

શ્રી "અભિવિદ્ય પાઠશાળા" સંસ્થાની ચાલી નો.

માલિકા

પ્રગટક

૧૯૪૬

અભિવિદ્ય પા. નામ.

અંબુ ક. વણી.

શ્રી "અભિવિદ્ય પા.શ." પ્રી. પ્રેસ-મુદ્રા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

૧૫ ૭૧૧

આમજીભાઈકુર ફ્રેન્ચ પેટન્ટ દવાઓ.

ગૂજરાતી કોર્પોરેશન લિમિટેડ દોહી વધારી તાકાત આપનારી રામબાણી
પ્રાઇવેટ લિમિટેડ દવા. નસોને શક્તિ આપી પાચન શક્તિ
વધારે છે. સ્ત્રીઓની નબળાઈને માટે અહુજ અસરકારક છે. કીમત

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગૂજરાતી કોર્પોરેશન લિમિટેડ

સંસ્કૃતિ ૧૫૭ ૧૧

વર્ગીક

ગુસ્તકાનું નામ આલિસા

ફિલ્મ ૬ : ૩

પાટાખંડ સાલ્ફુરાઈડ ખ્યાતી પા મલા

ગાલીસ વરસની જુની અને અગ્તીર દવા. કરોડો બાટલીઓ યુરોપ
અમેરીકામાં પ્રીસ્કાઈબ થઈ છે, માટે નીરાશ થયેલા દરદીઓને
એક વખત અજમાયસ કરવા ખાસ સલામત છે. કીમત ૧૧
બાઉસની બાટલીના રૂા. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ પેડીંગ ખર્ચ જુદું.

હિદ, બરમા અને સીલાનના સોલ એજન્ટસ

ધી ફ્રેન્ચ મેડીકલ ડીપો.

મશોક બીલ્ડીંગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૬૫૫.
મુંબઈ.

સસ્તું

દાંતનું દવાખાનું.

નાનપુરાવાળા ડૉક્ટર જામાશજી જીવાજીના પૌત્ર

દાંતના ડૉક્ટર કેપસરૂ નશરવાનજી.

જમારે ત્યાં દાંતને લગતાં સર્વે કામો છેલ્લામાં છેલ્લી

રૂઢી પ્રમાણે કીકાયતે કરવામાં આવે છે. દાંતમાં

દાંતાં પર (પાયેરીયા)ની દવા, સોનામાં કીકસ

દાંત એ અમરી સ્પેસ્યાલીટી છે.

મેળાપનો ટાઇમ:-

સવારના ૭ થી ૯ નાનપુરા કા. જામાશજીના
દવાખાનામાં

તથા

૧૦ થી ૭ સાગાતળાવ રોડ, સીટી પોસ્ટ ઓફીસ

સામે, બારોડજીની હીંદુ ક્રેન્ડશીપ હોટલના

માળ પર-સુરત.

માલિકા.

અંબુ કે. વશી.

: મુદ્રક :

ગોવિંદજી ડી. નાયક.

: મુદ્રણાલય :

શ્રી અનાવિલ બંધુ પ્રી. પ્રેસ

અરાનપુરી લાગળ, ભાજીવાળી પોળ--સુરત.

અનુક્રમણિકા.

૧ પતિતપાવની	૧
૨ ઓ ખેતર !	૧૬
૩ શરત	૨૫
૪ સમાજમાં	૩૫
૫ અસ્વસ્થ ગૃહિણી	૪૨
૬ લગનનું એક સ્વરૂપ	૪૬
૭ જપ્તી અમલદાર	૫૭
૮ અદસ્ય જખમ	૬૭
૯ દાજી નાયક	૭૪
૧૦ પરિવર્તન	૮૩
૧૧ અધિકારીનું માનસ	૯૯
૧૨ પર્યાટન	૧૦૪
૧૩ સ્વયંસેવક	૧૧૨
૧૪ પારસમણિ	૧૨૬
૧૫ ઓ સંસ્મરણો!	૧૪૮
૧૬ કવિપત્ની	૧૫૪
૧૭ અણુનમ બારડોલી	૧૬૩
૧૮ મનખો મેલ્યો જે	૧૬૬
૧૯ દેરો લાગત	૧૭૦

જો તમારે
કાંઈ પણ છપાવવું હોય
તો

એક વખત

શ્રી

અનાવિલ બંધુ પ્રેસની

જરૂર

મુલાકાત લેવા વિનંતિ છે.

ડૉ. બરાનપુરી ભાગળ, ભાજવાળી
પોળ-સુરત.

रा. गद्याभाई प्राड्यभाई.

: रा. दादाभाई भाबुभाई :

आपने

आ पुस्तक

मादर अर्पण.

—५६१६६.

કંઈક.

અત્યાર સુધીમાં જે હું થોડું મં લખ્યું છે તેમાંથી મુખ્યત્વે વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ અનાવિલ સમાજ સમક્ષ મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. આ નાનકડા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મારા એક રૂપતના પ્રોફેસર પ્રો. કાળીદાસ દેસાઈએ લખી છે એટલે એ પરત્વે તો મારે કશું કહેવાનું છેજ નહિ.

હું સારી રીતે જાણું છું કે આ વાર્તાઓમાં શોધનારને ઘણીએ આમી જડશે. જોડણી ને જાપની તો ખૂબજ ભૂલો રહી ગયે છે. જતાં એ કે એવી અનાવિલ સમાજ સમક્ષ મૂકવાની મને તક આપતાં આટે હું પોઝારના તંત્રીનંદણનો ઝણું છું. આમાંની એક પણ વાર્તા દરેક વાંચકને ગમશે તો મને આનંદ થશે.

આ વાર્તાઓ રૂપવામાં મને સીધી કે આડકતરી રીતે મદદ કરવા આટે પર્ણકુટીર કન્યાશાળાની મારી વિદ્યાર્થીનીઓનો આ સ્થળે આભાર ન થાનું તો 'નયુણો'જ મળ્યાઉંને. વળી આમાંની ઘણી ખરી વાર્તાઓ 'હિતેચ્છુ', 'વિવિધમય જગત', 'કુણ્ણુહંદરી', 'શારદા' ને 'ગુજરાત' વગેરે મહાસિદ્ધમાં છપાઈ ચર્મ છે તેની પણ અહિં નોંધ લઉં છું.

હુતાશની
૧૯૮૭

}

અંબુ ક. વશી.

ભાઈ અંબુ ક. વશી.

તારનું સીગ્નામું:—“ABIDESAI CO”

ટેલીફોન નં. 105.

A. B. DESAI & CO.

Kapad Bajar, Buranpuri Bhagol-SURAT.

અંબેલાલ ભીમભાઈ દેશાઈની કું.

૩, શેર, લોન, સોના, ચાંદી અને વીમાના
કમીશન એજન્ટ.

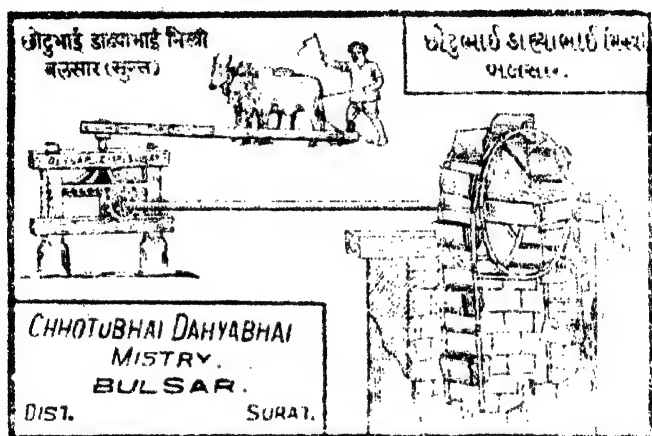
ઉપર જણાવેલા દરેક જાતના કામકામ કાળજીથી
સંતોષપૂર્વક કરી આપવામાં આવે છે.

એક વખત કામ પાડી ખાત્રી કરવા વિનંતિ છે.

૩૦ દાપદ બજાર, બરાનપુરી ભાગોળ-સુરત.

ખેતીવાડી માટે ઉપયોગી.

કુવામાંથી સહેલાઈથી પાણી કાઢવા
માટે બળદ તથા હાથ વતી ચાલના
લોખંડી રહેંટ વાપરો.

“હમારે ત્યાં શેરડી પીલવાના કોલુઓ
અને ચીચોડા મળશે.”

શેરડી પીલવાના સુધારેલી ઢાંખના મજબુત
કોલુઓ મળશે.

સચિત્ર કેટલોક મફત, લખો:—

છોટુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મીસ્ત્રી રેંટવાળા.

વાર્ડ નં. ૨ વલસાડ (જ. સુરત.)

શ્રી. કાળીદાસ લલ્લુભાઈ.

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકના લેખકને અને મારે પહેલાં કામ તકરાર થઇ હેય એવું મને સાંભરતું નથી, છતાં એમના આ સંગ્રહમાં જે રચને એમણે મારા નામનો ઉપયોગ એવી રીતે કર્યા છે કે તેથી ગર્વ લેવાનું મને કશું કારણ મળતું નથી. “ઓ ખેતર!” ની એમની નાની વાર્તામાં એ બાઈ કહે છે કે “કાળીદાસ કાલેજમાં થોડું બણ્યો હતો;” અને એ વચન જાણે પૂરતું ન હોય તેમ તેની અગાઉ ઉમેરે છે કે “ઈંદુ ખરંજ કહેતો હતો.” વળી ‘દાજી નાયક’ વાળા રેખાચિત્રમાં પણ લેખક કહે છે કે “કાળાકાકા જેવા પુરુષો, કે જેમને દિવસે ચે કુતરાં ને બિલાડાં વચ્ચેનો ફેર ન સમજતો, તેઓ પણ બખ્ખમે વાર પરણ્યા હતા.” એ છેલ્લાં વાક્યમાં મને આંખે ચરમાં આવ્યાં છે એ હકીકતનું બહુ ચાલાકીથી સૂચન કરી તેટલું જાણે પૂરતું ન હોય તેમ શરૂઆતમાં મારા ઉપર ઘડપણનો આરોપ મૂકે છે. અને છતાં રા વશીની ધૃષ્ટતાથી મને આશ્ચર્ય થાય છે; કારણ કે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનું કાર્ય એણે મને સોંપ્યું. પુસ્તક મેં પહેલેથીજ વાંચી જોયું હોત તો આ પ્રસ્તાવના લખવાની જવાબદારી મેં ત્વરાથી ન ઉપાડી લીધી હોત.

આ પુસ્તક એક સંગ્રહ છે. એમાં માત્ર ટુંકી વાર્તાઓ જ નહિ પણ અમુક પ્રસંગોનાં વર્ણનો, રેખાચિત્રો, નિબંધિકાઓ વિગેરે છે તથા એમાં એક નાટિકાનો પણ સમાવેશ થાય છે. વાર્તાઓનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ છે. અને સ્વાભાવિક રીતે એમજ હોય. કારણકે એમાંની ઘણી વાનગીઓ અમારું જુદાજુદા સામયિકોમાં આવી ગઇ છે. ટુંકી વાર્તાનો બહેનો પ્રચાર આ યુગમાં સામયિકોને લખને થયેલો છે. અને હવે જેમજેમ કેળવણી વધતી જાય છે તેમતેમ થોડાજ વખતમાં પૂરું કરી શકાય અને મનને આનંદ આપે એવું વાંચન મેળવવાની વૃત્તિ પણ લોકોમાં બળવાન થતી જાય છે. અને તેથી કરીને જે લેખકને પોતાનું કથન સમાજના મોટા ભાગની કર્ણુન્દ્રિયને પહોંચાડવાની મહત્વાકાંક્ષા હોય છે તેને વહેલેમોડે સામયિકોનો આશરો લેવો પડે છે. આથી કરીને વાર્તાના લખાણમાં કુદરતી રીતેજ કેટલાક કોષો દાખલ થઇ જાય છે જેમાંથી સમર્થ લેખકોને પણ મુક્ત રહેવું મુશ્કેલ પડે છે. અમુક વખતમાંજ વાર્તા લખાવી જોઇએ, અમુક શબ્દસંખ્યામાંજ એ પૂરી થવી જોઇએ, મોટા સમૂહથી સમજી શકાય એવુંજ તત્વ અને એવીજ ભાષાનો એમાં ઉપયોગ થવો જોઇએ, એની વસ્તુગુચ્યણી પણ સાદી અને એમાંના મનુષ્ય-સ્વભાવનું ચિત્ર પણ ઝટ સમજાય એવું જોઇએ; વિગેરે વિગેરે અનેક બંધનોથી લેખક જકડાઇ જાય છે. એ બંધનોને તોડવાની હિંમત કરનાર લેખકો વિરલ હોય છે. વિલાયતમાં પણ એવી ઊંડી આત્મશ્રદ્ધાવાળા લેખકો જુગ સંખ્યામાંજ મળશે. પરંતુ ત્યાંના સમાજમાં કેળવણી વધારે પ્રસારેલી હોવાથી તથા તેની રસવૃત્તિ વધારે ખીલેલી હોવાથી

ત્યાંની સાધારણ દુકા વાર્તા આપણી ગુજરાતી સામાન્ય દુકા વાર્તા કરતાં બહુ અશે ચઢિયતી હોય તે નવાઇ જેવું નથી.

દુકા વાર્તામાં અત્યંત આવશ્યક વસ્તુઓજ આવી શકે. એમાં કહેવાય થોડું પણ બહુ સૂચન મળે જાય. એ હર્ષમાંયે પરિણમે અને આંસુમાંયે પરિણમે. સ્ત્રીમાં કંઈક અશ્વર્ પમાડે એવું, મનમાં ધુમ્મા કરે એવું તત્વ હોયજ. વાંચનારની કલ્પનાને બળ આપે અને કંઈએક ઘટનાઓમાં એને દોડાવે. વસ્તુ મુખ્ય મુદ્દાને જ વળગી રહેનારી, ગુચવાડા વચરની હોવી જોઈએ. અને પાત્રનું આલેખન એવું સુદર હોવું જોઈએ કે વાર્તામાંના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આપણી નજર સામે જાણે ઉભાં રહ્યાં હોય. અને એને માટે વાર્તામાંનો સંવાદ સચોટ અને મધુર જોઈએ. નવલકથાના લેખકની માફક બાણજો કરવાની અને નિબંધો લખવાની છૂટ એને નહિ મળે. લેખક પાસે સંક્ષેપમાં કહેવાની છતાં સદંજે સમજાય એવી બાણમાં કહેવાની એવી શક્તિ જોઈએ કે જેથી વાર્તામાંથી માત્ર પાંચ લીટી કમી કરતાં પણ સામયિકના તંત્રીને કળાની વિરુદ્ધ કંઈ ગુનો કરતો હોય એવી ભીતિ રહે અને વાંચનારને એકાદ નાના ફક્કરા ઉપરથી પણ ઉતાવળે નજર દોડાવી જતાં જાહેસ થાય.

વિવેચકો બહુ વાર નિયમોનાં કુંડાળાં માંથી લેખકને સિખામણ આપે છે કે તેઓ એ કુંડાળાંની બહાર જરાયે નીકળ્યા તો તેઓની લેખક તરીકેની કારકિર્દી ત્યાંથીજ અટકી સમજવી. સાહિત્યના વિધાયકો માટે જે વિવેચકો નિયમોની માળા મુંઝે છે તેઓજ ખરું જોતાં પોતાની કર્તવ્યતા વિષે મૂઠ બની એ માળાથીજ પોતાને ગળે ફાંસો

નાખી પોતાની કારકિર્દીનો અંત નજીક આવે છે. નિર્માણ થયેલી કળાની કૃતિઓને સાદર નીરખ્યા પછી વિવેચક ભમે કહે કે અમુક નિયમોનું એમાં અનુકરણ થયું હશે. પરંતુ જોતાં કળાના કર્તાની કલ્પના પવનની માફક છૂટથી વિહરી સકે છે; કુદરતમાં જેમ જીવજંતુઓ અને વનસ્પતી અણુધારેલાં ઉભરી આવે એટલી ઝડપથી અને વિવિધતાથી એની કલ્પનાની લકડીમાંથી તણખા ઉડ્યાજ કરે ત્યાં એ તણખાઓએ અમુક વસ્તુ પહેરવાં જોઈએ અથવા અમુક ચાલ ચલવી જોઈએ એવા નિયમો શા! પંચમહાભૂતની હારે ચાલે એવી કલ્પનાના મ્હેંમાં લગામ કેમ નખાય! જે લેખકોની કલ્પનાના પ્રવાહમાં આપણે તણખાના જાંઘએ તેની સામે તો આપણે મુઘ્ધ બની જોલા ખાઈએ. અને તેવી તમામ કસોટીની પાર ઉતરી ગયેલા લેખકો માટે પરીક્ષાયે નથી અને પરીક્ષકોએ નથી.

પરંતુ આ સંગ્રહ રા. વશીને પ્રથમ પ્રયાસ છે. કસોટીએ ચઢવા માટેજ તેને વાંચનાર સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે. ટુંકી વાર્તાના મહાન લેખકોની સાથે એકદમ સરતમાં ઉતરવા એ નામ નોંધાવતા નથી. ટુંકી વાર્તાના મહાન લેખકો હજી જ્યાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાકવાના છે ત્યાં રા. વશીના જેવા પ્રયાસોની કિંમત માર્ગ તૈયાર કરવામાં, વચમાં નડતા ખાડાટેકરા અને ઝાડીઓ દૂર કરવામાં જેવીતેવી નથી. હજારો માનવ અનુભવોને ટુંકમાં સમેટી લેવાની શક્તિ, હાસ્યને કિલકિલાટ અને દુઃખને અશ્રુપાત અને આપણા જીવનની સેંકડો એણી, રાયથી રંક સુધીની અને સંતથી હરિમખેર સુધીની, એ બધાંને સમેટી લેવાની શક્તિ અને સાહિત્યકારની કૂટસ્થ દષ્ટિ આપણા કગતાં સાહિત્યમાં

માગતાંની સાથે દોડી આવે એવું બને ક્યાંથી ! મરના રણુ જેવાં હૃદય સમજવાની અને તે સાથે કારમીરની કુંજ જેવાં હૃદયોને એકાસાથે સમજ લેવાની શક્તિ વરસાતની માફક આકાસેથી ઉતરતી નથી.

રા. વશીના આ પ્રમાસને તેથી હું બીજીજ દૃષ્ટિથી જોઉં છું. એમાં ઉમિ છે, દર્દ છે, આશા છે, સહજાવ છે, અને એ વસ્તુઓ બીજા ધણા લેખકોમાં છે એમ માનવાને હું ના પાડું છું. સડસડાટ હું એ સંગ્રહ વાંચી ગયો. મારે એની પ્રસ્તાવના લખવાની તેથી મારે એ ચોપડી વાંચવીજ જોઈએ એ વિચારે જે શરૂ કરેલી તે ‘ઓ ખેતર !’ વાળી વાત વાંચનાંજ હું બૂલી ગયો અને એકા બેઠકે એક છોડેથી બીજા છોડા સુધી હું નીકળી ગયો. ત્યારપછી હું એ પુસ્તક ઉપર વિચાર કરું છું તો મને લાગે છે કે એમાં અદ્વિતર્કિ ઉણપો હોવા છતાં સંગ્રહે માત્ર હવે પછાતે માટે આશા ઉત્પન્ન કરી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ અર્ધિજ સ્થળે સહજતા પ્રાપ્ત કરેલી છે. ઓ ખેતર !, અદૃશ્ય જખમ, સ્વયંસેવક, પારસમણિ, અને કવિપત્નીની વાતો સુંદર રીતે લખાયેલી છે. એમાં હૃદયના વિવિધ ભાવોનું પરીક્ષણ થયેલું છે અને પાત્રે નું ચિત્ર કલમ હાથમાં લીધા પહેલાં એખક પોતે સંપૂર્ણ જોઈ લીધેલું એવું જાન થાય છે.

બીજી વાર્તાઓને માટે આમ બેધડક કહી શકાય એમ નથી. ‘પરિવર્તન’ ઠીક લખાયેલી વાર્તા છે પરંતુ તેમાંનું પરિવર્તન અતિશય ત્વચી થઈ જાય છે. અને મનુષ્ય સ્વભાવમાં ફેટલીક વખત ત્વરાથી પરિવર્તન થતુંજ નથી એમ એથી કહેવાનો મારો આશય નથી. પણુ જ્યાં એ પ્રમાણે બને છે ત્યાં જે એકાદ અનુભવમાંથી મનુષ્ય

પસાર થઈ જાય છે તે અનુભવ હૈયાને હચમચાવે એવો અને અગ્નિમાંથી તેને પસાર કરાવે એવા પ્રાજ્ઞાત્મવાળો જોઈએ ‘પતિતપાવની’ મૂળ મરાડી ઉપરથી અને ‘શરત’ મૂળ અગ્નિજી ઉપરથી લીધેલાં છે, અને ‘જન્મી અમલદાર’ તથા ‘અધિકારીનું માનસ’ લેખકને સૂચિત થયેલાં છે. ‘પતિત-પાવની’ અને ‘શરત’ જન્મે વાતો ઉપદેશાત્મક થઈ જાય છે. અને વાતોમાં વાંચેલો ઉપદેશ અને મને સુધી પહોં ઉતરી શકતો નથી. હકીકતમાંથી ભલે અને પરોક્ષ રીતે ઉપદેશ મળે. આ વિપુલ પૃથ્વીમાં અને આ માનવસંસારમાં અનેક ક્રાંતિના બનાવો અપરિમિત સંખ્યામાં અને જાય છે તેનેજ એકધારી રીતે દહી જવાને બદલે વાતોના લેખકે મારી સમજૂ નીતિના અને ધર્મના પટો સા માટે લાંબવા જોઈએ ! તેમાં વળી ‘પતિતપાવની’માં સરલાનો પતિ અરવિંદ મને ગમેલા જેવો લાગે છે. મારું કહેવાનું એમ નથી કે ધસાયે પતિઓ ગમેડાઓ નથી હોતા પરંતુ આ અરાવંદની બાબતમાં ના હું એને એમ પૂછું કે “અત્યા અરવિંદ ! તે કેટલાયે મહિનાઓ અને વર્ષ સરલા સાથે ગાળ્યાં, તું તેનાં મન, હૃદય, વાણી અને વર્તનને હજારો વખત જોઈ ચૂક્યો. નલિન તારા ધરમાં રહેવા આવ્યા પછી પણ તું સરલાનું નિર્દોષ વર્તન જોઈ શકતો હતો અને તેમાં એક વખત પારશ્યા પાછળથી તે કંઈક સાંભળ્યું એટલે થઈ ચૂક્યું ! તેમાં વળી સરલાને તો તેં હજી બોલતી સાંભળી નથી તેટલામાં તું ખૂન અને આપહાનનો બકવાદ કરવા ચડ્યો.” મને એમાં પાત્રના આલેખનમાં વાંધો જણાય છે.

પાત્રાલેખનમાં આમ અને કેથે કેથે ત્રુટિઓ જણાય છે. એ દૃષ્ટિએ મને ‘અસ્વસ્થ ગૃહિણી,’ ‘જન્મી અમલદાર’ અને ‘પર્યટન’વાળી ચાર્તાઓમાં કંઈક ખોટ રહી જાય છે

એમ લાગે છે. પરંતુ એ સાચું જ આ સમસ્યા સંબંધમાં
ધ્યાન ખેંચે એવી બાબત એ છે કે એમાં કેટલીક વાતો
ખીજી ભાષામાંથી લીધેલી છે અથવા સૂચિત થયેલી છે,
જેની ચોખવટ રા. વશી નિખાલસતાથી કરી શકે છે. છતાં
જે જાણ્યાર લાગે અને ધણી સારી લાગી છે તે વાતોના
ત્રેખકને ધરમાં જ સાધન હોવા છતાં જ્યારે હાથ શા
માટે લંબાવવો પડે છે એ પૂરું સમજાતું નથી. મારી
પાસે ગાડીધોડા ન હોવા છતાં ખીજની ગાડીમાં ખેસતાં
મને ગલગલિયાં થતાં નથી, પણ મારી પાસે એ સાધનો
હોય તો ખીજની ગાડી તરફ હું ડાબે ડોળે ન જઈશ. તો
પછી રા. વશી સ્વતંત્ર રીતે સારી વર્તી લખી શકે છે ત્યારે
એણે મરાડી, અગ્રેજ અને દિંદી ઉપર શા માટે આધાર
રાખવો જોઈએ. આમ સાહિત્ય ખીજના ધરમાંથી ઉપાડી
લાવવાથી આપણું દળદર મટવાનું નથી. ગુજરાતનાજ
ગામડામાં અને શહેરોમાં આ ઉદ્દેશો દશ વર્ષમાં કંઈકંઈ
ખીજી રહ્યું છે. આપણને આંધળી જણાતી દેરી બટનાના
ખડકો સામે કંઈ માયાં ફટી રહ્યાં છે, કંઈ નિશ્વાસો
નખાય છે અને કારમાં રૂદન રડાય છે, ધર અથવા ગામ
જોડલા નાના ક્ષેત્રમાં કંઈકંઈ કરેલું કયાંયે ભજવાઈ
રહી છે. વળી હૃદયો કેવીકેવી આશાઓ સેરી રહ્યાં છે
અને ઉદ્દાસ માણે છે. આપણા ધર આગળ ગંગા વહી
રહી છે તો પછી આપણે તરણુમા શા માટે કરીએ!
દરેક સાહિત્યમાં તરણુમિયો કાળ થોડોત્રણો હોય છે.
પરંતુ આપણા સાહિત્યમાં એ બહુ લંબાયો. જે રીતે
ગુજરાતમાં વિવેચન થાય છે તે રીત પણ આને માટે
ધણે અંશે જવાબદાર છે. ભાષાન્તર કરવાથી પણ ગુજ-
રાતમાં સાક્ષર થઈ શકાય છે એ પરિસ્થિતિ સૌચનીય છે.

જે જ્ઞાતિમાં રા. વશીનો જન્મ થયેલો છે અને જે જ્ઞાતિમાં એ બનાવ અગાઉ થોડાં વર્ષ પહેલાં આ પ્રસંગનાના જાનનારને પણ એ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હોતો તે જ્ઞાતિના રીતારવાળો અને લગ્નનાં કળેડાં વિષે લખતાં એમનું હેયું જાણે તરફડાટ કરે છે. અને તેથીજ એ વ્યય પરત્વેનાં આ સંગ્રહમાંની વાર્તાઓ વાર્તા તરીકે સફળતાથી લખી શકાઈ નથી. 'સમાજમાં' અને 'લમતું' એક સ્વરૂપ' એને ભાગ્યેજ વાર્તા કહી શકાય. એ માત્ર ફેટલાક બનાવોનાં ઉતારવળે દોરેલાં ચિત્રોજ છે. અને એમાં લેખક પોતે વાર્તા લખે છે એ વસ્તુ બૂલી જઈ જાણે જ્ઞાતિની પરિપક્વ મળી હોય તેમાં માચડે ચઢી ભાષણ કરતા હોય એવું વાંચનારને લાગ થાય છે. છતાં એમાં રા. વશીનો વાંક કઢાય એમ નથી. ડગલે ડગલે બળવો કરવાનું મન થાય એવી આ જ્ઞાતિ છે. અને ભાષણ કરવાની જેનામાં કુશળતા છે એવા મનુષ્યો આ જ્ઞાતિમાં ભાષણ કરવાની લાક્ષણિકતા સંતોષી શકે એમ છેજ નહિ. કારણકે એ વિષયજ દરિયા જેવો બહોળો છે. કહે છે કે વાદળ અનંત છે. આ જ્ઞાતિના નિવૃત્તિવાળો વાદળથીયે વિશાળ છે.

દેવા ભગતવાળી નાટિકા જે આ સંગ્રહને છોડે આવે છે તે પણ સચિત થયેલી છે એમ લેખક કહે છે. એ નાટિકા એકંદરે ઠીક છે. છતાં મારી સમજ પ્રમાણે હરિશ્ચંદ્ર જેવાં, યુધિષ્ઠર જેવાં, દેવાભગત જેવાં પાત્રો નાટક કે નાટિકામાં હૃદયને સંતોષે એવી રીતે ઉતારવાં કઠિન છે. એવાં પાત્રોને બહુ હૃદયમંથન થતું નથી. જે પાત્રોનો પુણ્યનો ઘડો બાઈ ચૂક્યો હોય તેવાં પાત્રોથી નાટકનું આવી બને છે. ઘણું પુણ્ય અને થોડું પાપ, થોડું પુણ્ય

અને ઘણું પાપ એવાંએવાં સંમિશ્રણવાળાં પાત્રોથીજ રસના જમાવટ થાય છે અને નાટકનો જોનાર તેવામાંજ દુન્યવી જીવનનું પ્રતિબિંબ જુએ છે.

સૌથી વિશેષ કરીને સંગ્રહના પાછલા ભાગમાં આવતી એ નિર્મલિકાઓએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ‘એ સંસ્મરણો’ અને ‘મનખો મેલ્યોરે’ એ એ લેખોનાં વાંચનથી મને લાગે છે કે સાહિત્યમાં ઝપલાવવા માટે લેખકને જે અધિકાર જોઈએ તે અધિકારની પાત્રતા રા. વશીનામાં છે. એવી શૈલીનાં લખાણો અંગ્રેજી સાહિત્યના સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા નિર્મલોના કંઈક ભાન મને કરાવે છે. એ લખાણોમાં કોઈક અવર્ણનીય દર્શની ધારા ચાલી આવે છે. અને ભાષા હૃદયમાંથી વહતી જણાય છે. કહ્યા કરતાં જાણે કહેવાનું એમાં ઘણું બાકી રહે છે અને તેથી ઘણીયે ચગદાતી આશા, ઘણીયે નવી બંધાતી આશા, ઘણીયે દર્પ અને શોકનો એમાં આછો વ્યંજનાત્મક પડઘો પડ્યા કરે છે. રડતાંડડતાં હસાય અને હસતાં રડાય એવા ભાવોનું એમાં ચિત્ર જોવામાં આવે છે. અને જો રા. વશી એ પદ્ધતિએ ભવિષ્યમાં લખ્યા જાય તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમનો ફાળો કદી તુરંજ નહિજ ગણાય.

કાળીદાસ લલ્લુભાઈ દેસાઈ.

ચાલુ સંજોગોને અનુસરી ભાવમાં ઘટાડો કરવામાં
આવ્યો છે.

ઉંચ વર્ણના હિન્દુઓ માટે ખાસ ઉત્તમ સગવડ.

જાહેર ચેતવણી.

જો જો ! આજકાલની નવીન જાહેર ખમ-
રોચી ભુલધાપ ન ખાતા

આરોગ્ય અને ધર્મ સચવાય એવું એકેકે
અવાજે વખણાયેલું

—: તમારું જીવન અને જાણીતું :—

શ્રી અનાવિલ હિન્દુ લોજ

એન્ડ

 હોટલ.

પોતાના અસલ ઠેકાણે રામજી બીલડોંગમંજ છે.

જમવા તથા રહેવાની ઉમદા સગવડ તેમજ

ચા કાફી, કોકો અને ટીફીનની ઉત્તમ

ગોઠવણ માટે લોકપ્રીય થયેલું છે

માટે જમવાના પાસ લતાં પહેલાં અમારું નામ

જરૂર વાંચશો.

ચોખ્ખા પ્રમાણિકપણું અને ઉત્તમ વ્યવસ્થા એ

અમારો મુળ સિદ્ધાંત છે.

એક વખતનો ગ્રાહક હુમાન હંમેશનો ગ્રાહક બને

છે, એજ હુમારો મુદ્રાલેખ છે.

માલીક

પાઠેક ચંદ્રમણીશંકર જદુરામ

જુરાનપુરી ભાગજી, રામજી બીલડોંગ—સુરત.

પતિત પાંવની

‘નારી માતા, જગત ભરમાં દિવ્ય પૂજાઈ નારી,
x x x
નારી સામે જગત કલમે ચીતર્યાં કેં બુતાનાં,
મૂર્ખો, નીચી, હરામી, કપટ વિષય ખાણી, બધાયે બુઠાણાં.’

—શ્રી. બ. ઠ. ઠાકોર.

અરવિંદ—

જેની ફક્ત કલ્પનાજ કરી માંદગીનું બહાનું કાઢી
ઓદિસમાંથી રજા લઈ ઘર આવ્યો, તે કલ્પના છેવટ
સત્યમાં પરિણમી. કેટલાયે દિવસો થયાં આના અસ્પષ્ટ
ભણકારા મારે કાને પડતા હતા, પણ મને થતું નહિન
એ ભૂલ નહિ કરે. સરલાને હાથે કદીયે એવું અધમાયરણ
નહિ થાય. પણ અરરર ! આજે મેં મારે સગે કાને એ
સાંભળ્યું. સુહૃદ માટેની ઉચ્ચ કલ્પના અને પ્રિયતા
પરનો વિશ્વાસ બંને આજ તો નકામાં ગયાં.

નલિન! જે ડાળી પર તું બેઠો, તેજ તને કાપવાનું સજ્જતું ! તારું દુઃખ ઓછું કરવા મેં તને અહીં આણ્યો ત્યારે એના બદલામાં તેં મારા હૃદયમાં હોળી સળગાવી અને સર ! તું ? તેં આ શું કર્યું ? એ નીચે બેફાટ શબ્દોમાં તારા પરનો એનો પ્રેમ જાહેર કર્યો તે તેં સાંભળ્યા કર્યું. તમારાં બન્નેનાં ખુન કરી શાંત થાઉં કે અત્યાર સુધીનાં મારાં નિષ્કલંક જીવનને એવુંજ નિષ્કલંક રાખવા આત્મઘાત કરી તમારો પાપમાર્ગ નિષ્કલંક કરે. શું કરે ? મેત્રી બાંધવી તે બાવા દિવસો જોવા ? પત્નીને પોતાની માનવી તે આ માટે ! હરિ ! હરિ ! નવલકથામાંજ વર્ણવાતા પ્રસંગો મારે ધર મારે જોવા રહ્યા.

પણ આ પ્રસંગ જન્માણ્યો તો મેંજ ને ? હૃદયને છિન્નભિન્ન કરી નાખે એવો આ ધા મેંજ મારી જાત પર કર્યો ને ?

x x x

‘સર ! આ નલિનનો કાગળ વાંચ્યો ? કેટલો હૃદયબેદક પત્ર છે ! મને તો એના જીવન માટે એ શંકા રહે છે. કુમુદના મૃત્યુથી એને એવો કારમો ધા થયો છે કે કદાચ એ વૈરાગ્ય પણ લઈ લે. પરમ દિવસે એને હું મળ્યો ત્યારે એની સ્થિતિ જોઈ મને તો રડવું આવ્યું.’

‘તો થોડા દિવસ એને આપણે ત્યાં રહેવા બોલાવો ને ?’ સર એ ગંભીરતાથી કહ્યું.

‘હ’; હું એજ કહેવા માગતો હતો. આવતા શનીવારે હું એને અહીં તેડી લાવું. પાસેની રૂમ ખાલીજ છે. એ એને આપશું. આપણા સહવાસથી એવું દુઃખ ઓછું થશે અને

આપણને યે એનું સંગીત સાંભળવાનું મળશે. એના અહીં આબ્યા પછી બનશે તો હું યે એકાદ માસની રજા લઈશ. ખરે ! પછી મઝા પડશે !'

‘એથી નલિનભાઈને ફેટલું સુખ થશે એ તો પ્રમજ છે. છતાં આપણને તો એમની હાજરીથી મઝાજ પડશે. જરૂર એમને લઈ આવો.’ પાસે પડેલાં વર્તમાનપત્રો ટેબલ પર ગોઠવતાં સરએ કહ્યું.

‘પણ હજી વાત પુરી ક્યાં થઈ છે જે. તારા પર હું એક જવાબદારી નાખવા માગું છું અને મને આશા છે કે તું તે પાર ઉતારશે.’

‘પણ શું તે તો કહેશે ને ?’

‘નલિનને ફરીથી લગ્ન કરવા તારે તૈયાર કરવો પડશે. સર ! નલિનને દુઃખમુક્ત કરવામાંજ આપણી ફરજ પુરી નથી થતી. આપણે એને ફરી સુખસાગરમાં તરતો મુકવો જોઈએ. મેં ગઈ કાલે એને લગ્નની વાત કરી ત્યારે એ ખૂબ ચીડાયો. પણ એ વિના એનું દુઃખ મટવાનું નથી અને જો એનું દુઃખ નહિ મટે તો ગુજરાત એક સુંદર ગર્વેયો ખોશે. માટે એને ફરી લગ્ન કરવા તૈયાર કરવાનું કામ તારે માથે.’

‘જે કામ કાષ્ઠથી ન થઈ શક્યું તે મારાથી શી રીતે થશે ? એના દુઃખિત મનને હું શી રીતે પ્રકુલ્લિત બનાવી શકીશ ?’

‘માફ કરજો, સર ! હું તારાં વખાણ નથી કરતો પણ પારકાંને પોતાનાં બનાવી એમને પોતાની મરજી માફક વાળવાનું અદ્ભૂત સામર્થ્ય તારામાં છે અને આવીજ

બધાં તારી પાછળ મરી રીઢવા તૈયાર છે. અને ખાતરી છે કે આ કામ તું કરી શકીશ.’

‘તમે બહુ ભાવનાપ્રધાન છો,’ સરએ જરા હસતાં કહ્યું.

‘તારી વાત ખરી છે. હું પુરુષ છતાં ભાવનાપ્રધાન છું અને તું સ્ત્રી છતાં બુદ્ધિપ્રધાન છે. એટલેજ આપણો સંસાર આટલો સારો ચાલે છે ને ?’

‘તો સાર’, સરલાએ જતાં જતાં કહ્યું. ‘મારાથી બનતો પ્રયત્ન હું કરીશ પણ એમ છતાં મેં નિષ્ફળ થાઉં તો મારા પર ચીઢાશો નહિ.’

x

x

x

બીજેજ સનીવારે હું નલિનને લેવા પુત્રે આવ્યો. એનું શરીર દિવસે દિવસે કૃશ થતું હતું. અને એના ચહેરા પર નિરાશાની ભયંકર છાપ હતી. મેં એને મુંબઈ આવવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે એણે ગાંડા માફક જવાબ આપ્યો—

‘ભાઈ, મારે તો હવે મુંબઈ, પુના કે વૈભવસંપત્ર લાંડન બધાંજ સરખાં છે. નિર્જન અરણ્ય જેવાં. મારી પ્રિયતમા જતાં હું હજી કેમ જીવી રહ્યો છું એજ મોટું આશ્ચર્ય છે. વિધિનો વિચાર મને વિરહાગ્નિમાં સેકવાનો લાગે છે. કુમુદ! કુમુદ! તું ક્યાં હમશ? તને ક્યાં શોધું? અરવિંદ, મને મૃત્યુ શું ન ભેટે ?’ પણ એટલામાં તો એનો કંઈ બરાઈ આવ્યો ને એની આંખમાંથી આંસુઓ ગરવા લાગ્યાં.

‘એમ નહિ, નલિન !’ મેં એને સમજાવતાં કહ્યું. ‘સ્થળાંતર કર્યા વિના તને એન નહિ પડે. વળી તારી સરએને તને લઈ આવવા ખાસ આગ્રહ કર્યો છે. કે’ નહિ તો તેના માનને ખાતર તારે આવવું પડશે. ગમે તેમ થાય પણ તને અહીંથી લીધા વિના હું જવાનોજ નથી.’

કેટલાયે કલાક માથાજીક ક્યાં પછી હું એને મુંબઇ લઈ આવ્યો. એની આ સ્થિતિ જોઈ સર પશુ ગંભીર બની.

પાંચેક વાગે મ્હા પીધા પછી અમે દિવાનખાનામાં બેઠાં હતાં ત્યારે મેં વાત છેડી, 'જો નલિન, બનનારું તે બની ગયું. હવે એનો ખાલી શોક શા માટે ? તું નિરાંતે આનંદથી અહીં રહે. આ તારી સરખેન. તારે જ્યારે જે જોઈએ તે એની પાસે માગવું. ઘરમાં એક સરસ હાર્મોનિયમ છે. એના પર તું આખી રાત ને દિવસ વગાડ્યા કરશે તોયે અહીં કાંઈને ત્રાસ થાય એમ નથી. ગમે તેમ કર પશુ તારા પર સંગીતદેવીની જે કૃપા છે તેનો સદુપયોગ કર અને તારું જીવન નકામું વેડી ન નાખ. તારે ફરી ન પરણવું હોય તો બસ ન પરણતો. કુમુદનાં રમરણોમાં દિવસો કાઢ. પશુ મારી વાત તો એટલીજ છે કે તું તારી ઉદાસીનતા છોડી આનંદી બન.' મારી આ આજીજની એના પર અસર થઈ. એણે કહ્યું, 'અરે, તારો આ મિત્રપ્રેમ જોઈ મને મારી ઉદાસીન વૃત્તિ માટે શરમ આવે છે. પશુ હું શું કરું ? મારા અંતરની આગ હોલવાતી નથી. તોપણ તારે ખાતર હું બનતું કરીશ. મારા સુખ માટેની તારી આ મહેનત નકામી નહિ જવા દઉં.'

મેં ગંભીરતાથી કહ્યું, 'પ્રભુ તારા મનને શાંતિ અર્પે.'

પછી મેં સરલાને કહ્યું, 'સર, આપણે બન્ને જુદાં નથી. જે ઉદ્દેશથી આપણે નલિનને અહીં લાવ્યાં છીએ તે પાર પાડવા મારા કરતાં તું વધારે કાળજી રાખશે એમાં મને શંકા નથી. તમારો બન્નેનો પરિચય ઓછો છે. પણ એથી મંકાવ રાખવાનું કારણ નથી. નલિન આપણે...'

સર વચ્ચે જ બોલી ઉઠી, 'પતિનો મિત્ર તે પત્નીનો ભાઈ, નહિનભાઈ મને બેન મળીનેજ રહેશે. હું મારાથી બનતી મારી ફરજ બજાવીશ.'

આમતેમના ગમ્મમાં થોડો વખત મથા પછી મને થાદ આવતાં મેં કહ્યું, 'નહિન, સરને ગાવાનો થોડો શોખ છે. અને અહીં આવ્યા પછી એણે એમાં સુંદર પ્રગતિ કરી છે. કાં એકાદ સાંભળવું છે ?'

નહિને હકારમાં જવાબ વાળ્યો. સરએ થોડી વાર તો આનાકાની કરી પણ હેવટે હાર્મોનિયમ પાસે જઈ બેઠી અને ગાવું શરૂ કર્યું.

ગીત પુરું ચતાંજ નહિને જરા ઉત્સાહપૂર્વક અવાજે કહ્યું, 'વાહ, બહુ સુંદર !'

*

સરલા—

કોણ જાણે કેમ પણ નહિને મારા ગીતને 'બહુ સુંદર' કરી વખાણ્યું. એ મને ન ગમ્યું. મેં અસ્વસ્થ દ્રષ્ટિથી એના તરફ જોયું. મને તરત લાગ્યું કે એ મારા તરફ ટીકા ટીકાને જોઈ રહ્યા હતા. મેં મારી દ્રષ્ટિ હાર્મોનિયમ તરફ વાળી અને તરત સુર બંધ કર્યો.

મને હાર્મોનિયમ બંધ કરવાની તૈયારી કરતી જોઈ નહિને કહ્યું, 'કાં બીજું એકાદ નહિ ગાવ. તમને ખરેખર ઇશ્વરી બક્ષિસ છે અને અબ્યાસ કરશો એટલે બહુ સુંદર ગાઈ શકશો.' એમણે કહ્યું, 'ચાલ એક ગાઈ નાખ' અને ઉમેર્યું, 'તમારા ગવૈયા લોકોની આજ પંચાતને ! હજાર વખત કાલાવાલા કરીએ તોપણ તમારા ધ્યાનમાં તો એ વિનતિ આવેજ નહિ. ચાલ ગાઈ નાખ.'

મારા પરનો આ ભાર હિતારવા મેં ધીમેથી સૂચવ્યું,
'નલિનભાઈ એક માથ તો પછી હું ગાઉં.'

'હા, હા. એ વાત ખરી. નલિન, તું ગા પછી એ
ગાશે,' એમણે કહ્યું.

નલિને મારી પાસેથી હાર્મોનિયમ લઈ ગાવાનું શરૂ
કયું. છેલ્લા એ મહિના થયા એને ગાવાના અભ્યાસ નો'તો
એટલે પહેલાં તો જરા એનો અરાજ કડંડ લાગ્યો. પણ
થોડીજ વારમાં એનો મધુર સ્વર અમારા ઓરડામાં ગુંજ
રહ્યો. અને અમે એમાં તલ્લીન થઈ ગયાં.

ગીત પુરું થયે નલિનની મેં મુક્ત કંઠે પ્રશંસા
કરી અને નકામા શોકમાં મમ રહી આવી સરસ ઇશ્વરી
બક્ષિસ ન ફગાવી દેવાની વિનંતિ કરી. ક્યાં તો મારી આ
પ્રશંસાથી અથવા ગાવા તરફ એનું લક્ષ વળવાથી એણે
બીજાં બેત્રણ ગીત ગાયાં. અને છેવટ મારો પ્રિય રાગ
'સારંગ' ગાઈ સંભળાવ્યો.

અંધારું ઘણું થયું હતું એટલે અમે બહાર જવાનું
માંડી વાળ્યું અને હું રસોડામાં વાળુની તૈયારી કરવા ગઈ.
રસોઈ કરતાં કરતાં એ મારા કાનમાં ગુંજ રહેલાં એ મંજુલ
સંગીતનું હું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કર્યા કરતી હતી.
રાતે એમણે કહ્યું, 'કેમ જોયું ને? નલિનને અહીં
લાવવામાં કેટલો ફાયદો થયો?'

મને એ આજે અજળ ઉત્સાહ આવ્યો હતો એટલે
મેં કહ્યું, 'આમને આમ ચાલશે તો હું થોડાજ દવસમાં
એને ફરી લગ્ન કરવા તત્પર કરીશ.'

'મારે એજ જોઈએ છે. વળી એ એક મહાન
મનુષ્યો થવાનો છે અને તે વેળા ન્યારે એનું જીવનચરિત્ર

લખારી ત્યારે એમાં તારાં કામનો ગૌરવપૂર્ણ ઉત્ક્રમેષ કરવામાં આવશે.’

એમના આ સ્તુતિપુરાણ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી મેં કહ્યું, ‘પણ ખરેખર ! નલિનભાઈ ગાય છે પણું સુંદર.’

x x x

ઓ પ્રભુ ! કેવો ચમત્કારિક પ્રસંગ ! જે સંકટનો મને સ્વપ્ને યે ખ્યાલ નોતો તેજ સંકટ મારી સામું આવી ખડું થયું. શીલવતી સ્ત્રીઓ માટે જગત એટલે કાંટાની જાળજ કે ? એ ગિચારી જરા દુર્લક્ષ્ય કરે એટલે એના માથા પરજ ધા કરવો. પુરૂષની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત પણ એને ભોગવવાનું અને પોતાનું તો જાણે એને ભોગવવાનું હોયજ.

નલિનને અહીં બોલાવવામાં ભૂલ કરી કહેવાય કરી હોય તો એ માટે જોખમદાર કોણ ? એ ! ના. પોતાના પ્રિયજનો માટે જ્ઞાન પણ જતો કરવાની એમને તો મૂળથીજ ટેવ છે. નલિનની પત્ની મૃત્યુવશ થતાં નલિનને જીવન અકાર્ણ થઈ પડ્યું. એટલે એના જીવનને ફરી રસમય બનાવવા એ તૈયાર થયા એમાં ખોટું શું ? પત્ની તરીકે મેં એમના આ કાર્યમાં સંમતિ આપી. એમાં મેં શું ખોટું કર્યું ? અને અમારા આગ્રહને વશ થઈ નલિન અહીં આવ્યો એમાં એણે યે શું ભૂલ કરી ? એટલેજ ધીમે ધીમે મને લાગે છે કે કેવા વિચિત્ર સંયોગ પેદા થયા.

મને સંગીતનો શોખ છે. શોખજ નહિ વ્યસન છે. અને કોઈ પણ વ્યસન માણસને નાદાન બનાવી જગતમાં એનો ફજેતી કરાવે છે. મારી પણ એજ સ્થિતિ થઈ. નલિનના સંગીતથી હું મોહિત થઈ અને એમાંથીજ આ બધાં સંકટો જન્મ્યાં.

બપોરે એ ઓફિસ ગયા ત્યાં સુધી તો અને કે ન
લાગ્યું. એ ગયા ને હું ને નલિન બેઠા ધરમાં છીએ એ
વિચાર અને જરા ખુશ્યો એટલે કામ આટોપી પડોશે ગઇ.
બપોરે એ વાગે ધરમાં આવી નલિનને રૂઢા પાઈ વળી
પાછી એક સખીને ત્યાં ગઇ. અને સાંજે એ આવ્યા એટલે
તો અમે ત્રણેયે બેગાં થઇ સંગીતની મઝા લુટી.

દિવસે દિવસે નલિનની તખીયત સુધરતી ગઇ અને
મારો યે ક્ષોભ ઓછો થતો ગયો એટલે બપોરનો વખત
હું એની પાસે સંગીતનું શિક્ષણ લેતી. વાતમાં ને વાતમાં
એક દિવસ મેં એને ફરી લગ્ન કરવા વિનંતિ કરી. એણે
ચલિત થઇ કહ્યું, ‘બહેન, કુમુદ પરના મારા પ્રેમનો કોઇને
ખ્યાલ આવી શકે એમ નથી. એના વિના બીજી કોઇ
પણ સ્ત્રીને મારા હૃદયમાં સ્થાન મળી શકે એમ નથી.
એ સિંહાસન કુમુદનુંજ હતું અને કુમુદનુંજ રહેવાનું.’
આ સાંભળી એના એકપત્નીવત માટે અને માન ઉત્પન્ન
થયું. અને મને થયું કે આવો પવિત્ર પ્રેમ અખંડ અને
નિર્મળ રહે એજ સાર. પણ એ ગેજ કહેતા, ‘જેને
તારી ફરજ યાદ રાખજે. એને ફરી પરણાવવા તૈયાર
કરવાનો છે, હું.’

આમ દિવસે દિવસે એની તખીયત સુધરતાં એનો
શોક ઓછો થતો ગયો. મેં એક વખત આ વાત માટે
સહજ ધસારો કરતાં એણે કહ્યું, ‘બહેન, આ બધું તમારા
પ્રેમાળ સ્વભાવનું પરિણામ છે. એને લીધેજ હું મારું
દુઃખ ભૂલતો જાઉં છું. મને સ્વપ્ને યે ખ્યાલ નોતો કે
કુમુદને હું એક પણ પણ વિસરી શકીશ. પણ હમણા
હમણા તો હું એને યે ભૂલતો જાઉં છું. અરવિંદ કહે છે

એમાં કંઈ ખોટું નથી. તમારામાં કે બહુ છે.' એણે વાક્ય સાંભળી કુંડરમાઈ અને હિંમત કરી ત્યાંથી એકદમ ઊઠી ગઈ. નલિને આ વખતે કે નિરાશીજ નજરે મારા તરફ જોયું.

x x x

સંગીતલુપ્થ હરણને હેવટ પારધીના તીક્ષ્ણ બાણથી બવાવું પડે છે. ખરું ને! મારી જે એજ રિયતિ થઈ. એમાં નવલ શું?

નલિનની આંખો વધારે ને વધારે વિકારી થતી જાય છે. થાય છે કે જાણે એને ધૂતકારી કાઢું. એમની વર્તણૂકમાં પણ કેંક ફેરફાર થયો છે. ઘડીમાં કહે છે, 'નલિનની સરભરા કરતાં તું કંટાળી લાગે છે. પણ હવે એ કેટલા દિવસનો મહેમાન ! એ કંઈ આપણે માટે ખેસી રહેવાનો છે. એના પર તો રોજ તેડવાના કાગળો આવે છે.' વળી તરતજ કહે, 'તારો તો તારા નલિનભાઈ સાથે બપોરનો વખત બહુ આનંદમાં જતો હશે. નસીબદાર લાગે છે. મારા જીવ પર થાય એટલી મઝા કરી લો.' એણે વાક્ય બોલતાં બોલતાં એમની દૃષ્ટિ જરા ભયંકર બનતી. જગત કે નલિન એ જોતું કે જાણતું નહિ. પણ મને તો એ દૃષ્ટિ સદા આજતી.

પુરૂષોને માટે અતિ ત્રાસદાયક એવી શંકા એમને આજી રહી હતી અને તેજ પ્રમાણે પુરૂષને પશુથી જે નીચ બનાવનાર વિકાર નલિનના મનમાં જન્મ્યો હતો. આ બે અભિમાં મારી હોળી થઈ રહી છે. આ પ્રભુ ! આ તે કેવું સંકટ !

નલિન, તારે માટે એમણે કરેલી કાળજી અને મિત્રતા સ્મરી તું આ વિકાર નહિ જીતે કે ? પ્રિયતમ ! તમે જે

મારું હૃદય પારખી આ તમારા મિત્રને વદા નહિ કરો કે ?
અને હું આમ ગભરાઈ કેમ ! મારો અતિશય વિનયી સ્વભાવ
અને મુગ્ધતા એ જોઈ આ માટે જોખમદાર બન્યાં ને ?

વિકારી નહિન ! અને શંકાશીલ પતિરાજ ! આપ
ગમે તેમ કલ્પના કરો, પણ મારા મનમાં કદી પાપવિચાર
જન્મ્યો નથી. મારો પતિપ્રેમ નિર્મળ છે, અખંડ છે.

*

નહિન—

એકજ વિચાર મગજને ચક્રોળે ચઢાવે છે. સર !
તું કેવી સુંદર ! કેવી પ્રેમાળ અને કેવી અનુપમ ! મારી
મનની વ્યથા તને કહી નાખું કે ? પણ હું જ મૂર્ખોતિ !
મારા મનની વાત મારી હૃદયેશ્વરી નહિ જાણતી હોય એ
કેમ બને !

સર ! તું મારો પ્રેમ નકારશે તો પણ તું મને ચ્હાય
છે એ નિર્વિવાદ છે. તું પરણેલી છે એટલેજ તું તારો
મારા પરનો પ્રેમ જાહેર કરતાં શરમાય છે. માંડી ! તારા
હૃદયમાં ચતી ગડબાંજ હું જાણી શક્યો છું.

મારી સર ! કેટલી સુંદર ! કેવો સરસ અવાજ !
ખરેખર વિધાતા તેં આ રમણીરત્ન સરજીને તારી સર્જન-
કલાને ધન્ય બનાવી છે.

લગ્ન ! કેવો વિચિત્ર રિવાજ ! મારી હરણી મારીજ
સન્મુખ જાળમાં પડી છે. અરવિંદ ! તું મારો મિત્ર છે એ
વાત ખરી પણ મારે ન્યાયને ખાતર કહેવું જોઈએ કે આ
રત્ન માટે તું નાલાયક છે. હવે તો હું સરને ને સર મારી.
ઝીને સ્વાભાવિક લગ્નજ અમારી વચ્ચે આવે છે. પણ આ
લગ્નના અંધનનું શું ? પણ જ્યાં એકબીજાનું મન મળે

ત્યાં બેચાર પેટભરા ખાલણોએ કરાવેલા સંસ્કાર શા કામના? પ્રેમના સામ્રાજ્યમાં બધું જ મંગળ અને પવિત્ર. જગત ભલે ગમે તેમ કહે, પણ અમારી વર્તણૂક વાસ્તવિકજ છે. પણ સરલા માનશે! ના રે! એ મારી આજા ઉઘાપી શકે એમ છેજ નહિ!

આવી મારી એ પ્રેમમૂર્તિ ચ્હાનું પૂછવા આવી. આજ તો એની આગળ મારું મન મોકળું કહે.

x x x

‘નિર્લજ્જ!’ મારો હાથ ખસેડી નાખતાં સરલાએ કહ્યું, ‘તું બાનમાં છે?’

પણ હું તો પ્રેમની મદિરામાં મગ્ન બન્યો હતો એટલે એના તિરસ્કારની દરકાર કર્યા વિના બોલ્યો, ‘સર! હું કહું છું તે સાંભળ. બોટા તિરસ્કારથી પ્રેમજ્યોતિને ઝાંખી પાડવા પ્રયત્ન ન કર.’ આ સાંભળી તો એ વધારે ચીઠાઈ.

‘બેશરમ! ક્યા શબ્દોથી તારો તિરસ્કાર કરે? જો તને કુતરો ગણી હાંકી કાઢું તો એ બિચારાની નીમકદલાલીનું અપમાન થાય. નીચ તું જ! અહીંથી ચાલ્યો જ!

મેં હાથ જોડી કહ્યું, ‘ત્યારે તેં આટલા દિવસ પ્રેમ ખતાવ્યો તે વ્યર્થજ કે? તેં મારા સુખ માટે આટલો બધો યત્ન કર્યો તે નકામોજ કે? મારા પર તું મોહિત નથી થઈ? સર! તારા હૃદયના ખરા ભાવ શા માટે છુપાવે છે?

સરલાએ ભયભીત દૃષ્ટિએ આમતેમ જોયું. આજુબાજુ કોઈ તો ‘તું’ ને મારા ઓરડાનાં ખારણાંને મેં સાંકળ મારી હતી.

થોડોક વિચાર કર્યા પછી એ બોલી, ‘મારી પવિત્રતા અને મારા પતિની આખર અને મારી બેશરમ મનોવૃત્તિ

શાંત કરવા માટે મારે શાંતપણે વિચાર કરવો પડશે. નહિન, તું સામી ખુરસી પર બેસ.' હું અહીં બેસુ છું કહી એણે એક ખુરસી ખેંચી અને એના પર બારણું પાસે બેઠી, તે હું જારી આગળ બેઠો.

મને આમાં ખાસ સમજણ ન પડી. પણ મારી આજ્ઞા નિરાશામાં નહિ પરિણમે એમ મને લાગ્યું.

*

અરવિંદ—

કેટલા વખત થયાં હું અહીં આવ્યો છું પણ બેમાંથી એકને યે ખબર પડે છે ? કરો મઝા, માય એટલી કરી લ્યો. તમારો આ નમ્ન નાચ બતાવવા બારણું ખુલ્લું રાખ્યું છે એટલી મહેરબાની. નહિન મારો મિત્ર ને સરલા મારી પત્ની.

નહિન સરપૂઠ દૃષ્ટિથી એને જોઈ રહ્યો છે અને એ સાધ્વી બાઈ નીચું જોઈ બેઠાં છે. છેવટે નહિને એના પ્રેમ જાહેર કર્યો અને એણે સાંભળ્યા કર્યું. મને થયું કે હવે એ બન્ને પરસ્પરને આલિંગન દેશે એટલે મેં મારી નજર ત્યાંથી પાછી ફરવી. ફક્ત કાન નાઈલાજે એ તરફ રાખ્યા. સામેના કહેરામાં બે સ્ત્રીઓ ઉભી ઉભી કેં ગુપચુપ વાત કરતી હતી. એઓ મને જોઈ હસવા લાગી. ખરેખર ! અંદરના ઝોરડામાં પત્ની મિત્ર સાથે પ્રેમાલાપ કરતી હોય અને પતિરાજ જાણે બહાર ઉભા હોય. જગતને હસવા માટે આથી સુંદર બીજો કયો પ્રસંગ મળે ?

એવામાં સરલાનો અવાજ આવવા લાગ્યો. ઇચ્છા નોતી છતાં શબ્દો કાનમાં પેસવા લાગ્યા. 'નહિનબાઈ, એક વખત તમે કુમુદના પતિ, અરવિંદના મિત્ર અને તમારી સન્મુખ બેઠેલી અસહાય અબળાના બાઈ હતા પણ અહીં

અમારી સુંદર સેવાથી તમે પિશાચ બન્યા. તમે અત્યારે
 કેવા નીચ અને બચાંકર લાગો છો એની તમને કલ્પના
 નહિ હોય. હું તમને તમારું મ્હોં અરીસામાં બતાવું એટલે
 તમને ખ્યાલ આવશે. એમ કહી ઝોરડામાં ટાંચેલો મોટો
 અરીસો લાવી એણે નલિન સામે ધર્યો અને કહેવા લાગી,
 'વિકારવશ રૂપમાં માણસ પોતાનું મ્હોં અરીસામાં જુએ તો
 જરૂર એને પિશાચનો ખ્યાલ આવે. જુઓ ! નલિનભાઈ,
 એમાં તમારું મ્હોં કેવું દેખાય છે. કુમુદના વિરહથી પીડાતો
 નલિન એમાં દેખાય છે કે ? એના સિવાય બીજા કોઈને
 મારું હૃદય નહિ મળે એવો અકવાદ કરનાર એમાં દેખાય
 છે ? અરવિંદનો મિત્ર એમાં છે કે ? નહિ ! ત્યારે એમાં
 કોણ દેખાય છે ? મારા સામું ન જુઓ. અરીસા મામું
 જુઓ. તમારું એ કદરૂપું મ્હોં તમને એવા નથી ગમતું
 તો મારી શી સ્થિતિ થઈ હશે ? એનો ખ્યાલ કરો ? આવી
 પૈશાચિક વૃત્તિ પર હું મોહ પામીશ એમ તમે માનતા
 હતા કે ? તમારામાં આટલી બધી પૈશાચિક વૃત્તિ છે એવી
 ખબર હોત તો તમને અહીં લાવવાજ ન દેત. અમે તમને
 દેવ ગણતાં હતાં પણ તમે તો પત્થર નીકળ્યા. અત્યાર
 સુધી એમ માનતી હતી કે પતિનો મિત્ર તે પત્નીનો મિત્ર
 હોય છે પણ તમે નવું શીખવાડ્યું કે એ એનો દાવાદાર
 પણ થઈ શકે છે. બીજું એક સત્ય પણ શીખવ્યું કે
 પતિના વિગ્રહથી રીઝાઈ રીઝાઈ મરનારી અનેક વિધવાઓ
 હોય છે પણ પત્નીના વિરહથી બળનારા અને આખી
 જીવિતજીવન માતા કે બહેન સમી ગણનાર વિધુર હજારમાં
 એક પણ હોતો નથી. નલિનભાઈ, પણ પણ પોતાના
 માલિકને નિમકહલાલ થવા ઇચ્છે છે. તમારા આ દિવ્ય

રૂપને હજારો નમન. સંગીતકળા વિચારદ, હવે સિધાવો.'
આટલું કહી અરીસો નીચે મુકી ઝડપથી બારણું ઉઘાડી એ
બહાર નીકળી ગઈ.

નહિનને આથી કેટલું લાગ્યું હશે એ તો એ જાણે
પણ હું તો ઝણઝણી ઉઠ્યો. નજરથી દૂર હોય એવાને
પગે કેમ પડાય ? આનો મને પુરેપુરો ખ્યાલ આવ્યો.
મારાથી તો એ બાબત હવે જોવાતું ચે નો'તું.

ચોડીવારમાં બારણું ઉઘડ્યું અને કળો પડી ગયેલો
નહિન ચોરને પગલે નીચે ગયો. એણે મને ન જોયો પણ
હું તો એના તરફ જ જોતો હતો.

પછી હું ફરીને ઉપર ગયો. સરલા તેજ વખતે
અંદરના ઓરડાનું બારણું ઉઘાડી બહાર જોવા લાગી ને
નહિનને બહાર મને જોઈ તરત બહાર આવી

તેની આંખ સામું જોવાનું મારામાં સામર્થ્ય નો'તું.
એણે વાંકા વળી મારા મ્હોં તરફ જોયું અને મારું
આશીર્વાદનું મ્હોં જોઈ બોલી,

‘આધર્યે આથેલો.’

કેવો માર્મિક શબ્દપ્રહાર !*

ઓ ખેતર!

તે પુરાણા સમડીનાં ઝુંપલાં પાસે બાણાપટેલ આજ ઉભા હતા. એમના હૃદયમાં આજ કંઈ ઉંડું કોતરાતું હતું ને એમની નસેનસમાં આજે તનમનાટ થતો હતો. જોનારને જરા વારમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે એવી એમની માયાળુ આંખોની પાંપણો આજે ભીની થઈ હતી. માલિક તરીકે એ ખેતર પર આજે એમને છેલ્લી નજર કરવાની હતી. એમના ભુરીઆ બળદની જોડ સાથી વિના પણ એ ખેતરે સીધી ચાલી આવતી ને પોંકની મોસમમાં નિશાળ છુટે મકન બાણીને લઈ સોબતીઓ સાથે દોડ્યો આવતો. એ વખતનો આનંદ પટેલથી વિસરાય એમ નો'તો. પેલો આવળ, પેલું માળો બાંધવાના કામમાં આવતું ગુંદીનું થડ, પેલો નિશાનીનો પત્થર ને પેલું બેચાર પત્થર ભેગા કરી બાણીએ બનાવેલું દહેરું કાલથી એનાં નહિ. પટેલથી આ સહન નો'તું થતું.

પટેલ એ જમીનને ચઢાતાં શીખ્યા હતા, એટલે આજે જોતાં ધરાતા નો'તા. જવા મન કરતા પણ સમડીનાં

કુખ્યાએ પોતીયું તાણ્યું હોય એમ ઉભા રહ્યા. “આયુ, પૌક ક્યાં ખાશું?” એમ બોલતાં હોય તેમ મકન ને બાણી યાદ આવ્યાં અને એ વિચારમાંજ એમનું હૃદય ચીરાવા લાગ્યું. દુઃખની પરંપરાએ ન રડનાર પટેલ આજ રડ્યા.

પટેલ હજી રડત, રોવાની અનેરી મઝા માણત, ખેતર આમળ હૈયું ઠાલવત અને પરાણે એને વેચવું પડે છે એમ એને ખતાવત. પણ એવામાં સાદ આઓ, “અલ્યા બાણી! અહીં શું કરે છે? એ ખેતર તો હીરાશાને વેચ્યું ના!”

રામાપટેલ રોજની વાત કરવાની હમે વાત કરતા હતા, પણ એમને ખજર નોતી કે ખેતર વેચવાના વિચાર કરતાં યે બાણીપટેલની નસેનસ આજે ખેચાતી હતી.

ખેડુતોના ગામમાં એકાદ વાણીઓ નાનાં શહેરમાં રહેતા અંગ્રેજ અમલદાર જેટલુંજ કમાય અને તેવાજ દમામથી રહે. હીરાશા એટલે એકના પાંચ કરી, ખેતરો સસ્તામાં રાખી ખેડુતોને છ્યોક લુટનાર શાણો (!) માણસ. ગામમાં એનું સ્થાન ઉંચું હતું. વેચાતું કુદ કે શાક એને લેવું નોતું પડતું, અને એની સાથે શુક્રાચાર્ય સમા એના મામા યે પૂજતા. ‘જ્યાં સુધી સહકારી મંડળીના લાભો ખેડુતો સમજતા થયા નથી ત્યાં સુધી વાણીઆઓ જોહુકમી ચલાવતા રહેવાના નથી,’ એમ ગામની શાળાના મુખ્ય શિક્ષક ઘણીવાર ગણગણતા.

પટેલે આંસ લુછ્યાં. ગયા વગર છુટકો નોતો તેમણે ચીરાતે હૈયે ફરી એકવાર ખેતર તરફ નજર કરી. એવામાં રામાપટેલ આવ્યા. રામાપટેલનું આયુ ચાગ કુંડી નીચે કુદી ગયું હતું, છતાં તેઓ યુવાન હતા. યુવાનો એમની

માથે ચાલી ચડતી નહિ કે એમના બેટા હાથે કરી શક્યા નહિ અને એવારે કે એમના માથા પર લીધી ચારને બોટા ભાને હમે. તે મધી રીતે સારા હતા પણ એમનીમાં એક ખોડ હતી કે એમના એવા બુના જમાનાના માણસેતેને નેત્રી લાગતી. પુરાણી રીતરિવાજોને સમજ્યા વિના અનુસરવામાં પડેલના ધર્મની વ્યાખ્યા સમાતી હતી.

‘કેટલે વેચ્યું, વીસ વિંધાનું હતું ના?’ શમાપટેલે પૂછ્યું ને હજી બોલત પણ એવામાં એમણે બાણાપટેલની આંખો બીની જોઈ ને બોલ્યા, “પણ હેં અમ્યા ! તારી આંખો બીની કેમ ?”

રૂદનમાં પણ હાસ્ય અતાવવાના નવા સંસ્કૃતિશાસ્ત્રનો અનુભવ આજે બાણાપટેલને લેવો પડ્યો ને બોલ્યા, “ના રે, એ તો સહેજ ઝાંખડેં લાગ્યું.” પટેલ બોલ્યા તો ખરા, પણ શબ્દો ધ્રુજતા હતા.

જે ખેતરના પાંચ હજાર ઉપજત તે ખેતરને આજે બે હજારે વેચ્યું પડ્યું. પટેલ એટલે મુનિમાન બોળપણુ ને સાલસામ્ર. પટેલ ક્રગાયા. એને દ્રવ્યની જરૂર હતી. દેવીને આ વર્ષે પરણાવ્યા વિના ચાલે એમ નોતું. કુળ ઉંચું હતું એટલે નીચામાં કંઈ કન્યા દેવાય ? ભલે પૈસા જન્ય, ભલે ધરખાર ગીરો મુકવાં પડે, પછી છો ખાવાનાં વણખાં મારવાં પડે પણ કન્યા નીચાને ધેર તો ન દેવાય. ઉચા કુળનો અજણ કે દરેક રીતે અયોગ્ય વર, સાધારણ કુળના, કિચ્ચ ચારિત્ર્યવાન, દરેક રીતે યોગ્ય વર કરતાં સારા, એ માન્યતા જ્યાં સુધી મટવાની નથી ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ બદલાવાની આશા રાખવી એ પત્યરને દોહી દુધ મેળવવાના યત્ન કર્યા જેવુંજ છે.

રસ્તે ચાલતાં રામાપટેને, હીરાપટેને હંચા કુળમાં કન્યા
આપવા માટે એકલું એક ખેતર વેચેલું; મહાપટેને એ માટે
ફત્તીનાં ધરેણાં વેચેલાં; તથા સ્વિત્ત છુટું વી માપરવા માટે
કશનપટેને સાત વીંધાં જમીન ને પાણીદાર મોટી વેચેલી;
વગેરે જુની વાતો રસમય રીતે કહી. આ સાંભળતાં પટેલ
ખેતર વેચવાથી મતું દુઃખ ભુલ્યા. 'જો તેમ થશે તથા
દેવી ઉચ્ચા કુળમાં પરણશે. મામમાં કેટલું સારૂ ગણારો.' એ
વિચારો પટેલને આવવા લાગ્યા અને ગામ આવતાં તો એ
વાતે પટેલના મગજનાં એકદમ ખુણે જઈ પડવા પ્રયત્ન કર્યો.

નિશાળના શિક્ષકનો ઊકરો પાઠશાળાઓમાં રમ્મઓ
હોવાથી ત્યાં આવ્યો હતો. ફક્ત ઉચ્ચ કુળની લાલસા માટે
પટેલે ખેતર વેચ્યું એ એને ઠીક ન લાગ્યું. વળી દેવીના
ભાવિ પતિને એ ઝોળખતો હતો. એટલે એણે પટેલને
સમજાવવા વિચાર કર્યો ને પોતાના પિતાને એ વાત કહી.
માસ્તરને આવા ધણા અનુભવો ધણી વાર થયા હતા.
એટલે એણે પુત્રને સમજાવ્યું કે એ બધું પત્થર પર પાણી.
પણ યુવાનીનું ઉજ્જલ લોહી એ યુવાનની નસોમાં ઉછળતું
હતું. નિરાશા હજી અનુભવી નોતી એટલે જવા વિચાર કર્યો.

ચાંદનીમાં લાણપટેલ ચોકમાં ખાટલો નાખી નીરાતે
હુકકો તાણતા હતા. પટલણુ ઢોરને કડખના ખેચાર યુગા
નાખવા નાની લાણીને ફાનસ સાથે લઈ કોઠમાં ગયાં હતાં.
મકન એક બાળુએ પડ્યો પડ્યો 'માધવ તેનો દોકરો
સેવા કરે અમાપ' ગાતો હતો ને દેવી સહવારના વલોવવાનું
હોવાથી તેની તૈયારી કરતી હતી.

એવામાં ફળીયાનું કુતરું ભર્યું ને દેવીએ ફાનસ
હંચું કર્યું.

“એ કાણ ?” પટેલે પૂછ્યું.

“એ તો મારતરકાકાના ઇંદુભાઈ”, દેવીએ જવાબ વાળ્યો. શબ્દોમાં મધુરતા હતી ને તેના કરતાં યે વધારે નિખાલસતા હતી.

“અહો ઇંદુભાઈ ! આવો, આવો.” કહેતા પટેલ ઉઠ્યા ને દેવી પાસે ગોઠું ખાટલા પર નાંખાવ્યું. “જો મકન, આ મારતરકાકાના ભાઈને ઓળખે કે ? જા, તમાકુ-પાતરાંનો દાખડો લઈ આવ; નહિ તો રહેવા દે. એ ભણેભાઓ તો બીડી નહિ પીએ. દેવી ! શેરક દુધ ઉનું કરી લાવ. એલચી નાંખજે, હં.” આ બધો વખત ઇંદુ ના કહે જતો હતો પણ પટેલોની સ્વાગત કરવાની રીત તો સર્જનજીની જાણીતી છે.

દેવી દુધ ઉનું કરી લાવી ને ઇંદુ પીવા મંડ્યો. એને કેં અતેરો આનંદ થતો હતો. એવામાં પટલજી ને દેવી રૂ પીખવા પડોશે કાશીપટલજીને ત્યાં ગયાં, એટલે ઇંદુએ વાત ઉપાડી.

“પટેલકાકા ! તમારે જમીન તો પચાસેક વિંધાં હશે, નહિ વાર ? આવક કેટલીક આવતી હશે ?”

પટેલને ગમત ગાથા પાછી યાદ આવી અને મુખ પર હાયા પથરાઈ. એવામાં દેવી હવે સારે ઘેર પગલુશે એ વિષય પર પટલજીને રસભેર વાત કરતાં સાંભળી, એટલે વળી એમને આનંદ થયો પણ એ હાયા તરત તો ન પલટાઈ.

“ભાઈ, પહેલાં તો સો વિંધાં ઉપર જમીન હતી. પણ જુદા રહ્યા એટલે એમાંથી અડધી થઈ, વળી તેમાંથી થોડો દેવાં પેટે ગઈ એટલે સત્તાવીસેક વિંધાં રહી ને એમાંથી યે વીસ વિંધાંનું સાદું ગઈ કાલે કર્યું.”

“પૈસાની બહુ જરૂરીઆત પડી હશે ?”

“હા, બાઈ. જુઓને આ દેવી બાર વર્ષની તો થઈ. અમારી ન્યાતમાં એવડી છોકરી તો ક્યારનીયે પરણી હોત. પણ આ તો આપણી સ્થિતિ આવી એટલે રહેવું પડ્યું.”

“પણ દેવીબહેન ક્યાં મોટાં છે ? અમારે ત્યાં તો સત્તર અઢાર વર્ષે છોકરીઓ પરણે. કોઈ તો વીસ વર્ષની થે થાય.”

“ભાઈ, એ તો તમે બધા ભણેલાઓ એવા. બેત્રણ છોકરાંની મા થાય એવડી મોટી વીસ વર્ષની છોકરીને કે કુંવારી રખાય ? એમાં તો આપણે પરમેશ્વરના ગુનેહગાર ગણાઈએ, અને એવી છોકરીઓને જળવવી અને સાપના ભારાને જળવવો એ બંને સરખાં કામ.”

નિરાશ થઈ ઈંદુએ એ વાત પડતી મુકીને બીજી શરૂ કરી.

“તો કેટલોક ખર્ચ થશે ?”

“જુઓને, ઓછામાં ઓછી ત્રણ દિવસ તો ન્યાત કરવી પડે. અને કેં છુટું ઘી વાપર્યા વિના ચાલે ?” બહુ મળીને ત્રણેક હજાર રૂપિયા થશે.”

“પણ એટલો બધો ખર્ચ ન કરો તો ન ચાલે ?”

“ત્રાપુ, એ ન કરીને બાપદાદાની કીર્તિમાં ધૂળ નાખીએ ? પૈસા તો ગમે તેમ કરીને ભેગા કરીએ. પણ જશ કેં વારેવારે મળે છે ?”

“પણ તમે કોઈ સાધારણ કુળમાં કન્યા ન આપી શકો ? એ બાઈને હું ઓળખું છું. દેવીબહેનને માટે—” ઈંદુ અચકાયો.

અને ઈંદુ અફેજ કહેતો હતો. કાળીદાસ કાલેજમાં
રોડનું ભણ્યો હતો. દરેક જાતના આનંદ માણવામાંજ જીવન
જીવવાનું છે એમ એ માનતો હતો. અને એના મિત્રો જે
એવાજ હતા. ઉમર મુલાનીમાં અંકુશ વિતાવો મુલાન
ભાગ્યેજ જીવનનોકાને સીધે રસ્તે લઇ જઇ શકે છે.
એવા ધણુએ મુવાનો ભવસાગરમાં નોકાને ખરાબે ચઢાવે છે
અને આ સત્યની સાક્ષી સમાં અનેક છાત્રાલયો આપણી નજર
સન્મુખ ખડાં છે. ને કાળીદાસ આવાં એકાદ છાત્રાલયમાંજ
ઉછર્યો હતો. અને અનિષ્ટ વાતાવરણની અસર કેં લાગ્યા
વિના રહે ?

“હશે, ભાઈ, એ તો જીવાનીમાં બધાજ એવા. પણ
એમનું કુળ કેવું ?”

“ઈંદુનું લોહી ઉકળ્યું. કુળના ખોટા મોઢમાં પડી ખેતર
વેચી પૈસા લાવી વગર કામનો ખર્ચ કરવા અને ‘પુલની
કળી સમ સુકુમાર’ કન્યાના જીવન પર છરી ફેરવવા તૈયાર
થનાર પટેલ પર દયા અને તીરસ્કાર ખાતે આવવા લાગ્યાં.
એણે ઘેર જઇ એક ઉનો નિસાસો મુક્યો.

ત્યાર પછી ધણુએ દિવસો કળ્યા ને આચમ્યા,
અને જગતે એના એ રસ્તે ચાલ્યાંજ કર્યું. છેવટ દેવીને
લગ્નદિન આવી પહોંચ્યો. ભાણુપટેલની જાતી આજે
આનંદથી ઉછળતી હતી. વરઘોડો ચઢ્યો. કાળીદાસ
પણ કૃષ્ણનો વર્ણચોરજ હતો. મનુષ્યના ચહેરા તરફ જોઇ
કાંઈ તેની ચાલચલકત કહી શકતો હોય તો તે એની
આંખ સામે જોઇને શું કહત એ સહેલાઈથી કદપાય એમ હતું.

દેવી પરણી ગઈ. ગામના લોકો આનંદથી ત્રણ
દિવસ જમ્યા; ભાણુપટેલને ત્યારે તો કશું ન લાગ્યું.

‘હેવડ દેવી પરશુવી. ‘નૂરી સરસતા,’ સમી એ
ખાલાને એના પતિ થવાને તફત અયોગ્ય એવા કોઈ મુશ્કેલી
સાથે પરશુવી. એના જીવનપુષ્પને આકાશે કરજાવવાનો
આ પ્રયત્ન આદર્યો ગણાય. પ્રભે! સૂર્યપ્રકાશમાં આવા
બીપણ અંધકાર સમાં ફરે. થતાં ક્યારે આટકશે ?
સુષોત્તતાને અંધ સ્વામી મળતા ક્યારે બંધ થશે ?” ઉદ્દત્તી
નોંધપોથીમાં યમુએ આ શબ્દો વાંચ્યાં. અને ધડીબર અંધરે
અંતુલી અડાડી ચક્રિત થઈ ઉભી.

x x x

દેવી સાસરે એક વાર જઈ આવી. એને ત્યાં જરી ચે
મુખ નોતું. ક્યાંથી હોય ? એ જ્યારે પાછી સાસરે
જઈને આવી ત્યારે ગામમાં ચણજણ વાત થવા લાગી.
હીંગલી સાથે રમવા યોગ્ય એ ખાલિઝાને માતા થવા
માટેની તૈયારી કરવી પડી હતી.

વળી પાછા થોડા દિવસ વીત્યા. ચોમાસું આવ્યું.
હંમેશની માફક આકાશ વાદળાંથી જવાયું ને થોડાવણા
છાંટા વરસાદના આવ્યા ચે ખરા. પટેલનાં હૃદયમાં પાછું કે
કાતરાવા લાગ્યું. જગત પર ધીમે ધીમે એક શ્યામ છાયા
પથરાતી એને માલમ પડી. હવે રહેલ એકનાં એક ખેતરે
જતાં એમણે તાબુજ વેચેલું ખેતર રસ્તામાં આવતું. એ
ખેતર આવતાં બળદ થંભતા, બળદે અબળદે એ આવળ
પાસે પટેલના પગે થંભતા અને પટેલની આંખમાંથી
આંસુ પણ એમનાં ગાલ પર થંભતાં.

પણ પ્રભુ પીડવા માંડે ત્યારે સામટોજ પીડે છે. પણ
એ તો પ્રભુ ! ચોમાસું વીતવા આવ્યું ને તે વિન્યાદશમીનો
મંગળ દિવસ આવી પહોંચ્યો. મયે વર્ષે જે ખેતરમાંથી

જુવારનો છોડ આપ્યો હતો, તે ખેતર આજ એનું નોંધું. અને પેલાં ખેતરમાં તો કપાસ કર્યો હતો, એટલે કપાસમાં ચીમડી મારે ઉમાડેલ જુવારના છોડોમાંથી એક લાવવાનો રહ્યો. ઘેર આવતાં મકને રસ્તામાં પૂછ્યું, “બાપા, પેલું ખેતર વેચ્યું ના ? ન વેચ્યું હોત તો !”

“ખેતર વેચ્યું ના” એ વાક્ય પટેલનાં હૃદયમાં સોંસરું પેસી ગયું. અને એનામાં જવાબ આપવા જેટલી શક્તિ ન રહી. એવામાં આકાશમાં વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યાં અને એની ડાબી આંખ પણ ફરકવા લાગી. પટેલને લાગ્યું કે જરૂર થોડા સમયમાં કેં ભુંડું થવાનું. ઘર નજીક આવતાં એના ઘર આગળ પુરૂષોને ભેગા થએલા જોયા તે એક ઝીણો રૂદનનો સ્વર સંભળાયો. પટેલનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું. અને એ ધબકારામાં કેં વિચિત્ર લાવેનું મિશ્રણ થવા લાગ્યું. ઘર આવતાં, પટેલને જોઈ પટલણથી પોક મુઠ્ઠી રડાઈ જવાયું, “ઓ મારી દીકરી રે !!”

પટેલને સાફે જગત સરી જતું હોય એમ લાગ્યું. એની આંખે અંધારાં આવવાં લાગ્યાં. એને હાથ પકડી લોકોએ બેસાડ્યો. પણ બેભાન થતાં એ શમ્પોનો કારમો પ્રતિધોય પટેલે કર્યો, ‘ઓ ખેતર ! ઓ મારી દીકરી રે !!’

શરત.

રાત અધારી હતી. ડુંડો પવન જોશબેર ઝૂંકતો હતો. ને ત્યારે વૃદ્ધ લાલચંદ શેઠ હાથનાં આંગળાઓ એકબીજામાં પરોવી પંદર વર્ષ પહેલાં પોતે આપેલી એક પાર્ટીને યાદ કરતા કરતા પોતાના દિવાનખાનામાં ફરતા હતા. શેઠ ત્યારે 'બુદ્ધિવાનેના અખાડા'ના શોખીન હતા એટલે એ પાર્ટીમાં ધણા બુદ્ધિધનો ભેગા થયા હતા અને કાંઈ કેટલાયે પ્રશ્નો ચર્ચાયા હતા. ચર્ચાયલા વિષયોમાંના એક વિષય ફ્રાંસીની સગ્ગને લગતો હતો. મહેમાનોમાંના ધણા ખરા ફ્રાંસીની સગ્ગની વિરુદ્ધ હતા. ને એમાંના કેટલાક ફ્રાંસી ને જદ્દે દેશનિકાલની સગ્ગ થતી જોઈએ એવા વિચારના હતા.

પણ શેઠ આ વિચાર સાથે સંમત ન થયા. એમણે કહ્યું, 'જો કે ફ્રાંસી કે જન્મદેશનિકાલ બેમાંથી એકે સગ્ગ મેં અનુભવી નથી, છતાં મને લાગે છે કે ફ્રાંસીની સગ્ગ જન્મદેશનિકાલની સગ્ગ કરતાં ધણી સારી કારણ કે ફ્રાંસીથી માણસ તરત મરી જાય ને જન્મદેશનિકાલથી માણસ રીખાઈરીખાઈને મરે. બોલો તમને કવી રીતે મરવું ગમે, એકદમ કે રીખાઈરીખાઈને ?'

‘ખરૂં પૂછો તો બંને સરખાં ખરાબ છે; કારણ કે બંનેનો હેતુ તો એકજને? મારી નાખવાનો. રાજ્ય કાંઈ પ્રભુ નથી, એટલે એ જો પાછું નહિ આપી શકે તે લેવાનો એન શો અધિકાર હોઈ શકે?’ એક મહેમાન બોલ્યા.

એ બધામાં પચ્ચીસેક વર્ષનો એક જુવાન વકીલ હતો. એનો અભિપ્રાય પૂછતાં એણે કહ્યું, ‘ફાંસી ને જન્મદેશનિકાલ એ બંને ખરાબ છે, એ વાત ખરી, પણ એ બે વચ્ચે જો મારે પસંદગી કરવાની આવે તો હું જરૂર જન્મદેશનિકાલની સજા પસંદ કરું, કારણ કે ન જીવવા કરતાં કોઈ પણ રીતે જીવવું સારું.’

અને પછી તો આ પર ખુબ ચર્ચાગરમ ચર્ચા ચાલી, ને શેઠે અચાનક મીઝબ જોઈતે ટેબલ પર મુક્કી પછાડી વકીલને કહ્યું, ‘તમારી વાત તદ્દત જુદી છે. જો તમે પાંચ વર્ષ પણ એક ફાટડીમાં પુરાઈ રહેવા કમુલ થતા હો, તો મારે તમને લાખ રૂપિયા આપવા, છે કમુલ?’

‘જો તમે ખરેખર જ કહેતા હો તો પાંચ નહિ પણ પંદર’ વકીલે કહ્યું. ‘પંદર! કમુલ’ ને મહેમાનો તરફ જોઈ શેઠ બોલ્યા, ‘તમે બધા સાક્ષી છો. વકીલ મારી ચોક્કી હેઠળ એક ફાટડીમાં પંદર વર્ષ કેદ રહેવા તૈયાર છે. ને જો એ પંદર વર્ષ કેદ રહે તો મારે એને એક લાખ રૂપિયા આપવા. કેમ વકીલસ હેબ. કમુલને?’

‘કમુલ’ વકીલે મક્કમતાથી જવાબ આપ્યો, અને આમ આ હસવા જેવી શરત બંને એ કમુલી શેઠ પાસે અઢળક પૈસો હતો. એટલે આવા એક લાખનો એમને હિસાબ નહોતો. રાત્રે જમતાં જમતાં એમણે વકીલને મશ્કરીમાં કહ્યું, ‘હજી વખત છે, ત્યાં સુધીમાં બેબુ ચક્કી

મયું હોય તે તેને ઠેકાણે લાવે. એક લાખને મને દિવાન નથી. પણ તમે તમારી જીંદગીનાં બેત્રાર વર્ષ નદામાં શા માટે ખુઓ છો ? હું બેત્રાર વર્ષ કહું છું. કારણ કે મને ખાતી છે કે એથી વધારે વખત તમે ત્યાં રહેવાના. સરકારે ફરમાવેલી કેદ કરતાં આ સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી કેદ તમને વધારે બમ્મર લાગશે, કારણ કે ગમે ત્યારે તમે છટા થઈ શકો છો એ વિચારજ તમારી કેદખાનાની આખી જીંદગીમાં ઝેર રેડશે. ખરેખર મને તમારી દયા આવે છે.

અને અત્યારે સૈદ એજ દિવાનખાનામાં ફરતા ફરતા એ બહું યાદ કરતા હતા. મેં એ શરતજ શા માટે મારી ? એમણે સ્વગત પ્રશ્ન પૂછ્યો. વકીલ એની જીંદગીનાં પંદર વર્ષ નદામાં ખુએ છે ને હું એક લાખ ફેંકી દઉં છું. આ ઉપરથી ફાંસીથી જન્મદેશનિકાલની સજા સારી કે ખરાબ તેનો લોકાને શું ખ્યાલ આવશે ? ના, ના, કદાપિ નહિ. મેં આ શરત કરી પૈસાના મદે, વકીલે એ સ્વીકારી પૈસાના લોભે.

એ પાર્ટી પછી શું બન્યું તે શેઠે યાદ કરવા માંડ્યું. વકીલે આ કેદ શેઠની વાડીમાંના એક ખુણામાંના એક બુના નાના બંગલાની એક કોટડીમાં ભોગવવી એવું નક્કી થયું. આ દરમિયાન એનાથી એનો ઉંખર ન ઓળંગાય, કાંઈ સાથે વાતો ન થાય, ને કાગળો કે ખખરપત્રો એને આપવામાં ન આવે; જો કે એને જોઇતુંકરતું મંગાવવાને ચીટીઓ અને ખાવાની ચીજો પહોંચાડવા માટે એની કોટડીની ભીંતમાં ઉંચે એક નાની ખારી મુકવામાં આવી હતી. એને એક વાજાંત આપવામાં આવ્યું હતું, ને જોઇએ એટલાં પુસ્તકો મંગાવવાની છટ હતી. આ કેદ એને નિરવ શાંતિમાં ભોગવવાની હતી. અને ૨૪ મી.

ઑગસ્ટ ૧૯૧૨ ના બપોરના બારથી ૨૪ મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૭ ના બાર સુધી પૂરાં પંદર વર્ષ રહેવાનું હતું.

કેદના પહેલા વર્ષ દરમીઆન એની કાંઈ ચીટીઓ ઉપરથી જણાતું હતું કે એકાંત એને બહુ સાલતુ હતું. દિવસરાત આખો વખત એની ઓરડીમાંથી દિલ્લખાનો અવાજ મંભળાતો. અને મોક્ષેલાં ચાદ અને સીગારેટ એણે પાછાં મોકલાવ્યાં, ને એણે લખ્યું કે આવી ચીજો વાસનાઓને ઉસ્કેરે છે, વાસનાઓ કેદીઓનો મુખ્ય શત્રુ છે. અને તેમાં યે સીગારેટના ધુમાડા ઓરડીનું હવામાન બગાડે છે. આ વર્ષે એને વાર્તાઓ અને નવલકથાનાં પુસ્તકોજ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં.

બીજે વર્ષે દિલ્લખા સંભળાતું બંધ થયું. ને વકીલે પ્રથમ પકિતના લેખકોનાં પુસ્તકોજ મંગાવ્યાં. પાંચમે વર્ષે વળી પાછું એની ઓરડીમાંથી સંગીત સંભળાવા લાગ્યું અને એણે ચ્હા અને સીગારેટ માગ્યાં. જે લોકો એને જોતા તેઓ કહેતા કે આ આખું વર્ષ એણે ખાવાપીવા અને ઉંઘવામાં ગાળ્યું હતું. ધણી વખત બગાસાં ખાતો, ને ગુસ્સામાં આત્મસંભાષણો કરતો એ સંભળાતો. એ ચોપડીઓ વાંચતો નહિ પણ રાતે લખવા બેસતો ને મોડી રાત સુધી લખ્યા કરતો, પણ સવારે એ લખેલું ફાડી નાખતો. બેત્રણ વખત તો એ રડતો યે સંભળાયો હતો.

છઠ્ઠા વર્ષના પાછલા ભાગમાં એ જુદીજુદી ભાષાઓ શીખવા મંડ્યો ને એટલી બધી ખંતથી એ એની પાછળ મંડ્યો કે શેઠને એ મારે જોઈતાં પુસ્તકો લાવવા મઠણ થઈ પડતાં. ચાર વર્ષમાં એણે છસો પુસ્તકો મંગાવ્યાં હતાં અને એ દરમીઆન એણે શેઠને નીચેનો પત્ર લખ્યો—

પ્રિય જ્ઞેષ્ઠ,

આ દાગળ હું તમને જુદીજુદી ભાષામાં લખુ છું. એ ભાષાના પારંગતોને એ ખતાવજો ને તેઓ જો વાંચી કહે કે એમાં એકે ભૂલ નથી, તો મહેરબાની કરી વાડીમાં એક વાર બંદુક ફેડાવજો, જોથી મને ખબર પડે કે મારી મહેનત નકામી નથી ગઈ. યુગયુગના અને દેશદેશના મહાત્માઓ સૌ જુદીજુદી ભાષામાં પોતાના વિચારો દર્શાવે છે, જો કે એ બધામાં જ્યોત તો એકજ બળી રહી છે. એ બધાંને હું સમજી શકું છું. તેથી થતો મને આનંદ તમે કદાપી શકતા હોત !

લી. કેદી.

એની ઇચ્છા પુરી પાડવામાં આવી. બગીચામાં શેઠે ચે બંદુકના ચાર બાર કરાવ્યા. દશમાં વર્ષ પછી એ ટેમલ આગળ સ્થિર બેસી રહેતો અને ફક્ત ભગવદ્ગીતા વાંચતો. શેઠને આશ્ચર્ય થયું કે ચાર વર્ષમાં છસો પુસ્તક વાંચનારે આ એક પુસ્તક માટે આખું વર્ષ ગાળ્યું. ગીતા પછી એણે ઉપનિષદો મંગાવ્યાં.

કેદનાં છેલ્લાં બે વર્ષો દરમિયાન એણે ખુબ વાંચ્યું પણ ઠેકાણું વગરનું. કોઈ વાર વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચતો તો વળી તરતજ કાવ્યના સંગ્રહો મંગાવતો. એક વાર એણે એની વખતે વિજ્ઞાનનું એક પુસ્તક, વૈદકશાસ્ત્રનો એક ગ્રંથ, કોઈ પણ એક નવલકથા ને મનુસ્મૃતિ સાથે મંગાવ્યાં. જેમ કોઈ સમુદ્રમાં જીવ બચાવવા તુટેલા વહાણનો વારાફરતી એક કહડો મુકી બીજો પકડવા પ્રયત્ન કરે તેમ એ વાંચતો હતો.

શેઠે આ બધું માદ કર્યું ને વિચાર્યું : કુલનામાં પ્રમાણે કાલે બાર વાગે એ છુટશે ને મારે એક લાખ ફક્ત આપવા પડશે એ આપીશ એટલે હું તો પરવારી જવાનો, મારો સર્વનાશ થવાનો.

પંદર વર્ષ પહેલાં એની પાસે અઢળક પૈસો હતો પણ આજે તો એની પાસે મિલકત વધારે હતી કે દેવું એ પૂછવા જેવો પ્રશ્ન હતો. સદામાં શેઠે ખુબ ખોયું હતું ને વધારેમાં એમની બેચાર ફેક્ટરીઓ ખેંચી ગઈ હતી ને એક બેક જેમાં એમના સારા સરખા પૈસા હતા તે ભાંગી. શરત મારતી વખતના ધનાઢય શેઠ આજે સાધારણ માણસ જેવા બની ગયા હતા અને રોજ તેજ-મંદીના બાવે ધડકતા હતા.

‘એ શરત’ નિરાશામાં હાથની મુઠી વાળી શેઠ બખડ્યા, ‘એ મરી શે ન ગયો ? હજી તો એને ચાલીશ વર્ષ થયાં છે. મારી પાસે બાકી રહેલા બધા પૈસા લઈ એ લહેર કરશે. મારે અદેખા બિખારી માફક રોજ એના સામું જોવું નહું. રોજ એ મને કહેશે : મારી જીંદગીના આ સુખ માટે હું તમારો આભારી છું’ હું તમને કાંઈ મદદ કરી શકું ? ના, આ કેમ ખમાય ? આ નાદારી અને શરમમાંથી છુટવાનો એકજ રસ્તો છે, અને તે એ કે માણસે મરવું જોઈએ’

ઘડીઆળમાં ત્રણના ટકારા થયા. શેઠે એ ગણ્યા. ઘરમાં બધાં નિરાંતે ઉઘતાં હતાં. સર્વત્ર શાંતિ હતી. ફક્ત કાચની બારી સાથે અથડાતાં વરસાદનાં ટીપાંજ આ શાંતિનો ભંગ કરતાં હતાં. શેઠે તિબ્બેગી ઉઘાડીને પંદર વર્ષ સુધી જે તાળું ઉઘડ્યુંજ નહોતું તેની કુચી કાઢીને રેઈન કોટ ઝાઢીને બહાર નીકળ્યા.

બહાર સર્વત્ર અધાર હતું અને વરસાદ મુશળધાર પડતો હતો. શેઠે ખુબ આંખ બેચી બેંધ પણ કંઈ દેખાઈ જ નહિ. જળવામાંના વીંજળીના દીવાથી રસ્તો શોધતા શોધતા એ આગળ વધ્યા. ચોકીદારને ખૂસ પાડી પણ જવાબ ન મળ્યો. વરસાદમાં એ નિચારો કાઢ સારી જગ્યાએ સુવા ગયો હતો. ધીમે રહીને શેઠ એ બુના મકાનમાં આવ્યા ને કેદીની કોટડી શોધી કાઢી. કોટડી આગળ ચોકીદારનો ખાટલો પડ્યો હતો પણ બિછાતું નહોતું.

ધીમે રહીને શેઠે પેલી નાની બારી વાટે કેદીની ઝોરડીમાં બેસું ટેબલ પર એક ઝાંખી મીણબત્તી બળતી હતી અને ટેબલ પાસે ખુરશી પર કાંઈ બેઠેલું હતું. એની પીઠ, એના માથા પરના વાળ અને એના હાથજ શેઠથી દેખાયા. ટેબલખુરશી પર ને નીચે શેત્રંજ પર સઘળે ખુલ્લાં પુસ્તકો વેરાયલા હતાં. પાંચ મિનિટ થઈ છતાં કેદી સ્થિરજ બેસી રહ્યો. પંદર વર્ષની એની સગ્નએ એને સ્થિર બેસતાં શીખવાડ્યું હતું. શેઠે બારી પર ટકોરા કર્યા છતાં એ તો હાલ્યો થે નહિ. શેઠે પછી બારણા પરની સીલ કાળજીથી ઉખેડી નાખી અને તાળું ઉઘાડવા માંડ્યું. કટાયેલાં તાળાંએ ઉઘડતાં મોટો અવાજ કર્યો અને હમેશાં સંયુક્ત રહેલાં બારણાંએ પશુ છુટાં પડતાં ચીચીબારી પાડી. શેઠને ખાતરી હતી કે કેદી આશ્ચર્યથી ઉતાવળા પગે દોડી આવશે. પણ એવું કંઈજ ન બન્યું. ત્રણ મિનિટ વીતી છતાં ઝોરડીમાં કશો થે સળવળાટ ન થયો. શેઠે અંદર જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સામાન્ય મનુષ્યથી જુદોજ પડી એક મનુષ્ય ખુ.સી પર બેઠેલો હતો. સમ્પત ખેંચાયત્રી ચામડી, સ્ત્રી જેવા લાંબા મુઝજાવાળા વાળ ને ચકલીના માળા જેવી દાઢી સાથે એક

હાડપિંજરજ એકું હોય એવો ખ્યાલ એને જોતા આવે. એની ચામડીનો રંગ પીળા પડી ગયો હતો. એનાં માલમાં ખાડા પડ્યા હતા અને જે હાથ પર એણે એનું માથું ટેકવું હતું તે હાથો લોહીમાંસ વગરના પાતળા દોરડી જેવા દેખાતા હતા જે જોતાંજ આપણને કમકમી થાય. એના વાળમાં રૂપેરી ભાત પડી હતી. ને એને જોઈ ભાગ્યેજ કોઈ એને ચાળીશ વર્ષનો કહે. ટેબલ પર એક કામળનો તાવ પડેલો હતો, તેમાં કંઈક લખેલું હતું.

‘ગરીબ મિત્રારો,’ શેઠ બબડ્યા. હિંમતમાં લાખનાં સ્વપ્નાં જોતો લાગે છે. મારે એ અર્ધમૃત શરીરને અહીંથી ઉંચકીને પથારીમાં નાખવા પુરતીજ વાર છે. ત્યાં ઝોશીકાંથી દબાવ્યો કે ખલાસ અને પછી ગમે તેવા બુદ્ધિવાનો પણ એના મૃત્યુનું કારણ કળી શકવાના નથી. પણ તે પહેલાં આ કામળ તો વાંચી જોઉં.

શેઠે ટેબલ ઉપરથી કામળ લીધો ને વાંચવા લાગ્યા—

‘આવતી કાલે બપોરે હું મારી સ્વતંત્રતા મેળવીશ. પણ આ ઝોગડી છોડી હું સૂર્યના દર્શન કરું તે પહેલાં મારે બે શબ્દ કહેવા છે. મારા સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં ને પ્રભુને પ્રત્યક્ષ રાખીને હું જાહેર કરું છું કે હું સ્વતંત્રતા, પ્રેમ, તંદુરસ્તી ને જાકીનું બધું, જેમાં તમારાં પુસ્તકો દુનિયાનાં સુખો જુએ છે, તે બધાંને હું તીરસ્કારું છું.

પંદર વર્ષો સુધી માનવજીવનનો મેં કાળજીથી પુરેપુરો અભ્યાસ કર્યો છે. જો કે એ દરમિયાન મેં પૃથ્વી કે પૃથ્વીનાં માથાંસો નથી જોયાં. તમારાં પુસ્તકોદ્વારા મેં બધું અનુભવ્યું છે. એ દાગ મેં મદારા પીધી, શિકારો ખેલ્યા, સંગીતની ધૂન મચાવી ને સ્ત્રીઓ સાથે પ્રેમ કર્યો. તમારા

કવિઓની કથનામાંથી જન્મેલી આસાધારણ સૌંદર્યવદ્ધિ લલનાઓ કાંઈ અજબ આશ્ચર્યજનક વાતો કરી મને મુગ્ધ કરી જતી. મેં દ્વિસાક્ષ્ય અને આલ્પસનાં શિખરો પર ચઢી સૂર્યોદય જોયો અને સાંજે એજ સૂર્ય કેવી કલાથી આકાશ, સમુદ્ર અને પર્વતોની બેખડને અચ્ચે રંગે રંગે છે તે ચે જોયું. મારા માથા પર રજપુતની અસી સ્ત્રી ચમકતી વિદ્યુત્ત્વ લોહ. લીલાંજમ ખેતરો, વૃક્ષોથી ભરાયેલાં વનો, નદીઓ, સરોવરો, શહેરો એ બધું મેં જોયું. ભરવાડની વાંસળાથી માંડીને દ્વિસાક્ષ્ય સુધીનાં બધાં વાજાંત્રો મેં સાંભળ્યાં. પ્રભુના દુતો ને શમતાનો બધાને જોયા. ને પ્રભુનાં ભજન ગાતા ભક્તજનોનાં વ્યાખ્યાનો સુણ્યાં. તમારાં પુસ્તકો દ્વારા હું સમુદ્રોમાં તર્યો. મેં ચમત્કારો કરી બતાવ્યા, શહેરો બાળ્યાં, રાજ્યો, ધર્મો સ્થાપ્યાં ને—

તમારાં પુસ્તકોએ મને ડહાપણ આપ્યું. આ મારા નાનકડા મગજમાં મેં આખી દુનિયાનો જ્ઞાનભંડાર ભર્યો છે. હું જાણું છું કે તમારા બધા કરતાં આજે હું વધારે બુદ્ધિશાળી છું.

અને હું આ બધાં પુસ્તકોને હવે તીરસ્કારું છું. પુસ્તકોજ નહિ પણ તમારાં દુન્યવિ સુખો ને તમારા ડહાપણને ચે હું તીરસ્કારું છું. એ બધું મૃગજળ જેવું મિથ્યા છે. તમે ગમે તેવા અભિમાની, સુંદર કે ડાહ્યા હશે છતાં મૃત્યુ તમને લઇ જવાનું એ તો નક્કી. ને તમારું કુળ, તમારો ઇતિહાસ, તમારા બુદ્ધિધનની અમરતા, એ બધું પૃથ્વીના પડની સાથે મળી જવાનું.

તમે બધા ગાંડા છો અને ખોટો રસ્તો ચઢી ગયા છો. તમે અમૃત્યનં સત્ય ગણો છો, ને ખેડોળપણને સૌંદર્ય

કહો છો. દાડમી ને આંખા દાડમ ને ફરી આપવાને બદલે અનુક્રમે ફળને બદલે દેડાં કે ઉદરડાં આપે ને તમે જેટલા આશ્ચર્યચકિત થાઓ, તેથી એ આશ્ચર્યજનક ચીજો અને તમે, પૃથ્વીને સ્વર્ગ માનનારા લોકો, લાગો છો.

તમે જે આધારે તમારા જીવનને ટકાવી રાખો છો, એ પ્રત્યે મારો તીરસ્કાર કર્તવ્યથી સાખીન કરવા એક લાખ રૂપીઆ, જેને હું એક વખત મારું સ્વર્ગ માનતો હતો ને જેને અત્યારે હું ધીક્કાર છું, તે હું ફગાવી દઉં છું અને એ માટે કબુલ્લતનામામાં જે વખત મારા છુટવા માટે નક્કી થયો છે, તેથી પાંચ મિનિટ વહેલો હું અહીંથી નીકળી જઈશ અને એ રકમ ખોઈશ.

શેઠે કાગળ વાંચીને ટેબલ પર મુક્યો. તે વિચિત્ર માણસનું માથું સુધ્ધું ને એનાથી રડાઈ ગયું, ને એ ઓરડી બહાર ચાલ્યા ગયા. લાખો રૂપીઆ ખોતી વખત પણ જે તીરસ્કાર પોતાની જાત પર એને નહોતો આવ્યો, તે એને અત્યારે આવ્યો. બંગલામાં આવી એ પચારીમાં પડ્યો. પણ એના કુલ્લ મગજે અને આંખમાંથી વહેતાં અરબહિત આંસુએ એને ઘણીવાર મુંઝી ઉઘવા ન દીધાં. ખીજે દિવસે ગરીબ બિચારો ચાકીદાર દોડતો દોડતો આવ્યો ને એણે ગભરાયેલું ચહેરું કહ્યું કે કાટડીમાંનો કેદી નાસી ગયો છે. દરવાજા સુધી એ દેખાયેલો પણ પછી એનો પત્તો નથી. તરતજ શેઠે પોતાના નોકરો સાથે જઈ એના નામી જવાની ખાત્રી કરી અને નકામી અફવાઓ ફાંપવા માટે પેલો કાગળ લઈ સાચવીને તિબ્બેરીમાં મુક્યો.^x

સમાજમાં—

(૧)

એ મારી પ્રિય શિષ્યા હતી. ગણિતના સુક્ષ્મ વિષયમાં વર્ગમાં જ્યારે મારું સ્વમાન જાળવવા કોઈ પણ રીતે દાખલો ગોઠવવાનો મિશ્ય પ્રયત્ન હું કરતો હોઉં ત્યાં ગંભિરાઈના સોજા મ્હેં પર ચઢાવી હું શિષ્યામણુ આપતો હોઉં ત્યારે એના મધુર કાઠીઆવાડી હસકે બોલાતા શબ્દો મને ખડખડાટ હસાવતા. પતંગીઆની માફક એ ઉડતી, વસંતની ઉજમાળી સવાર જેવું એના વદન પર હાસ્ય રમ્યા કરતું. આવી મધુર ને નિર્દોષ પાંખીઓ માટે પાંજરાં ઘડાયાં હશે તેનો તો મને ત્યારે ખ્યાલ પણ ન હતો.

એક સવારે એનું નાનકડું વદન ગંભિર બન્યું હતું. વર્ગની ખીજી બાળાઓનાં વદન પર છાનું બળાતકારે દબાતું તોફાની હાસ્ય હતું ને છેક બપોરે મને ખબર પડી કે એ સ્વતંત્ર પક્ષીને માટે પાંજરું ઘડાતું હતું. લગ્ન બંધન છે એનો મને ત્યારેજ ખ્યાલ આવ્યો.

અને પછી તો એક દિનુ કન્યાને લગાડે નિર્માયું છે તે લાવિ એને સ્હેવું રહ્યું. ફળીયું ધમધમાવતી અને હરણુદાળ ભરતી એ બાળાને સાચવીસાચવીને પગલાં ભરવાં રહ્યાં. એ સ્વતંત્ર આત્માને ધુમટાના ખોટા આવરણ તળે ઠોકરાવું રહ્યું. ઉરની અનેક મહેચ્છાઓને ઉરમાં દાખી એ ચિરાતા હૃદયને જગતના જુઠા આનંદ નીચે સંતાડવું રહ્યું.

અશિક્ષિત અને જુની રૂઢીઓના દાસાનુદાસ પિતાની એ પુત્રી હતી ને વિદ્યાપ્રેમી દાક વડીલને ત્યાં રહી એણે સંસ્કારિતા કેળવી હતી. એ વડીલે એનાં માતાપિતાને સમજાવવા સઘળા શક્ય પ્રયત્નો કર્યા પણ રૂઢીઓ-દુષ્ટ રૂઢીના પુજારીઓ એ શાનું માને ? અને આમ એને એક અશિક્ષિત યુવાનનો હાથ ગ્રહવો પડ્યો. રૂઢીઓનાં અપ્પર નહિ ભરાયાં હોય ત્યાંસુધી આવા ભોગો એ લયા કરશે. પિતા પંડિત હોત તો એ પૂછત, 'મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વિચિ જગે કમ ના ?'

વર્ષો વીત્યાં. શિક્ષક તરીકે હું છુટો થયો હતો અને મારા 'સેવાસંઘ' માટે પૈસા ઉઘરાવવા હું કાઠીઆવાડનાં ગામોમાં રમડતો હતો. એક ગામમાં એક ફળિયામાંથી જતાં એક ધરનાં આરણ્યાં પાસે ઉભેલ એક યુવતીને જોતાં મારા પગ થંભ્યાં. હું ઉભોજ રહી ગયો. અજાણ્યાને પોતાના દાર આગળ ચંભતો જોઈ એ ચમકી ને ધુમટો કાઢી ધરમાં ચાલી ગઈ. હું નિરાશ થઈ જોઈજ રહ્યો.

એની સંસ્કારિતા અને સુજનતા કેણુ જાણે કર્યાં ઉડી ગયાં હતાં એના મ્હોં પર અદ્રાળ વૃધ્ધત્વની નિશાનીઓ હતી. સમજાય નહિ પણ આંતરડાં કાપે એવું

હુઃખ એના વદનને ઘેરી રહ્યું હતું. 'શબ પ્રજ્જેમસિ માટેજ છે' એમ માનનાર એના પતિએ એને ચાર બાળકની માતા બનાવી હતી મારી એ નાનકડી શિષ્યાનું વદન મારી નજર સન્મુખ તરી આવ્યું ને હું રડી પડ્યો.

આવી કટલીએ કળીઓ ખીલ્યા પહેલાં કરમાઇ હશે. કેટલાએ માનવપશુએ એ કળીઓને ચીમળાવી હશે. એમનાં આંસુમાં હિન્દુ-સમાજ તણાઈ જાય, એમની ભબૂકતી ઊર-જવાળાઓમાં હિન્દુ-સમાજ ભસ્મ થઇ જાય અને કેાકના પુણ્યેજ ટકી રહેલ હિન્દુ-સમાજ આવી કળીઓના ભોગ ભેતાં પોતેજ એનો એક દિવસ ભોગ બની જાય તોયે શી નવાઇ ?

(૨)

એ ઉગી એવીજ આથમી. અનાવલાને ત્યાં જન્મી દેશાધને ત્યાં ગઇ. ત્યાં રહી ન રહી પાંચ્છલમાં બળી. પાંદડીઓ પુરી ખીલે તે પહેલાં તો એ કુલ ચીમળાયું.

ગરીબ પિતાની એ બીજી પુત્રી હતી એટલે જન્મતાંજ દુર્ભાગ્યને નોતરી આવી હતી. એ સુંદર હતી, એનાં અંગે અંગમાં લાલિત્ય હતું અને ઘણી વાર ગામનો યુવાન વર્ગ એને જોઇ ગણમણ્યતો—

न जाने भोक्तारं कमिद्व समुपस्थास्यति विधिः ।

એના પિતા શિક્ષક હતા એટલે કન્યાને ભણાવી ને મોગ્ય ગૃહિણી થવા જોઇએ એટલું શિક્ષણ આપ્યું. શિક્ષણ આપતાં એ ઘણી વાર હાથ મુકતો. નિર્દોષ પુત્રી પિતાના મ્હોં તરફ આતુર ઘૂંઘેરે જોતી ને પિતા આ બૂલવા પુત્રી પાસે પાણી મંગાવતો.

શિક્ષક એટલે શિક્ષક: ચાલીસ રૂપીઆના પગારમાંથી ચાર માણસ પોષવાનાં, પરણેલી છોકરીનાં પગરણું બળવવાનાં અને પુત્રને લણાવવાનો.

એવામાં એ પરણવા લાયક થઇ. પિતાએ કેટલીયે રાત્રિ ઉંઘવિહોણી ગાળી. સમાજની એને મદદ નોંતી કારણ કે સમાજ ગરીબોને મદદ કરતાં શીખી નથી. દેશાધિઓને ત્યાં ગયા તો એમની બેહુદી વાંકડાની રકમે એના આશ્વાના ડુંગરોને આશું સમ બનાવ્યા. ઉતરતા કુળમાં કન્યા આપવા વિચાર કીધો તો સગાંવહાલાંએ અસહકાર કરવાનો ધાક બતાવ્યો.

કાંઈ વાર નહિ ને મોટાભાઈ ત્યારે વહારે ચઢ્યા. પીસતાળીશ વર્ષના એક વૃદ્ધ સાથે એ કળિકાનાં લગ્ન બોલ્યાં. બમ્બહદયી પિતાએ તૂટતા હૃદયે હા બણી ને એ કુસકે કુસકે રાંચો.

એ પરણી ગઇ. સંસારડાહ્યાઓને (!) આ ઉત્તમ લાગ્યું પણ ગામના યુવાનોએ ક્લાકે સુધી આ પર વિચાર કર્યો અને પોતાની પરતંત્રતાને લ્યાનત આપીને ભવિષ્યમાં આવું ન થવા દેવા તરંગો કર્યા.

એ સાસરે ગઇ ને પાછી આવી. પિતાના હૃદયમાં ઉંડું કાંઈ કોતરાયા લાગ્યું. ગામની સ્ત્રીઓને આનંદ થયો ને થોડા દિવસો વીત્યે કુદરતની એ કોમળ કૃતિ અદ્રશ્ય થઇ ગઇ, માતા થતાં થતાં એ મૃત્યુ પામી. વત્સલ પિતા એની મૃત્યુશય્યા પાસે બેભાન થઇ પડ્યો. ને તે દિવસે રાત્રે એક ચેહની રાખ હાથમાં લઇ ગામના યુવાનો દે પ્રતિજ્ઞા લેતા હતા. પણ એના વૃદ્ધ પતિના મિત્રો હજી એને ફરી પરણાવવા કન્યાની શોધમાં છે.

(૩)

એ મૂર્તિમાન ચેતન જેવો હતો. એની નસેનસમાં હૃદય લોહિતો તનમનાટ જણાતો અને એની આંખોમાં સદાયે ઉત્સાહ તરવરતો.

એ બુધ્ધિમાન હતો અને ઉછરતો લેખક હતો. એની આશાઓ મગનવિહારી હતી. આશાઓના મહેલો યજ્ઞતાં એ કદી પાછળ જોતો નહિ અને અવનવાં સ્વર્ગ રચતો. આ બધાંમાં એને એક ઉજ્જ્વલ લાગી. એને એક દિવસ લાગ્યું કે એકસવાયા જીવને આ સ્વપ્નો કદીય સિધ્ધ ન થાય અને ત્યારથી એ જીવનસખીની શોધમાં પડ્યો.

કદપનનાં પુરોમાં તણાતાં એને એની પરતંત્રતાનો ખ્યાલ ન રહ્યો અને એની એક બાહ્ય સખીને એણે હૃદય આપ્યું. હૃદય આપતાં યુવાનોને વિચાર કરવાની ટેવ હોતી નથી અને એ એમનો ઇશ્વરદત્ત હક્ક છે. એ એને લાયક હતી. યુવાનને લાગ્યું કે મારાં સ્વપ્નો હવે સત્ય સ્વરૂપમાં પરિણમશે.

પણ જગતે ક્યાં કોઈ દિવસ એ કોઈનું સુખ સહન કર્યું છે ? યુવાનના પિતાએ કોઈ અન્ય કન્યા સાથે એના લગ્ન ગોઠવ્યાં અને નાકરી થયે પુત્રને કહ્યું. આજ્ઞાંકિત પુત્રે માથું નીચું ઢાળીને સાંભળ્યું ને ખીજે દીવસે એ બને હૃદયો ધરાઈને રડ્યાં.

એને પરજાવવામાં આવ્યો. પિતાની આજ્ઞા ન અપનાવવામાં એણે હૃદયના તુરા કર્યા.

અને એ સખીને એ ખીજા કોકની સાથે પરજાવવામાં આવી. એ લતાને માંદ થોડા વૃક્ષનું અવલંબન ન મળ્યું. એને ટેકા આપવામાં થુવર શોધી કાઢવામાં આવ્યો. વળી

પાછાં એ બંને મળ્યાં ને રોવાં. અમુઓ વિના ખીજું
કેઈ એમની જગ્યાએ આવે એમ નોતું.

નુવકનો ઉત્સાહ મરી ગયો. એની ઉત્સાહથી અમકતી
આંખો હંડી ગઈ અને એની સર્જક શક્તિ કાણ જાણે ક્યાંયે
ગુમ થઈ ને એની સખીનું જીવન અકળે કરમાયું.

સમાજે આ જોડવા જેવી જોડ જોડી હોત તો ?

(૪)

નથી લાગતું કે કેટલીક વાર તો અમુક કામો ક્યાં
પછી વિધાતાને એ પોતાની પરવશતા પર લ્યાનત વર્ષાવવી
પડતી હશે ?

x x x

તેરમી વસંત તો હમણાંજ એના પરથી ફરી ગઈ.
એની આંખ ને વદન પર આલ્ય તો હજી તરવરતું હતું ત્યાં
એનાં લમ થયાં. મિઠળની દોરીની નિશાનીઓ હજી તો
જેના હાથ પર હતી એવી ટાડીલી નવવધુ પોતાનાં
સૌભાગ્યને ચિરંજીવપણું અર્પવા જ્યાં સાવિત્રિવ્રત ઉજવતી
હતી ત્યાં એ તાર આવ્યો. એનો સૌભાગ્યભાનુ આચમ્યો
ને આ અકુરં વ્રત એના જીવનનું પહેલું ને છેલ્લુંજ વ્રત
થઈ પડ્યું. ગંભીરતાના સોજા મ્હોં પર ચઢાવી જગત
ખોલ્યું, 'એ વિધવા થઈ.'

x x x

ને ત્યાર પછી તો ત્રણ વર્ષે મેં એને જોઈ. દૂરથી
મને એના નાદમાં ધ્યાનકર્તુ તોફાન લાગેલું પણ પછી
તો એને જાણવાને મને પૂરતો વખત મળ્યો.

x x x

ગંભીરતાના સોજા મ્હોં પર ચઢાવી એકાંતમાં બેસી
ખોટા મોકનો એ ઢોંગ કરતી નથી. મનમાં અનેક વિકારો

જન-ભાવતાં નીચું મ્હોં રાખી કથા સાંભળી મનખાને પવિત્ર કરવા કહી યે એ મંદિરમાં જતી નથી. ધર્મશ્રદ્ધા બતાવવા એ અપવાસો કરતી નથી; પણ નિરાંતે કહી શકે છે કે ભૂખ્યાં નથી રહેવાતું. એનો આખો યે વખત વાંચવામાં અને બાળકોની સાથે તોફાન કરી એમને અનુકૂળ થવામાં જાય છે ‘માસી’ કહેતાં કેટલાં યે નાનાં બાળકો સારો યે દિવસ એને વળગી રહે છે. આળુમાળુ ભાગ્યેજ એવું કાર્ય થતું હોય કે જેમાં એનો આનંદી સહચાર ન હોય.

પણ સાંજના એના પતિની પ્રતિકૃતિ આગળ નમતાં એ નાનકડું હસમુખુ વદન ઘડીક ગંભીર થઈ જાય છે. અને કોઈ અનેરી સાત્વિકતાની રેખાઓ એના વદન પર રમી રહે છે, ત્યારે મારે મારાં અત્રુ રોકવાં ભારી થઈ પડે છે અને વિષવાન્નિવાહ માટેની મારી બધી દલીલો આપોઆપ તૂટી જાય છે.

x x x

અને એથીજ જ્યારે જ્યારે એને જોડું છું ત્યારે ત્યારે ગાંધીજીની માફક જાણ્યેઅજાણ્યે મ્હારું માથું એને નમી જાય છે

અસ્વસ્થ ગૃહિણી

માનવજાત પર જે હજારો મુસ્કેલીઓ લામતી રહે છે તેમાંથી કઈ ક્યારે આવી પડશે તે કાણ જાણી શકે એમ છે? છતાં જેમ જેમ આ જુદી જુદી જાતની મુસ્કેલીઓથી આપણે પરિચિત થતા જઈએ તેમ આપણે એમાંથી છટકવાના પ્રયત્નોમાં સફળ થઈ શકીએ.

સારિકા, જાણીતા નવલિકાલેખક અરવિંદની લાડીલી પ્રિયતમા, લેડી મ્હેતાને ત્યાં ગરબાપાર્ટીમાં ગઈ ત્યાંસુધી તો તદ્દન સારી હતી પણ ત્યાંથી પાછી ફરી ત્યારે એનું શરીર ધૂળતું હતું ને એનાં વસ્ત્રો અસ્તવ્યસ્ત હતાં. એ તરતજ આવીને મૃતપ્રાય થઈ પલંગ પર પડી. એનું હૃદય તો બંધ નહિ પડે!

ને ગરીબ બિચારો પતિ પલંગને એક ખુણે આંસુ સારતો ઉભો. આવી ગંભિર સ્થિતિ જોઈ કોને ન લાગી આવે! અને તેમાં જે પરણ્યાને પુરૂં વર્ષ ન થયું હોય ત્યાં શાશ્વત વિયોગનો સંભવ! તરતજ ડોક્ટરને તેડવા માણસ દોડાવ્યો ને તાજાં ઈંગ્લાંડથી આવેલા છેલ્લામાં છેલ્લી

ફેશનનાં કપડાંમાં સજ્જ ડા. ગોપાલ આવ્યા. સુનેરી ફેર્મિના ચસ્મામાંથી દરદી તરફ રહેજ નોયું ને રોમ ને એનો ઉપાય બન્ને હાથ લાગ્યાં હોય એવું સ્મિત કરતા દરદીની પથારીને એક ખુણે બેઠા ને દરદીની નાડ જોઈ. શરીરની ગરમી માપી. એમના મદદનીશ મિત્રો, પુસ્તકોને, યાદ કર્યાં પણ એ વિશ્વાસઘાતી નીવડ્યાં. તરતજ મજવામાંથી પેન કાઢી કાગળ પર કંઈક લખી નોકરને એ આપી દવાખાને દોડાવ્યો. પતિએ ધીમે રહી પત્નીના દર્દનું કારણ પૂછ્યું. ડોક્ટર હસ્યા ને બોલ્યા-

“ અંહ, તમે એના દર્દનું કારણ પૂછો છો? ખરું પૂછાવો તો તમને એ કહેવાની જરૂરજ નથી! યુવાન પત્ની જ્યારે આવો ગભરાટ કરે યા આવા દર્દની ફરીઆદ કરે એ આનંદજનકજ ગણાય. કાં સમજ્યાને?”

પતિરાજ આ સાંભળીને આનંદઉદ્વિગ્નમાં કુત્રકાં ખાવા લાગ્યા.

રાત્રિ વીતી. દરદીએ દવાનો ભાગ પીધો તેની કશી અસર ન થઈ. અધીરા પતિએ બીજા ડોક્ટરને બોલાવ્યો. આ ડોક્ટર આયુર્વેદ શીખ્યા હતા અને એમણે છેવટે રોમ પારખ્યો ખરો. એમણે ખાત્રીથી કહ્યું કે દરદીને શીતળા નીકળવાના છે.

હીક. પહેલા ડોક્ટરના કહેવા પ્રમાણે એ માતા થવાની હતી. બીજાના કહેવા પ્રમાણે એને શીતળા નીકળવાના હતા.

ડોક્ટરો, બહુ થયું. તમારા બેમાંથી એક તો બોલે હોવોજ નોંધએ. ક્યાં તો એને હવે કુદરતને અથવા તો એના નાનુક બીજાનાને શરણે છોડો. ગમે એટલો એ રોમ

ભયંકર હશે પણ ત્યારે હાથે સાબળ થવા ઇસ્તાં તો એ
ઝોછોળ ભયંકર હશે.

કદાચ ખીજે દિવસે એની તમીચત સુષરશ્વે એમ
વિચારી જૂખ ને તરસ બન્નેને ત્યજી પતિ તો માંદી પત્નીની
પથારીથી જરા થે અસ્થેાળ નહિ. અર્ધા કલાકમાં તેને હવે
પહેલા કરતાં સારું છે ને? એમ ઝોછામાં ઝોછું સો વાર
એણે પૂછ્યું. ભલાભાઈ! આનો શો અર્થ! પ્રશ્ન પૂછી
પૂછીને એને કાં સતાવે?

તૂટતે સ્વરે એ બોલતી અને એના બોલવા પરથી
સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે દર્દ વધતું જ જતું હતું. અરેરે?
ગરીબ બિચારી! મૃત્યુના ઘંટ સંભળાવા લાગ્યા. હાથ!
એથી આ દુઃખમાંથી તો છુટાશે સુખદ મૃત્યુ!

પણ આ બારણું કોણે ઠોક્યું? ડોક્ટરે? ના.
ખીજ વસુલ કરવા નીકળેલો ફેન્સી, વિજ્ઞાયતી સાડીએના
વેપારીએનો એ તો ગુમાસ્તો હતો. એના હાથ પર
સુંદર આસમાની રંગની સાડી બુલતી હતી. હં, એ
વખતસરજ આવ્યો.

ધણીજ મુસ્કેલીથી એ બોલી, 'કાણુ? હં. લેડી
ગ્હેતાની કાન્તાના જેવી સાડી આ કે? મતોરમાએન
માટે મંગાવી ખરીને? જો વધારે જીવવાનું મારા ભાગ્યમાં
સર્જાયું હોત તો હું મારા અરવિંદ પાસે આવી સાડી
મંગાવત, આવી! જરાબર આવાં કુશોવાળી. આ ગતની
સાડી ધણીજ સુંદર લાગે છે. કાન્તાએને ગરબાપાર્ટીમાં
પહેરેલી ત્યારે સૌ મુગ્ધ થઈ ગયેલાં. એનું નામ તે સાડી!
પણ હવે શું? અરે! પ્રભુ! અરવિંદ, જીંદગી કેરલી ટુંકી?'

દુખાર્ત પતિરાજ ! ધીરજ ધરો. તમે જોયું ને કે તમારાં પત્નીશ્રી કેં નહિ તો ઘણી સહેલાઈથી જોલી શકે છે. આશા ન ત્યજશો. હજી એનો શ્વાસ નથી બંધ પડ્યો.

આ સ્થિતિ જોઈ ગુમાસ્તો પાછો ફર્યો ને પતિરાજ એની પાછળ ગયા. ધર બહાર ઓટલા પર બન્નેયે વાતો કરી ને એ સોગનપૂર્વક આપેલું વચન પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ઉતાવળમાં દુકાને ગયો ને સાંજ પહેલાં તો એક બંડલ લઈ માંદી સારિકાના ઓરડામાં એ આવ્યો.

અને એ શું લાવ્યો તો ?

એણે તરતજ બંડલ તોડ્યું. ને એજ સુંદર આસમાની સાડી. એ અહીં શા માટે ? એ યુવાન પત્ની તો એ પહેરવાની આશા રાખી શકે એમ નો'વું.

‘ મારી બહાલી ’ પતિરાજ વઘા. તને સારી ચઢને આ સાડીમાં જોવા માટે હું મારું સર્વસ્વ આપવા તૈયાર છું.

‘ હું એટલી બધી માંદી છું, એટલી બધી કે તમે જે કહો તેની ના પાડવાની મેં મારામાં શક્તિ નથી. હું પયારીમાંથી ઉઠીશ જેથી એ સાડી મને કેવી લાગે છે તે તમે આજે ને આજે જોઈ શકો.’

અને જાણે વર્ષોથી માંદી હોય એવી નબળા દેખાતી ગરીબ બિચારી સ્ત્રી ઉઠીને પાસેના બંડમાં જઈ સાડી પહેરી આવી ને ચ્હા પીધી. અને છેવટે માંદગીની એકે નિશાની એના ચહેરાપર દેખાતી નહોતી.

સાડીએજ એને માંદી પાડી હતી અને એજ ફક્ત એનો અસરકારક ઉપાય નીકળી. ડાન્ટરો જે રોગ પારખી ન શક્યા તે કાપડીયાના ગુમાસ્તે મટાડ્યો.

લમનું એક સ્વરૂપ.

કોઈને પીસતાળીશ વર્ષે વાળમાં ઘોળા માલમ પડે છે. જ્યારે કોઈને સાઠ વર્ષે એ વાળ ઘોળા નથી થતા. પણ એને તો સોગમે વર્ષે કાળા વાળમાં ઘોળાની ભાત પડી હતી. આનાં ધણું કારણો કહ્યાતાં. પણ કહ્યનાઓ કહ્યનાઓજ રહેતી.

કુદરતને આંગણે રમતો એ કુદરતનો કવિ હતો. એને જીવન કવિતામય અનાવડું હતું, પણ જીવનસાથી વિના એ કેમ સંભવે? એકલવાયું જીવન એને ન્યૂન લાગતું હતું. અને ત્યારે એ માધ્યમિક શાળાના છેલ્લા વર્ષમાં હતો. એની બુદ્ધિની કુશાગ્રતા અને તીવ્ર રમરણશક્તિ એના મહાધ્યાયીઓમાં જાણીતાં હતાં.

એટલામાં એના વિવાહની વાત ચાલી. એ વયે કેટલાક બાલકજ હોય છે. પણ એજ વયે પિતા થવાની કાયકાત પણ સિદ્ધ કરી આપી છે. વિવાહના ભણુકારા એને કાને પડ્યા. એના તરંગી હૃદયમાં અનેકાનેક તરંગ ઉડ્યા લાગ્યા. જ્ઞાતિમાં સ્નેહલક્ષ્મી તે હતાં નહિ. પરણ્યા પહેલાં પરણનારે

એકબીજાને જોયા હોય એવું પણ ભાગ્યેજ બને છે. એના વડિલોએ એના હિતનો ધનરો શખેલો હતો અને વડિલોની ઇચ્છા એને મન આજ્ઞા હતી. એ ઇશું ન બોલી શક્યો. કરવા જેટલા પ્રયત્નો કરી જોયા પણ એ કંઈ ન કરી શક્યો. ભાવિ પત્નીને જોવા એનું હૃદય તલસવા લાગ્યું. ઉડતી આવતી ધણી વાતો એણે સાંભળી હતી. થોડા દિવસ પછી એના મિત્રને એણે લખ્યું—

“આશાનિરાશા વચ્ચે ઝોલાં ખાતાં હૃદયને ધરીક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય પણ એ સ્વસ્થતા ટકવી એ ઉભય શિવપાર્વતી પર આધાર રાખે. મારી હૃદયવ્યથાની એ જગજગ્નજગમાં મચી રહેલ, જ્ઞાતાંઓનું હિત (?) ઇચ્છનારાંઓને ક્યાંથી ખબર પડે.”

ભાસ્કરને નિશા મળવી અસંભવિત હોય છે, પણ તે સંભવિત અને તો ઇન્દુને તો નિશાજ હોયને! ચન્દ્રિકા નહીં થે હોય. કૃષ્ણની વર્ણચોર હશે પણ ત્યારે કલ્પું હતું ને “લાવણ્યને નવ વાંચું છું”. પણ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે મારા હૃદયમાં જરા યે ભાવો ઉછળતા નથી. પણ નિશા યોગીજનોની યે હોય, ને નિશાચરોની યે હોય. આધાર નિશાના આત્મતત્ત્વ પર.

‘કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે’ એ સ્વ. મણીલાલનો મંત્ર અત્યારે મારા જીવનમાં કંઈ સ્ફુરણા નથી કરાવતો. આ જીવન નિરાશામય છે પણ સાથે સાથે કોઈક વાર તમારા રમણઆધીની પંકિત ‘આશા નહિ તો જીવતું નકામું’ યાદ આવે છે ખરી.

સંગીત સાંભળવા ગયો હતો. એ સંગીત સાંભળતાં અનેકનેક વિચારો ઉઠતા હતા. સંગીતમય જીવન તારે થાય કે નહિ એ સંશય છે અને હું એ નિરાશાવાદી થતો જાઉં છું.

આવા ધણા પત્રો એ લખતો. પરીક્ષા એના મગજમાંથી ખસી ગઈ હતી પણ એની આર્થિક અવસ્થા પરીક્ષાની માંખી કરાવતી. ચોપડી લઈ એ બેસતો. પાંચદશ મિનિટ વાંચતો પણ પાછા વિચારો એના પર કાણુ મેળવતા. ચોપડીમાં આંગળી મુકી એ તન્દ્રામાં પડતો. દિવસો ગયા. પરીક્ષા પુરી થે થઈ અને ધન્દુ ધર આવ્યો. એના લખેને અકવાડીયુંજ રહ્યું હતું.

રાત્રિ ને દિવસ ચોવીસ કલાક એની આંખ ઉઘ-વિહોણી રહેતી ને એના નાનકડા મગજમાં તોફાન ચાલી રહ્યાં હતાં. છેવટ એ લમદિન આવ્યો. એના રત્નેહીઓ આનંદથી ફરવા લાગ્યાં. સ્ત્રીઓ ધરેણાલુગડાંની પસદગી કરવામાં પડી

એની બાબીઓ પીડી નહિ ચોળાવતા દિવરને પીડી કેમ ચોળવી તેના વિચારમાં પડી. ‘પદ્મા આમ આનંદમાં હતાં પણ એ હૃદયમાંથી નિસાસા સરી જતા હતા.

લગ્ન “પ્રાણવિદાસનું વ્રત છે” પણ ક્યારે? આપણે ત્યાં લગ્ન તો સ્વર્ગપંથના પગથીઆને ખદલે પ્રજોત્પત્તિનું પગથીયું ગણાય છે. લગ્નની ગંભીર પ્રતિતાઓ, એનું ગૂઢ રહસ્ય, એ દ્વારા એ મટી એક થતાં હૃદયોના અન્યોન્ય પ્રતિના ધર્મો કેટલાયે જાણ્યા છે? જાણ્યા પછી કેટલા અમલમાં મુકી શક્યા છે?

જનન નીકળી ને પહોંચી. વરવોડો થે ચઢ્યો પણ વરવોડાના આત્મા વરનું વદન વિપાદમયજ રહ્યું. મિત્રોએ

આનંદી થવા કહ્યું. બાબીજીએ હસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ હંમેશના હસમુખા ઈન્દુના મોં પર સ્થિત પણ ન દેખાયું. કેટલી રીતો થઈ, તેનું એને જ્ઞાન ન રહ્યું. એને માયરામાં બેસાડ્યો કે એનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું. હૃદય બંધ પડશે એવો એને ભય લાગ્યો, પણ તેમ છુટાશે કરી બેઠો. એવામાં કન્યાને આણી. ઈન્દુએ એને જોઈ. આછો અંતરપટ એને આવરી શક્યો નહિ. ને એણે નિસાસો મુક્યો. એકબીજા પર હાર નાખવાનું એ જૂલી ગયો. રાત કેમ ગઈ એની એને ખબર ન રહી. છુટકાવિના પડદા ઉઠેલતો એ સ્થિર બેઠો હતો અને એની નજર સન્મુખ એક મૂર્તિ ખડી થતી. એ ચમકતાં જગતનાં બંધનો તોડી તેને મળવા એ વિચાર કરતો, મુડીએ વાળતો. સપ્તદિક્ષાનાં રસીકાં રહસ્યો અદ્ધરજ રહ્યાં. લગ્નની વિધિ પ્રાતઃકાળે પુરી થઈ. શરમાતો, શરમાતો જાણે કાઢતો શાપ અનુભવતો હોય એમ એ ચાલ્યો અને ઉતારે જઈ તન્દ્રામાં પડ્યો.

મિત્રોએ મુખ્યારકબાદી આપી ત્યારે એ ફિક્કું હસ્યો. મિત્રો સમજ્યા ને સાન્તવન આપ્યું. હૃદય તે તો હૃદયજને ! આપણે લગ્ન એટલે મહાલવાનો પ્રસંગ. વેવાઈએને માગવાઆપવાનું ઘણું ; રીસાવા, મનાવાનો પ્રસંગ : પોતાની સ્થિતિ બતાવી ગરીબોની મશ્કરી કરવાનો, પૈસાનો ચોગ્ય ઉપયોગ (?) કરી અનેરા લ્હાવા લઈ કૃતકૃત્ય થવાનો પ્રસંગ. એણેજ ઇટલાયે ગરીબો પાસે ઘરખાર ગીરે મુકાવ્યાં છે ; કેટલાંયે વિધવાને કુમાર્ગે જતાં શીખવ્યું છે કેટલાયે યુવાનોના સુખમય જીવનપંથમાં કંટકો વેર્યાં છે. કેટલીયે કુમારી કન્યાઓ પાસે આપઘાત કરાવ્યા છે ? આ આપણાં દેહલગ્ન.

એને એને મેં નવમહાને કમચે લાડી હતી. સ્નેહ જાણે
સ્વામ શરીર, જરા વિચિત્ર લાગતી આંખ, બેઝાળ નહિ
પણ કંઈ એકુંજ વદનકમળ, એ ચાલતી ત્યારે લી-
સમાજ ધીમે રહી ફસતો. એ વાત કરતી ત્યારે મુવતી-
જંડળના મોઢે પર આહુ સિમત ફરકણું. ઇન્દુનાં પટોશી
પણ કહેતાં: ક્યાં ઇન્દુલાઇ ને ક્યાં આ ?

પણ આમાં ઇન્દુના પિતાનો મેં વંક નોતો. એણે
પુત્ર સમ પાળેલા એના એક શિષ્યેજ દગો દીધો હતો.
સૌન્દર્યમાં કાંઈ સુખ સમાયું નથી. ઇન્દુ સૌન્દર્યનો પૂજક
પણ નોતો. સૌન્દર્ય કરતાં એને નિખાલસપણું વધારે પ્રિય
હતું, પણ જાત પર જાત ને કામળ પર બીજાં. ઇન્દુની
પત્નીમાં સંસ્કારિતા નોતી. એને આણેલી સંસ્કારિતા
અણાતી નથી. ચૌદ વર્ષ જે સહવાસમાં ગાળેલાં તેને
એ વિસરી ન શકી, કહો કે વિસરી શકવા પ્રયત્ન પણ
ન કર્યો. એને સંસ્કારિતા વિનાનું માણુમ તે માણુમજ
નહિ. એને એથીજ વધારે વાંકડો લઈ અસંસ્કારી કન્યાને
પરણવા કરતાં વાંકડો લીધા વિના સંસ્કારી કન્યાને
પરણવામાં શ્રેય છે. એને સંસ્કારી કન્યાને કુળના કે દ્રવ્યના
ઉચ્ચ કુલ રહિત પણ સંસ્કારી પુત્રક સાથે પરણાવવામાં ઉત્તમતા
રહેતી છે. પણ જ્ઞાતિ આ ભૂલી જાય છે એટલે દુઃખ મડે છે.

ઇન્દુએ દશ આશા છોડી નહિ. દેહજનમાંથી
સ્નેહજન સરજનવાનાં એને સ્વપ્નાં આવવાં લાગ્યાં.
એ ઉત્તમ પુસ્તકો એણે પત્નીને ભેટ આપ્યાં. પણ એ
પુસ્તકો એણે ધૂળમાં એકાદ ખુણે રખડતાં જોયાં ત્યારે એને
આઘાત થયો. ખેત્રો લખવા શરૂ કર્યા પણ ખેત્રોના પ્રત્યુત્તરે
એના આશના કુંગરો અણું સમ ખનાવી દીધા. આમ ઇન્દુના
બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. ઇન્દુ પુરો નિરાશાવાદી થયો.

કોલેજ ઉપહતા કોલેજમાં દાખલ થયો ને બીજી પ્રવર્તિ
 એમાં પડ્યો એટલે આ વાત કાંઈક અંશે ભૂલી ગયો.
 પણ માછો પુસ્તકો વાંચતો ત્યાં એને માદ આવતું. વિધિનું
 પારું વેડી લેવા પ્રયત્ન કરતો. પણ માચુસના ધૈર્યની જે
 અવધિ હોય છે. ધીમે ધીમે એનું મગજ અસ્થિર થયું.
 પણ આ બધો વખત એની પત્નીના હૃદયમાં કાંઈ પણ
 નોતું થતું. આવાપીત્રમાં ને પહેરવાઓઢવામાં જીવન પુરું
 કરવાનું છે એમ માનનારી ધણી કન્યાઓ હોય છે અને
 કન્યાનાં માતાપિતા આ માટે ધણાં જવાબદાર હોય છે.
 કન્યા એ પારકું ધન છે એ એઓ સાવ ભૂલી જાય છે.
 પુત્રીને એક દિવસ એક ધરની ગૃહિણી થવાનું છે. પત્ની થઈ
 પતિના મુખદુઃખમાં ભાગ લેવાનો છે. માતા થઈ બાળકોનું
 શ્રેય જોવાનું છે. આદર્શ સ્ત્રી થઈ જનમમાજની સેવા
 કરવાની છે એ ભૂલી જાય છે. અને તેમાં જે પૈસાદાર પિતાઓ
 તો પુત્રીને માટે ધણી થોડી કાળજી રાખે છે. પરિણામે
 યુવાનોનાં જીવન પર ખરાબ અસર થાય છે. દેશની ઉચ્ચતી
 આશા જ્યારે નિરાશાના કાળાઘેરા સમુદ્રમાં ડુબકાં ખાતી
 હોય ત્યારે દેશ કે જાતિની ઉન્નતિ ક્યાંથી સંભવે ?
 આદર્શ લગ્નો પરજ દેશની ઉન્નતિ રહેલી છે. અન્યોન્યને
 અનુકૂળ પતિપત્ની આદર્શ સંતાનો ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

કોલેજમાં રજાઓ પડી. ઇન્દુ ધર આવ્યો. આ
 પ્રસંગે એની એ બાળ સખી ત્યાં આવી હતી ઊરના કોઈ
 અનેના આવેશો એને ત્યારે હૃયમચાવી રહ્યા.

ગામ પહોંચ્યો ત્યાંસુધી આ વિચારો આવ્યા ક્યાં
 અને એ આવેશમાંજ એના મિત્રને એણે ઝંક દિવસે બે
 પત્રો લખ્યા, પણ પછીથી એ બે પત્રને સૂલી જવા એણે
 એ મિત્રને વિનવ્યો હતો.

એને એની બાલ સખી પણ દુઃખી હતી. એના જેવીજ સ્થિતિમાં હતી. લલિત કળાઓમાં એ પ્રવિણ હતી, બણેલી હતી. સૌન્દર્ય સાથે એનામાં શીલ હતું. પતિને સુખી કરવા એ ઇચ્છતી પણ એનો પતિ, જગતની નજરે જે એનો પતિ તે, આ પત્ની કરતાં બધી રીતે ઉતરતો હતો. યુવતીનો આત્મા ઓળખે તે વર. એનો આત્મા એને ઓળખતો નોતો.

પિતા પડિત હોત તો એ પૂછત—

‘મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વિચિ જાગે કેમ ના ?

મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું ?’

પણ કલ્પનાઓ એની મદદે આવે એમ નહોતું. એ કદુ સત્યતા એને અનુભવવાની હતી. ઇન્દુ એનો બાલ સનેહિ હતો. ઘણીયે વાર એઓએ નિર્દોષ આનંદમાં સાથે સમય ગાળ્યો હતો. છાના એ બન્ને હૃદયોએ સંલગ્ન થવા પણ ઇચ્છા રાખી હશે. પણ જગતમાં એવી કઈ શક્તિ છે કે જે એઓના અબોલ અભિલાષને પુરા પાડે.

બન્ને આમ સમદુઃખી હતાં. બન્નેના જીવન સાથીમાં ઉણપ હતી. પણ હવે એ બન્નેને જુદા જુદા પંથો લેવાના હતા. ઇન્દુને આ બધું સોજતું. પણ હવે તો મહન ક્યેંજ છુટકો. ફૂર સમાજ, સદાયે બલિદાન લેવા તત્પર સમાજને દયા ક્યાંયા આવે ?

વળી પાછા એણે પત્ની તરફ દીલ ખેંચવા પ્રયત્નો કર્યા પણ નિષ્ફળ નિવડ્યા.

એને ખરેખર—

“પીળા પર્ણા ફરી નથી થતાં કાઠ કાળેજ લીલાં,
લાંબ્યાં હૈયાં ફરી નથી થતાં કામ કાળે રસીલાં ;
પામ કદિ ક્ષય પછી શશિ-પ્રાણીનું એ ન ભાવિ,
નાવે એને બગતી કદી જ્યાં એકદા ઓટ આવી.”

જપ્તી અમલદાર

“જીઓને માહેન ! આ સામે પેલાં ઝાડ દેખાય છે ને તેની પાછળ એ પેલું પાણી જેવું દેખાય એ ખાંજણ, ને તેની પાછળ પેલો વડ, એ પેએ-ત્રો. તેજ ગામ. ભાણુ આથમે તે પહેલાં તો આપણે પહોંચી જશું” કહી ભાડુતી ગાડીવાળાએ ઘોડાના મ્હોં આગળનું ધાસ લઈ ગાડીમાં નાખ્યું ને લગામ લઈ પોતાની બેઠક પર બેસી ચાલુક ફટકારી. ઘોડાએ દોડવા માંડ્યું ને ઘોડાના દાખડાના પડવા એકાંત રસ્તા પર પડવા લાગ્યા.

ગાડીમાં બેઠા જેવા એક ગૃહસ્થ, કાળો લોંબ કોટ, ઠીલું ઠીલું પાટલુન ને ફેટો બાંધી બેઠા હતા. એમનું મ્હોં જરા ચિંતાતુર હતું. થોડી વાર કેંક ગમણી આ શાંતિ જાણે અસહ્ય હોય એમ ગાડી હાંકનાર છોકરાને એનું નામ પૂછ્યું. પણ એ ગાવામાં તો એવો તસ્લીન ચર્મ ગયેલો હતો કે એણે કે સાંભળ્યું જ નહિ.

“છોકરા ! એઈ, તારું નામ શું ?” સાહેબે વળી પાછું ઘોઘરે ધાંટે પૂછ્યું.

“શું, સાહેબ ?”

“નામ, નામ, તારું નામ શું ?”

“નામ ? મારું ? મારું નામ બાણો, સાહેબ.”

“બાણો કે ? તમે લોકો હમણા હમણા આ અસહ-
કારની ચળવળને અંગે ખૂબ હોશિયાર થયા લાગે છે.
તદન લુચ્ચા ! પહેલાં કચેરીમાં આવતાં તારે કેવા
મેંદા જેવા ગરીબ લાગતાં તને હવે તો વરૂ જેવા થઈ
ગયા છે-વરૂ જેવા. હવે તો કચેરીનાં માણસોને યે રમણી
બાણો એવા લાગે છે.”

“નહિ, સાહેબ ; સાહેબલોકને છેતરવાનું અમારું
અભણુ ગરીબ ખેડુતોનું શું ગળું ? તમે લોકો નકામા
અમને માળો દે છે, સાહેબ.”

“હે ! તમે અભણુ ને ગરીબ ! પેલા હરામખોરોએ
તમારા મગજમાં ટૂંક જીવંત લુસાડ્યું છે. એઓ નામદાર
સરકારના માયાળુ છત્ર નીચે રહી, એનાંજ મૂળાંમાં ખોદવા
પ્રયત્ન કરે છે. પણ એઓ ક્યાં ફાવવાના હતા ? આવડું
મોટું ક્ષિતિશ સામ્રાજ્ય !” વિચારમાં ને વિચારમાં સાહેબ
ખડખડાટ હત્યા. “પણ અત્યા તમે ગરીબ છો છતાં
દારતાડી તો ખૂબ પીઓ છો ?”

“ત્યારે સાહેબ, તમને એમ લાગે છે કે અમારી
પાસે પૈસા વધી પડ્યા છે તેમાં અમે પીએ છીએ ? નહિ.
સાહેબ, એમ નથી. પણ ગરીબાર્થનાં દુઃખમાંથી જરા વાર
છટ્ટી મનને આનંદ પમાડવા અમે પીએ છીએ. પણ તે
તો સાહેબ, સમજ્યાને ? હવે અમે છોડી દેવાના ને ઘણાએ
છોડી દીધું. આ પેલા ગાંધીવાળા, સાહેબ, બહુ સારા,

એમની સારી ક્ષિપામણેએ બમે ભીક હવે મુશરી જવાનાઃ
ખરું કહું, સાહેબ."

"ત્યારે એ કાશ્તાડી પીપાનું ઊપડું એટલા કેસ
વખાને?" "પીસા વખા! સાહેબ, એકે વખત પુરું ખાવાનું
નોવું મળતું તેને બદલે એક વાર નિસતે બડકું ખાતા
થયા, તે એ તમારી આંખમાં આવશે? બહું મળે એ
ગાંધીવાળાનું!"

"હું, એજ ન્યાયી પ્રિદિશ રાજ્યસભાની વચ્ચે આવે
છે ને?" સાહેબે દાંત કકડાવ્યા. "અહ્યા, એ બધું ડહાપણ
જવા કે ને લખી રાખ કે એ ધોળી ટોપીવાળાને ભરોસે
આલવાથી તમારું હવે આવી બન્યું. તમે મરી જવાના—
બહા મરી જવાના—"

"સાહેબ, તમેજ લખી રાખો, મને લખતાં નથી
આવડતું" હી એણે મુડદાલ ઘોડાને ચાણુક મારી ને
વિચારમાં પડી ગયો. ઘોડાએ પણ જાણે વિચારમાં પડી
ગયા હોય એમ ચાણુકનો અર્થ ન સમજ્યા.

સાહેબે ડાટનું ઉપલું બટન ભીડયું. ફેંટાનો છુટી
મયેક્ષો છેડો પાછો ખોસ્થો ને એ પણ વિચારમાં ડુબ્યા.
રસ્તો તદન નિર્જન હતો. એક કામડો રસ્તા પરના એક
સુકા ઝાડની ડાળી પર ઝૂલતાં ઝૂલતાં દુઃખિત સ્વરે કા-કા
કરતો હતો; પણ એ પણ એક પણ પાળી વિચારમાં પડી
ગયો. વરસાદ મધરાતે અચાનક આવ્યો હતો, અને આજે એ
વાદળાં દોડાદોડ કરી આકાશમાં ભેમાં મતાં હતાં ને વરસાદ
પડવાની આગાહી આપતાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે પાણીનાં
નાનાં ખાખોચીઆં વરસાદથી અને ખાસ કરીને ભરતીનાં
પાણીથી ભરાયલાં હતાં.

આમ ભરતીનાં પાણી ને વરસાદથી મમેલા કાવમાંથી ગાડી ધીમે ધીમે જતી હતી. ગાડીની પાછળ એક છુદ્ડ પાટીયું હતું તે સમજ્યા વગર ખડખડાટ કર્યા કરતું હતું. અને આ અવાજ ગાડીમાંના જાડા સાહેબને કંપાવતો હતો. છેવટ ધીરજ ખોઇ એણે પૂછ્યું, “અલ્યા, આ શાનો અવાજ થાય છે ?”

“નારે સાહેબ ! એ તો અમસ્તું પાટીયું છે. એ સાહેબલોક જોતું વિચિત્ર લાગે છે. એના ખડખડાટનો કંઈ અર્થજ નહિ. પણ સાહેબ ! તે તમે અમારા ગામમાં સરકારી કામે આવો છો કે ?” થોડી વાર પછી શાંતિનો ભંગ કરતાં લાણીએ પૂછ્યું.

સાહેબે ફેટો બરાબર કરી મ્હોં પર જરા હિંમત આણી કહ્યું. “હું અહીં હમણાં ખાસ નીમાયલો જતી અમલદાર છું.”

લાણીએ પાછું વળી સાહેબનું મ્હોં એક ઘડી ધારીને જોયું ને પૂછ્યું, “કેં સરકારી કામે ?”

“કામ તમને ખબર છેરતો, આ તમે લોકો સરકારની જમીન ખેડો છો, ને મહેસુલ આપતી વખતે તમને ચુંક આવે છે. આજે તમને બધાને હું સીધા દોર કરી દઈશ. આ પેલા ધાંધલીયા અસહકારીઓ તમને ફેદાવે તેમ ફેદો છો. એનું તો કાંઈ નથી જવાનું પણ તમારા તો ભુકા ઉડી જશે. સમજ્યો ! એ તો આ સરકાર માયાળુ છે, નહિ તો ખબર પડતે. જો હું બેજ દિવસ માટે રાજ થાઉં, તો તમને બધાને એવા સીધા કરે કે ખોડજ ભૂલી જવ, અને એ માટે તમારા બધા પર દાખલો મેસાડવા આજે જઈને તરતજ તમારામાંના એકની મીઠકત જમ કરીશ. તમે મહેસુલ

નહિ બરો એટલે શું? સરકારને છેતરવા માગો છો? તમને ખબર છે કે સરકારને છેતરવી એ કેટલા શૈરની વાત થાય? ને આમ મીઠકત જપ્ત થશે ત્યારેજ સમજશો.” બોલતાં બોલતાં સાહેબને પરસેવો આવ્યો ને એમણે કાટનું ઉપલું બટન ખુલ્લું મુક્યું.

ને ત્યારે બાણીને બાન આવ્યું. સરકારે મહેસુલની નવી આંકણી વખતે મહેસુલ ખૂબ વધાર્યું હતું. લોકોએ સરકારને એ વધારો અયોગ્ય છે માટે ધડાડવા વિનંતિ કરી પણ સરકારે ન માની, એટલે છેવટે લોકોએ સ્વતંત્ર તપાસ ન થાય ત્યાં સુધી કર ન બરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આળુઆળુ જપ્તીના બચુકારા સંભળાતા હતા ને કેટલીક જગાએ જપ્તી પણ થઈ હતી. પણ આ ગામમાં આટલી વહેલી, ગામ સ્ટેશનથી દૂર હોવાના સખમે અને ભરતીને લીધે, જમી કરવા સાહેબ આવશે એવો ખ્યાલ કોઈને નહોતો. બાણો ગાડી લઈને સ્ટેશન આવેલો ને સાહેબને બેસાડી લાવ્યો અને એ બિચારાને સ્વપ્ને ચે ખ્યાલ નહિ કે એ જપ્તીનાર નીકળશે, છતાં એણે હાલ તુરત તો વાત ઉડાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“સાહેબ, એમ કે પરમેશ્વરે દુનિયા સંજી ને એને એમ લાગ્યું કે ઝૈરને મુછની જરૂર નથી એટલે મુછ ન આપી; ગધેડાને લાંબા કાન જોઈશે એમ એને લાગ્યું, એટલે એને લાંબા કાન આપ્યા.”

“ચાલ હવે તારી મૂર્ખ વાતો બંધ કર! અંધારું થવા લાગ્યું ને કાલે સવારના પ્હોરમાં તો મારે પાછું જવાનું છે. ચાલ જલદી હાંક. આ તે સાલાં ઘોડાં કે ટટવાં? ઉંઘતાં તો નથીને?” સાહેબે આકાશ તરફ વધતાં

જતાં અંધારાં તરફ જોઈને કહ્યું: “એને અસ્યા ! કાલે તો મારી વર્ષગાંઠ છે.”

“શુ વાધનો ધાક ? નારે સાહેબ, અહીં વાધ કેવા ?”

“મૂખાં વાધની વાત કોણે કરી ? મને તો જરા ઠંડીનો ભય છે, જલદી ઢાંક.”

થોડો વખત સુધી તો આમ ગુપ્તગુપ્ત ચાલ્યું, પછી ભાણીએ શરૂઆત કરી, “તે સાહેબ ! આજે તમારો પહેલ વહેલો શિકાર કોણ થવાનું ?”

સાહેબે જરા વિચાર કર્યો ને પછી કહ્યું, “તારે જાણવું છે ? મકન જેરામ”

“એને તો હું જાણજી છું. સાહેબ ! એ તો બહુ ગરીબ છે, એને ત્યાંથી શું લેતો ? ને સાહેબ, તમે તો કહેતા હતા કે કાલ તો મારી વર્ષગાંઠ છે. તો જવા દો સાહેબ, આવું અધરમનું કામ !”

‘ગરીબ, એમ ?’ તદ્દન બદમાશ. ગરીબ હોય તો મહેસુલ ભરી દેતાં શું થાય છે ? એનાં ઢોરઢાંખર હશેને ? તમે લાકડા ભેંસ તો ઘણા ખરા રાખો છો. ભેંસ લખ જઈશ.”

‘સાહેબ, ગામમાં પાડો પણ છે.’

અંધારાં વધવા લાગ્યું. સાહેબે આનો જવાબ ન વાળ્યો. ઘોડા ટગમગ કરતા ધીમે ધીમે ચાલતા હતા ને બાણે ચામુક મારવાનું ભૂલી કંઈક વિચારમાં પડી ગયો હતો.

આમ કેટલેયે વખત થયો, પણ ગામની તો નિશાની સરખી યે ન જણાઈ. ઠંડો પવન વાવા લાગ્યો. વાદળાં થોડાં વિખેરાયાં ને તારાઓ ટગમગવા લાગ્યા.

“અસ્યા આજસુ ! જલ્દી કર, ચામુક માર, નહિ તો પુછડાં મરડ. રાત અહીંજ ગાળવી છે શું ?” સાહેબ

તકેકમ. બેઠકારીથી લાણીએ ચાખુક પછાડી પશુ ઘોડા તો રાજના દેવાયેલા એટલે એમણે તો પોતાની ગતિ વધારીજ નહિ.

અને આ વખતે લાણીના વિચારો કંઈક ખીણજ દિશામાં દોડી રહ્યા હતા. એને મકનનું ઘર યાદ આવ્યું. એની ભેંસ આ જપ્ત કરશે તો એતું કુદુંજ કેટલી મુશ્કેલીમાં આવી પડશે એનો એણે ખ્યાલ કર્યો. હાથ ને દૂધ વિના ટળવળતાં એનાં છોકરાં એની તજ્જર સમક્ષ ખડાં થયાં. અને વળી એવી કેટલીયે ખીણ જગ્યાએ આ અચાનક જમ્મી કરશે અને એ બધું કેને લીધે ? પોતે આ જપ્તીદારને ગાડીમાં લાવ્યો તેથી આખું ગામ કહેશે કે આ પીડા તું લાઇ આવ્યો. ના, એણે કંઈક કરવું જોઇએ, હં. એને એક વિચાર સુઝી આવ્યો ને આળુઆળુ પથરાયેલો કાદવ જોઇ એણે ગાડી ચોલાવીને કહ્યું, 'સાહેબ, આપણે રસ્તો ભૂલ્યા છીએ' ને એણે અંધકારમાં મીટ માંડી.

“છોકરા ! આંખ ખુલ્લી રાખીને કામ કર. નહિ તો તારું આવી બન્યું સમજજે. માર ખાશે, સમજ્યો કે ?”

લાણીએ લગામ હલાવી, ચાખુક પછાડી ને સાહેબને જળવીને ખેસવા કહ્યું. દૂર દીવા દેખાવા લાગ્યા. કુતરાંના બસવાના અવાજ સંભળવા લાગ્યા. સાહેબનો જીવ જરા હેઠો પડ્યો. એમનાથી થોડે દૂર શાંત પાણીથી ભરેલું એક નાનું સરખું તળાવ જેવું કાંઈક દેખાતું હતું. ઘોડા તે તરફ વળ્યા.

‘એ શું છે ?’

‘કાંઈ નહિરે સાહેબ ! એ તો ભરતીનાં પાણી ત્યાં આવ્યાં હશે ને જમીન જરા ઢળતી છે એટલે ભેગાં થયાં

હશે. પણ એમાં થઈનેજ રસ્તો જાય છે. મહારાણી નહિ. એમાં પાણી કે હડાં નથી. પણ જરા સાચવીને બેસજો, હે.”

ઘોડાઓએ ધીમેધીમે ચાલવા માંડ્યું ને એ જેમ જેમ આગળ ચાલવા લાગ્યા, તેમ તેમ વધારે ને વધારે પાણીમાં ઉતરવા લાગ્યા. કારણ કે એ જગાએ એવો ચીકણો કાઢવ રહેતો હતો કે એક વખત પગ અંદર મુક્યો કે અંદર વધારે ને વધારે ખુચાતાજ નવાના. ભાણો આ જાણુનોજ હતો.

પણ એવામાં તો અકળાયલા સાહેબે જૂમ મારી, “ઓ પથુ! કુખાવી મારવો છે કે શું? આ ગાડીમાં તો પાણી ભરાવા લાગ્યાં.” ભાણો અટક્યો. બરોબર વચ્ચે આવીને ગાડી અટકી હતી. અંધારામાં કેં દેખાતું નોતું.

“ચલ બેટા, એણે ધીમે ટફકા કર્યો ને શાંત રાત્રિમાં એનો પડથો પડ્યો. ને એણે કહ્યું, “સાહેબ, આતો સપડાયા. નીચે ઉતરીને ખેંચવું પડશે. ચાત્રો ઉતરો, ને સાહેબ! બે મળી જલદી ખેંચી કાઢીશું.”

પણ સાહેબે તો ગાજોનો વરસાદ શરૂ કર્યો, “મૂર્ખા! આપણે અહીં કુખી મરવાના.”

‘નહિરે સાહેબ, સાચી વાત. આપણે કુખવાના નથી એ તો નકકી. એ જુઓને સાહેબ, અંધારામાં તો સૌ કેઇ રસ્તો ખૂંટે. જરા શાંત રહો!’ કહી એ ઘોડાની લગામ તપાસવા ગયો, ને પટાઓને બકલમાંથી કાઢવાધાલવાને. અવાજ મંડળાયો. ઘોડાઓને ગાળ દષ પાછો એની બેઠક પર બેઠો ને ચાથુક પછાડી જૂમ પાડી, ‘ચલ બેટા’.

ઘોડાએ જરા ખેંચ્યું ને રહેજ આગળ ગયા પણ અચાનક એક ઘોડો છૂટીને ચાલતો થયે.

“અહ્યા, એ શું થયું ?” સાહેબે ચીસ પાડી.

‘હિમો રહે, અહ્યા, હિમો રહે’ બાણાએ છૂટી ગયેલા ઘોડાને ખૂમ મારી. અને ડચકારીથી એને બોલાવવા લાગ્યો, પણ પાણી ને કાદવથી ગભરાયેલા પશુએ રસ્તો શોધી કાઢ્યો ને કિનારા તરફ ફર્યો.

બાણો ખીખ ઘોડા પર ફૂદ્યો ને ત્યાંથી એ પણ છૂટેલા ઘોડાને ખૂમ મારતો મારતો એજ રસ્તે ચાલવા લાગ્યો.

‘એ ગધેડા ! એ પશુ ! તું ક્યાં ચાલ્યો ?’

પણ જવાબમાં ફક્ત આનંદી અટ્ટહાસ્યજ સંભળાયું. ‘અહ્યા ! તું મને અહીં મરવા-જંગલી પશુઓનું ભક્ષ્ય થવા છોડી જશે ? નહિ, દોસ્ત, એમ નહિ !’ સાહેબ ધ્રુવતા ધ્રુવતા બોલ્યા.

“આમ ગભરાઓ છો શું ? તમે કેણુ ? સાહેબ !” બાણાનો અવાજ સંભળાયો. ‘અહીં વાઘવર આવતાં નથી. જરા કેટલાં બટન બીડીને ખેસળે. ગાડીમાં ઘાસ છે તે પાથરી ગોઠવાળે ને ફેટો બોલળે, હં. કાલ રહવારે બહેલો આવી તમને લઈ જઈશ. અને આખી રાત મારી ગાડીમાં રહેશો, તે બદલ કે ભાડું નહિ લઉં. પછી કેં છે ?”

પણ સાહેબે પ્રાર્થના શરૂ કરી, ‘દોસ્ત ! મારા બાપ, આવી તે મશ્કરી હોય ! મને અહીં છોડાય ! પાછો આવીને મને લઈ જા. જપ્તીખપ્તી મારે નથી કરવી. હું પાછો સીધો ઘર જમશ.”

“સાહેબ, અંધારં એવું ઘેર છે કે મને કેં દેખાતુંજ નથી. અને અધૂરામાં પુરં મારો ઘોડો ખોવાઈ ગયો છે. બોલો આજ સ્થિતિમાં તમેજ કહો હું તમને કેવા રીતે મદદ કરું ?”

અંધારામાંથી આવતો આ મસ્કરો જવાન જવજ કરકુન મટી મામલતદાર થવાના સ્વપ્ના સેવતા જપ્તીદાર સાહેબે સાંભળ્યો. કાદવમાં ખૂંટેલા એમને આભુઆભુની ભયંકરતાનું ભાન થયું ને ભાણાને વળી પાછી વિનવણી શરૂ કરી.

“ભાઈ ભાણા ! પાછો આવ, તને જમણું ભાડું આપીશ. તારે જે જોઈએ તે આપીશ, લે તને વચન આપું કે જપ્તી નહિ કરું, પણ તું મને આમાંથી બહાર કાઢ, નહીં તો હું મરી જવાનો, મારાં બેરીઝોકરાં મારી વાટ જોશે. ને કાલે તો મારી વર્ષગાંઠ.” એણે કાન માંડ્યો પણ જવાન ન સંભળાયો. અને જાણે મગજ ભમી ગયું હોય એમ ખૂમો પાડવા લાગ્યા. “પશુ ! ગધેડા ! જંગલી ! પાછો આવ, મને લઈ જા. મારાં બાઈડીઝોકરાં !”

પણ પછી એ સાહેબ ગાડીમાં પડ્યા, ને નાન! આળકની માફક રડવા લાગ્યા.

પણ અંધારી રાત્રિએ જવાન નજ આપ્યો. x

અદૃશ્ય જખમ

હજી તો સ્થવારમાં હું ને મુઘા અમારા બેમાંથી ફાના પ્યાલામાં આ વધારે છે તે નક્કી નોતાં કરી શક્યાં, ત્યાં તો ઘંટડી સંભળાઈ ને મારા નોકરે આવીને મને કહ્યું: સાહેબ, બહાર કોઈ આવ્યું છે, ને આપને તરતજ મળવા માગે છે. મેં એને દવાખાનામાં બેસાડ્યો છે.

અમારી તકરાર મુજતવી રાખી મેં ઝડપથી ચઢા પી લીધી, ને કપડાં પહેરી હું નીચે ઉતર્યો. આગંતુંક મને બેતાંજ વિનયથી સલામ કરી. એનો શીકકા અને ભયભીત ચહેરો એને થતાં કોઈ ત્રાસદાયક શારીરિક દુઃખની સાક્ષી પૂરનો હતો. એનો જમણો હાથ ઝોળીમાં હતો, ને અને તેટલો કાળુ રાખ્યા છતાં એના મ્હોંમાંથી દુઃખના ચિત્કાર વારેવારે નીકળી જતા હતા.

હું એની પાસેની પુરશી પર બેઠો એટલે એણે શરૂ કર્યું: “ડોક્ટર સાહેબ, છેલ્લાં આખાં અફવાડિયામાં હું જરાયે ઉઘી શક્યો નથી. આ મારા જમણા હાથમાં

કેંકે થયું છે પણ શું થયું છે તેની મને સમજણ પડતી નથી. કાણુ જાણે ક્યો ભયંકર રોગ છે ! શરૂઆતમાં તો ખાસ કંઈ આટલું બધું નહોતું. પણ પછી તો સખ્ત બળતરા થવા લાગી અને હવે તો એક પણ પલ્લુ ઠરાતું નથી. આહ ! એવી ભયંકર બળતરા બળે છે ! અને વળી પાછી એ કલાકે કલાકે વધતીજ જાય છે. અને ન્યારે આ દુઃખ તદ્દન અસહ્ય થઈ પડ્યું ત્યારે આપની સલાહ લેવા આવ્યો છું. હવે જરા પણ વધારે વાર આ દુઃખ સહન કરવું પડશે તો હું જરૂર ગાંડો થઈ જઈશ. બાળો, કાપો, ગમે તે કરો પણ મહેરબાની કરી આ દુઃખ મટાડો.”

‘ નારે, કાપવું તો નહિ પડે,’ મેં ખાત્રી આપતાં કહ્યું. પણ એણે તો આગ્રહથી કહ્યું, ‘ ના, કાપવું તો પડશેજ. હું કપાવવા ખાતરજ આવ્યો છું. શ્રીજી કશાથી કાંઈ વળે એમ નથી.’ પછી મહામહેનતે ઝોળીમાંથી હાથ કહાડતાં એણે ઉમેર્યું : ‘ જો હાથ પર જખમની નિશાની ન જુઓ તો આશ્ચર્ય ચકિત થશો નહિ. કેસ તદ્દન અસાધારણ છે.’

આત્મબ્રહ્માંથી હસતાં મેં એનો હાથ મારા હાથમાં લેતાં કહ્યું : ‘ એવા અસાધારણ કેસો તો રોજ અમારે ત્યાં આવે એમાં આશ્ચર્ય પામતાં ક્યાં પત્તો લાગે !’ પણ જોયા પછી અજબ આશ્ચર્યથી મેં એનો હાથ છોડી દીધો, કાણુ કે હાથમાં કંઈજ જણાતું નહોતું. કોઈ પણ સારા હાથ જેવાજ એ હાથ હતો. ચામડીના રંગમાં જરા યે ફેર નહોતો. છતાં એને ભયંકર દુઃખ થતું હતું એ નિર્વિવાદ હતું. મેં છોડી દીધેલો હાથ જે રીતે અંજી ઝોળીમાં મુક્યો તે આની સાક્ષી પૂરતો હતો.

‘તમને ક્યાં દુઃખ થાય છે ?’

એણે મે શિરાઓ વચ્ચે આંગળી વડે એક નાનું કુંડાળું કરી બતાવ્યું. પણ જોવો હું એને અડવા ગયો કે એણે હાથ તરત ખેંચી લીધો.

‘તમને અહીં દુઃખ થાય છે ?’

‘હા. ઘણું.’

‘આ મેં મારી આંગળી મુકી ત્યાં તમને દુખે છે ?’

એ કંઈ ન જોઈયો, પણ એની આંખમાંનાં આંસુઓએ પૂરતો કત્તર વાળ્યો.

‘ખરેખર આતો તદ્દન અસાધારણ લાગે છે. મને કંઈ દેખાતું નથી.’

‘મને થે ખમર નથી પડતી. પણ બળતરા તો એવી બળે છે ! આમ પીડાવા કરતાં તો મરવું સારું.’

બને એટલી તપાસ મેં કરી ! થર્મોમીટર, સ્ટેથોસ્કોપ બધાં નકામાં થઈ પડ્યાં. મેં માથું ખજવાળ્યું. ચામડી તદ્દન સારી હતી. કશે થે સોજા જેવું બીલકુલ જણાતું નહોતું.

‘ખરેખર અદ્ભુત ! કાઈ પણ તન્દુરસ્ત હાથ જેવોજ તમારો હાથ છે.’

‘પણ આ જગ્યા તમને વધારે લાગે નથી લાગતી ?’

‘ક્યો ?’

હાથની પાછલી બાજુએ પાછ જોવડું કુંડાળું આંગળી વડે કરી બતાવતાં એણે કહ્યું, ‘અહીંઆં.’

મેં એના સામું જોયું : મને લાગ્યું કે મારે કોમ લેખન-જોપ સાથે કામ પડ્યું છે એટલે એમાંથી છૂટવા મેં કહ્યું :

‘જુઓ, એમ કરો થોડો વખત તમે શહેરમાં રહો અને થોડા દિવસમાં હું તમને મારાથી બનતી મદદ કરવા પ્રયત્ન કરીશ’

‘ડોક્ટર, હવે એક પણ પથ્થુ હું સોની શકું એમ નથી. એમ ન ધારણ કે હું ગાંડો છું. આ અદસ્ત જખમ મને બચાવ રીતે પીડી રહ્યો છે. મેં ખતાવ્યો એટલો જોળ ભાગ તમે હાથમાં સુધી કાપો એટલે બસ.’

‘પથ્થુ સાફેજ! મારે એમ નથી કરવું.’

‘શા માટે નહિ!’

‘કારણ કે તમારા કાચને કંઈ થયુંજ નથી. એ મારા હાથ જેવોજ સારો છે.’

ગજવામાંથી સોની નોટ કઢી ટેબલ પર મુકતાં એણે કહ્યું, ‘ક્યાં તો તમે મને ગાંડો ધારો છો અથવા તો તમને લાગે છે કે હું તમને છેતરું છું. પણ હું ખરું કહું છું. આને માટે હું સો રૂપિયા આપું છું, કારણ કે મારે મન એ એવું અગત્યનું છે. હવે મહેરબાની કરી ઓપરેશન કરો.’

‘આખી તમારી દોલત હાથે તોયે આવા મારા અવયવને હું કઢી યે મારા ઓપરેશન-નામકથી ન અડું.’

‘પણ શા માટે નહિ?’

‘કારણ કે અમે એવું શીખ્યા નથી. આખી દુનિયા તમને મૂર્ખા ગણશે અને તમારી નજાતોનો લાભ લેવાનો આરોપ મારા ઉપર મુકશે. અથવા તો કદશે કે જખમ હતોજ નહિ એટલું યે ડોક્ટર ન જાણી શક્યો.’

‘જહુ સાહે. ત્યારે ખીજે એક વિધાય કરશો? મને જો કે ટેવ નથી છતાં મારા ડાબા હાથે હું જો ઓપરેશન કરી લઈશ. પણ ત્યાર પછીના જખમની તો તમે સંભાળ લેશોને?’ એમ કહી એણે કાટ કાઢ્યો, ને ખમીસની ખાંચ ઉંચી ચઢાવી. ખીજ કાંઈને અભાવે

ગળવામાંથી ચપ્પ કાઢી હું ના પાડી એને અટકાવું
એટલામાં તો એણે ત્યાં કાપ પાડવા માંડ્યા.

કદાચ એકાદ નસ કાપી ખેંસશે. એ ધાંકે મેં એને
પાસે જઈ અટકાવ્યો, ને કહ્યું: જ્યારે તમે એમજ માનો
છો કે એમ થવુંજ જોઈએ ત્યારે લાવો, હુંજ એ કરીશ.

હું ઓપરેશન માટે તૈયાર થયા. અંદરના ઓરડામાં
એને ખુરશી પર બેસાડી મેં એને માથું ફેરવવા કહ્યું,
કારણ કે બહુ વાર દરદીઓ પોનાનું લોહી વહેતું જોઈ
બેભાન થઈ જાય છે.

‘નારે,’ એણે કહ્યું. ‘કેટલું કાપવું તે મારે તમને
કહેવું પડશે.’

આખીએ આ શસ્ત્રક્રિયા એણે શાંતિથી સહન કરી,
અને એ દરમિયાનનાં એનાં સૂચનો બધાં ઉપયોગી થઈ
પડ્યાં. જ્યારે એ ગોળ ભાગ ખરાબર ફેતરી નાંખવામાં
આવ્યો ત્યારે જાણે માથા પરથી દુઃખનો ખોળે ઉતરી
ગયો હોય એમ એણે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

‘હવે તમને જરા યે દુઃખ નથી થતું ?’ મેં આશ્ચર્યથી
પૂછ્યું. એણે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો, ‘જરા યે નહિ.
મને લાગે છે કે જાણે દુઃખનેજ કાપી નાંખવામાં આવ્યું
છે. કાપતી વખતે જે જરાતરા લાલ્લ જળેલી તે ઉનાળામાં
પ્રખર તાપ પછીની સંધ્યાની શીતળ લહરી જેવી મધુર
લાગેલી. હાં...ના કાંઈ નહિ એ લોહી વહેવા દો. મને જરા
હીક લાગે છે.’

પાટો બંધ થઈ રહ્યો ત્યારે તો એ જાણે તદ્દન અલ્પ-
વલોજ લાગ્યો. એના મ્હોં પર આનંદ તે સંતોષ ચોક્કસ
દેખાઈ આવતાં હતાં. પોતે ઉતર્યો હતો એ ઘરનું સરનામું
આખી એ છૂટા પડ્યો, ને હું એને જતો જોઈ રહ્યો.

ત્યાર પછી ધણીએ વાર પાંચે બદલવા હું એને ત્યાં જતો. અને પરિચય વધતાં મને એના પ્રત્યે ધણું માન ઉત્પન્ન થયું વડિયોપાછાંત મીઠકત ધણી સારી હોવાથી એને આજીવિકાનો પ્રશ્ન નોતો એટલે પોતાનાં વતનમાંજ રહી લોકોની બનતી સેવા એ કરતો હતો. અને એના વતનની આજીવિકામાં એ ધણો જાણીતો હતો.

ધા રૂઝાઈ ગયો એટલે એ એને વતન ગયો.

ત્રણ અડવાડીઆં પછી વળી પાછો એ આવ્યો હું દવાખાનામાંજ હતો. ત્યાં આવીને એ આરામ ખુરશી પર પડ્યો. એનાં મ્હોં પર ગભરાટનાં ચિહ્ન હતાં. ‘વળી પાછું ભયંકર નરકયાનના સમું દુઃખ’ કહી એણે હાથ લાંબો કર્યો.

“અરે, વળી પાછું શું થયું?” મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“મને લાગે છે કે તમે જોઈએ એટલું ઉંડું કાપેલું નહિ. એટલે વળી પાછી રાશ્યાન થઈ અને આ વખત તો દુઃખ પહેલાંના કરતાં ભયંકર છે. તમને તરદી ન આપવા માટે અત્યાર સુધી મહન કર્યું. પણ જ્યારે છેવટ ન ખમાયું ત્યારે અહીં આવ્યો.”

મેં હાથ જોડ્યો. ધા નહન રૂઝાંચો હતો અને નવી ચામડાં આવી ગઈ હતી. જરાયે સોજો નહોતો. નાડ બરાબર ચાલતી હતી. નાવ નોતો છતાં એના શરીરનો એક એક અવયવ કુતરો હતો.

“ખરેખર આવું અપ્રાધારણુ દર્દ મેં કદીયે જોયું કે સાંભળ્યું નથી.” માનથી કહેવાઈ ગયું.

વળી પાછું એજ આપરશન. પ્રથમના જેવુંજ બધું બન્યું. કપાઈ રહ્યા પછી એનું દુઃખ નરમ પડ્યું ને આરામ થયેલો લાગ્યો છતાં આ વખતે એના મ્હોં પર પહેલાં જેવું

રમત નહોતું. છુટા પડતી વખતે ગયા વખતની માફક આનંદની છાયા એના મોં પર નહોતી.

“એકાદ મહિનામાં પાછો આવું તો તમે આશ્ચર્ય ના પામશો?” એણે કહ્યું. “એવો વિચારજ ન કરશો!” હું ખોલ્યો.

“નારે, દિવસ ઉગવાની જેટલી ખાતરી તેટલીજ એની માની લેને.”

કુટલાયે મારા ડોક્ટરમિત્રો ને અન્ય મિત્રોને મેં આ વાત કરી. સધાને સુદ્ધાં પૂછ્યું પણ કોઈ સતોષકારક જવાબ ન આપી શક્યું.

મહિનો વીતી ગયો ને એ ન જણાયો એટલે મેં ધાર્યું કે આ વખતે તો જરૂર એને આરામ થઈ ગયો. અને હું વાત લમલગ વિસરી ગયો હતો ત્યાં તો એક અઠવાડિયા પછી એનો પત્ર આવ્યો. મને આનંદ થયો. મને લાગ્યું કે એનું દર્દ મટી ગયું હશે એ માટે આભાર માનતો આ પત્ર હશે પણ મારી ધારણા છેક ખોટી નીકળી. પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો.

પ્રિય ડોક્ટર,

મારા દર્દના મૂળ વિષે હવે હું તમને અજ્ઞાન રાખવા નથી ઇચ્છતો. કારણ કે એ વાત મારે મારી સાથે પન્ડુનિયામાં નથી લઈ જતી. અત્યારે ફરી પાછો દર્દ ઉઠ્યો માર્યો છે અને આ પત્ર લખવા માટે બળતી જવાળાઓને સમાવવા જખમ ઉપર સળગતો કાચલો રાખી બેઠો છું.

આજથી છ મહિના પહેલાં હું દુનિયામાં સુખી માણસ હતો. મારે કશી યે ચિન્તા નોતી. હું પૈસાકાર

હતા અને એ સ્થિતિથી મને સતિષ હતો. વર્ષ પહેલાં હું પરણ્યો અને અમારાં એ સ્નેહલગ્ન હતાં. જે યુવતીને હું પરણ્યો તે સુંદર, સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત હતી. અને મારા બંગલાયા થોડે દૂર રહેતાં લેડી દેશાઇને ત્યાં ઉછરીને મોટી થઇ હતી.

દિવસે દિવસે અમારો પ્રેમ શુક્લપક્ષના ચંદ્રની કલા પેઠે વધવા લાગ્યો, ને જગતને અદેખાઇ આવે એવાં અમે દંપતિ બની રહ્યાં. અમે પૃથ્વી પર સ્વર્ગવિહાર કરવા લાગ્યાં.

મને અત્યારે યાદ નથી પણ કાણુ જાણે કઇ અલાગી-પણે કોઈ મરા કાનમાં વિષ રેડયું કે આ બધું બહારનું! સ્ત્રીઓ કદી પણ શુદ્ધ સ્નેહથી પુરૂષને ચાહતી નથી. ને મેં એ માન્યું. પોતાની સુખીમાં સુખી પણ મનુષ્ય દુઃખ શોધે છે. આ એની મૂર્ખતાની પરિસીમા છે.

એની બેગમાં એક નાની સરખી રમકડાં જેવી પેટી હતી. તેને એ હંમેશાં તાળુ દઇ રાખતી અને એની કુચીને જીવની પેઠે જાળવતી. કોઇ દિવસ નહિ, ને ત્યારે મને બહેમ આગ્યો. એમાં એવું શું એણે સંતાડયું હતું? હું બહેમમાં અંધ બન્યો. અને એની નિર્દોષ આંખોમાં જાળભેદ જોવા લાગ્યો.

એક દિવસ લેડી દેશાઇ આગ્યાં ને એને એની મરજી વિરુદ્ધ પોતાને ત્યાં ગરબાપાર્ટીમાં લઇ ગયાં. હું પાછળથી આવીશ, એમ કહી એમને મેં મોકલ્યાં. ગાડી દરવાજાની બહાર નીકળી કે તરતજ મેં મારી કુચીનો જીમખો લંછ બંધી કુચીઓ વારાફરતી પેટી પેટી પર અજમાવવા લાગ્યો. અચાનક પેટી ઉઘડી. એમાં સુંદર રેશમી

રૂમાલમાં બાંધેલા મોડાક પત્રો હતા. વહેલીજ નજરે કાઢી નીનારને આ પ્રેમપત્રો છે એ જણાઈ આવે એમ હતું.

મારી પત્નીની ખાનગી ચીજોને અડકવાનો મને હક્ક છે કે નહિ, તેનો જરા યે વિચાર કર્યો વિના 'રીમન' ઊડી, મેં પત્રો વાંચવા માંડ્યા.

આહ ! મારી જીંદગીની આ ભયંકર પળો હતી.

કદી યે કદપી ન શકાય એવો ગુન્હો મારી પત્નીએ કર્યો હતો-વિશ્વાસઘાતનો ! અને એ પત્રો હતા એક મારા મિત્ર તરફથી લખાયેલા, અને તે બંનેની વચ્ચેની વર્ષોની ગાઢ મૈત્રી દર્શાવતા હતા. આમાંના ઘણા પત્રોની તારીખ જોતાં મારા લગ્ન પછી લખાયા હોય એમ લાગતું હતું. અને છતાં આ બધો વખત હું મને પોતાને સૂખી માનતો હતો. એ વખતની મારી લાગણીઓ હું દર્શાવી શકું એમ નથી. મારા શરીરની રંગરંગમાં વેરનું ઝેર પ્રસર્યું હતું.

મેં ધાર્યું હતું કે હું લેડી દેશાઈને ત્યાં હજી નથી ગયો એટલે એ જરૂર વહેલી આવશે. એમજ બન્યું. રોજના ઉમળકા બર્યા સ્મિતે એ આવી. હું પણ રોજની માફકજ વર્ત્યો.

અમે બંને પોતપોતાના ઝોરડામાં સવા ગયાં. આ દર-મીઆન મેં એક નિશ્ચય કર્યો હતો. આવા સુંદર શરીરની અંદર વસતા એ પાપી આત્માએ એ શરીર છોડવુંજ જોઈએ. જરાએ ગભરાયા વિના મધ્ય રાત્રિએ હું એના ઝોરડામાં ગયો. એ નિરાંતે ઉંઘતી હતી અને હમેશનું સ્મિત એના મોઢાં પર રમી રહ્યું હતું. પણ આથી તો

મારો ક્રોધાગ્નિ વધારે પ્રજ્વલ્યો. મેં ઓશીકાથી એનું મળું દબાવ્યું. એણે આંખો ઉઘાડી મારા તરફ જોયું ને આંખો પાછી મીચી દીધી. પથારીમાં એ પાસું ચે ન ફરી. જાણે સ્વપ્નામાં જ એ મૃત્યુ પામી. એના મ્હોંમથી આ દરમીયાન લોહીનું એક ટીપું મારા હાથ પર પડ્યું હતું. તે તો મેં સવારે સૂકઈ ગયા પછી જોયું. કશી ચે પૂછપરછ થયા વિના અમે એને બાળી કારણ કે મારો બંગલો ગામથી દૂર એકાંતમાં હતો. કાંઈને કશો ચે બહેમ આવે એમ તો હતું જ નહિ ને લેડી દેશાઈને ચે બાળવા લઈ ગયા પછીજ કહેવરાવ્યું.

મારો અંતરાત્મા મને ડાંખ્યો નહિ. મારી વર્તણૂંક ધાતકી હતી-એને લાયકની હતી. મને આશા હતી કે થોડા વખતમાં હું આ ભૂલી જઈશ. મારા જોટલી બેદરકારીથી બાગ્યેજ કાંઈ ખુનીએ ખુન કર્યું હશે.

હું એને બાળીને ઘર આવ્યો ત્યારે લેડી દેશાઈ ત્યાં આવ્યાં હતાં. એ જરા ગભરાપણા દેખાતાં હતાં. એમણે મને દિલાસો આપ્યો પછી મને એક બાળુએ લઈ જઈ કહ્યું, “મેં તમારી પત્નીને એક ચીજ મુકવા માટે આપી હતી.” મારા શરીરમાં ચરેરાટી થઈ ને મેં પૂછ્યું: એવું શું હતું? એમણે કહ્યું, ‘આખી દુનિયામાં હું એકજ વ્યક્તિ પર વિશ્વાસ રાખી શકું એમ હતું. અને તે તમારી પત્ની પર. મારા થોડાક પત્રો મેં એને મુકવા આપ્યા હતા.’

હું અંદર ગયો ને પેટી ઉઘાડી પત્રોનું બંડલ એના હાથમાં મુક્યું. એમણે એ ઝડપી લીધું, ને એ ગયાં. હું બેભાન થઈ નીચે પડ્યો.

બરાબર એક અઠવાડીઆ પછી જો જગાએ પેલું લોહીનું ટીપું પડ્યું હતું તે જગાએ મને દઈ થવા લાગ્યું.

પછી શું થયું તે તમને ખબર છે. હવે થોડા દિવસમાં
મારી એ બહાલસોઇ પત્નીને મળવાને હું જઈશ. મને આશા
છે કે એ મારી આપશે.

લિ.

તમારો x x x

કાગળ વાંચી મેં ટેબલ પર મુક્યો ને ત્યારપછી
ત્રીજેજ દિવસે પેપરોમાં એની મૃત્યુ નોંધ વાંચી. x

x સૂચિત

દાજી નાયક

દાજી નાયક પરણ્યા પછી તરત એકાદ બે વર્ષે સાસરે લગભગ હંમેશને માટે વહુઓ રહેવા આવે તે સમયના ન હતા. પણ પરણ્યા પછી દશ પંદર વર્ષે જ્યારે સાસરાનું મુખ વહુઓ જોતી તેવે સમયે આ પૃથ્વી પર કિતર્યા હતા. ત્યારે કુંવારાઓની સંખ્યા આટલી બધી ન હતી, અને વરની પસંદગી કરવાનું ધોરણ પણ આવું ન હતું. કાળાકાકા જેવા પુરૂષો, કે જેમને દિવસે એ કુતરાં ને ખિલાડાં વચ્ચેનો ફેર ન સમજતો, તેઓ પણ અઝમે વાર પરણ્યા હતા.

હમારા ગામમાં ત્યારે આલીશાન મકાનો ન હતાં, ને ત્યારે તો નળીઆં ને ભીંતોથીએ જેમનું રહેઠાણ ઢંકાતું તેમનાં અહોભાગ્ય. કારણ કે લોકો ઘણે ભાગે છપરામાં રહેતા, અને આવાં એકાદ છાપરામાંજ દાજી નાયક જન્મ્યા હતા.

દાજી નાયક પહાડી જીવાન હતા. અને લાડુકુદ તો કહે છે કે “વીર પુરૂષોના જમાનામાં એ મહાવીર હતા.

અને ગામમાં લુટ પડી ત્યારે ‘ઝાપરાને બારના ની ઝોણ તો પેદા થયો, પેદા થયો’ કહેનાર બીડ માનવીઓમાંના એ એક નહતા.” દશ પંદર ગાકે જર્જુ કે પાંચ સાત રોટલા ખાવા એ એમને મન રમતની વાત હતી. સાધારણ વાતમાં જે જ્યારે તેઓ ખુશ થઈ તાળી આપવા તૈયાર થતા, ત્યારે કોઈની હિંમત હાથ લામી કરવાની નોંતી થતી, કારણ કે એમ કરતાં વગર મહેનતે હાથ પર મેઘી મુકાવવાનો સુયોગ સાંપડતો.

દાજ નાયક લંબાઈમાં કોઈને ગાંઠે એમ નોંતા. (જીવી કાકીના સહભાગ્યે યા દુર્ભાગ્યે—તે તો કોણ જાણે—એઓ કાંઈ સંકસવાળાની નજરે ન પડ્યા નહિતર એમની જીવન-નોંકા કોઈ ભુદીજ રીતે વહેત) અને તેમાં જે એમને આકાશમાં તારાઓનું નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. આથી કેટલાક યુવાનો એમને ‘દાજએ ઉંટ’ કહેવાની ધૂષ્ટતા કરી તોજાઈનું પ્રદર્શન કરતા. પણ એઓ એથી પર હતા અને આથીજ ગામના એક મહાપુરુષ તરીકે હું એમને ઠોકી બેસાડવા માગુ છું. એઓ એક વાર સુરતના એકાદ રસ્તા પરથી પસાર થતી વાદળીને જોતા, માળ પરની દુકાનનાં પાટીઆ પરનું બાવલું જોતા ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં એમના પગ પરથી એક નાનીશી રેંકડી ફરી ગઈ એ ચોંક્યા. ફાંકનારની બેદરકારી એમને ખુંચી, તે રહેજ આમળ વધી એ રેંકડીને એવો તો દડસેલો માર્યો કે તે ‘દૂર સુદૂર’ જઈ પડી, અને એક નાનું બાળક એમાંથી ગરબો ગાતું પેલે ખુણે જઈ પડી બાને સંભારવા લાગ્યું. ભેગી થએલી માણસોની મેદની વચ્ચે હાથ ઉગામતા ઉગામતા એઓ કાંઈજ ન બન્યું.

હોય એમ ચાલ્યા ગયા. પણ એ ચાર દિવસ એમણે પીડી ચોળાવેલી એમ બેનામાસી કહેતાં હતાં. પણ આ વાત માટે એ મત છે, ને અંબાકાકી કહે છે કે એમને કંઈ વાગ્યુંજ નોતું. એમના જીવનના થોડાક મહાન પ્રસંગોના વિવરણમાંજ આપણે સતોષ માનવો પડશે. કારણ કે એવા ઘણા મહા પુરૂષોના જીવનના કેટલાયે પ્રસંગો પર વિસ્મૃતિની આંખ ફરી વળે છે.

સંખ્યા કાળે એઓ પરસેવો 'લૂછતા છાપરાને ખારણે બેસી બીડીનો ટોટો વાળવાની તૈયારીમાં હતા એવામાં એમનો એક ભત્રીજો રૂદરજી આવી પહોંચ્યો, ને પૂછ્યું, 'કેમ દાજીકાકા, બીડી બનાવો હું ?'

'ત્યારે હહરીના તું બનાવી આપવાનો હિતો હું ?' કાકાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

આજ વખતે રૂદરજીના મગજમાં એક વિચાર આવ્યો. જરાક આનંદથી એની આંખ ચમકી, ને એ બોલ્યો, 'તે દાજીકાકા, કલ્યા વગર હું એ શું જાણું. માગ્યા વગર તો મા થે ન પીરસે. પણ આજે તો મારે તાં એક સરસ તંબાકુની બુટ્ટી તાજીજ અંકલેહરથી આવેલી છે, તેની બીડી બનાવી લાઉં ?'

'હાર, તીઆરે લાવ, તારી બુટ્ટી કેવીક છે તે હું તો જોઉં.'

રૂદરજી ધેર ગયો. થોડાંક મરચાંનાં બીઆં નાંખી, ઉપર તમાકુ ભભરાવી દાજીકાકાને બીડી બનાવી આપી. દાજીકાકાએ સળગાવી પાંચ જ દમ માર્યા.

'આખાદ ! ખરી રૂદરા, તારી બુટ્ટી ખરી !'

ધીમે ધીમે એમની આંખ અને નાકમાંથી પાણી વહેવા લાગ્યું, ગળામાં ઝાળ બળવા લાગી, છતાં એઓ

ન સમજ્યા; ઉલટા કહેવા લાગ્યા. 'રૂઢરા, બુટ્ટી તો આખાદ લાગ્યો? કાંથી લાવેલો, અધ્યા?'

'અરે એતો અંકડેહરની રે.'

'ખરી ભાષ, ખરી. અંકડેહરની બુટ્ટી ખરી'

વળી પાછા વધુ દમ માર્યા, છેવટ બચુકુઆથી આ સહન ન થયું ને બોલી ઉઠ્યા, 'અધ્યા, તું દાજીએક ઉંટ તે ઉંટ તારામાં તે અક્કલ કેદાડે આવવાની. હહરો કેટલો વખત થયાં મરચાંની બીડી પીએ ને કહે કે આખાદ બુટ્ટી. તારી અક્કલ કાં વેચી આવ્યો?'

ને ત્યારે એ સમજ્યા. બીડી ફેંકી દીધી ને 'રૂઢરા, તારી તે...' કરતા ઉઠ્યા, ને રૂઢરા તે દિવસે સાંજેજ હવાફેર માટે મરોલી ઉપડી ગયો.

થોડાં વર્ષ પછી એક વાર એમને ત્યાં ચાંચડમાંકડની કૃપા થઈ. થોડા દિવસ તો એમને એ આયાત માલમ ન પડી. પણ એક દિવસ રાત્રે (જે દિવસે ખપોરે પેટમાં જરા આફરો હોવાથી એ ચાર કલાક ઉંઘ્યા હતા) એ વસ્તીનું એમને જ્ઞાન થયું. એ ચાર પલાક તફડયા પછી એમણે પાસેના મકલા ભરવાડ (જાતે નહિ) આગળ આ કેસ રજુ કર્યો. મકલા ભરવાડે સેઠાની તકરાર માટે દાજીકાકાના ડાખા હાથની પ્રસાદી ચાખી હતી એટલે આ વખતે બદલો લેવાનો વિચાર કર્યો ને કહ્યું, 'એમાં હું (?) દાજીભાઈ, અંધોરીઆમાં ધાલીને બાંધી લાખોને. બધું ચાંચડમાંકડ જે આહે તેનું હાલ નીકળી જહે.'

'વાઆ.....રૂ,' કહેતાં દાજીભાઈ અંદર ગયા. યુક્ત પર અંધોરીઉં મુક્યું ને એકાદ મોટું લાકડું યુગમાં ધાલીને સળમાવ્યું. યુક્તો સળગતાંજ ઘરમાં હતાં તેટલાં

એએક બદન, એકાદ કામળ ને ધાતીઆતો કહડો (જીવી કાકી એમનાં 'હાલિસન જાલિસન' સાથે ત્યારે મીઝર હતા) બધાં અધેરીઆમાં ધાલ્યાં.

‘તે અલ્યા, પછી હું કરવાનું?’

‘પછી હું વરી? ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી દેવાનું, ને બરાબર હિનું ચાલ ત્યારે કાઢી લેવાનું.’

‘સાર’ કહી દાજી નાયકે અંધેરીઉં ઢાંકણું ને વાડામાં ટાટ નાંખી સતા. ધુંધરે જગાઇ ગયું ત્યારે દોડ્યા ને અંધેરીઆમાં જઇ જોયું તો રાખ. ત્યાર પછી દાજીનાયકે શું કયું તેની નોંધ નથી જડતી. લાડુકુઇ કહે છે કે ત્યાર પછી પાંચેક દિવસ સુધી દાજી નાયક દિવસના બહાર નો’તા નીકળતા. આ મે વાનો સિદ્ધ કરી આપે છે કે દાજીનાયક અદ્વાને ત્યાંથી કોઈ પણ જગ્યાએ સ્ટેશન કર્યા વગર સિદ્ધા અહીં ચાલી આવ્યા હતા.

દાજીનાયક જેમ જેમ વૃદ્ધ થતા ગયા તેમ તેમ એમનો સ્વભાવ જરા ઝાંઝી થતો ગયો. પણ એમની શક્તિ કાયમ રહી. એક વાર છાપનાના ચોકમાં દાજીનાયક બેસા હતા ને જીવીકાકી રોટલાનો લોટ બાંધતાં હતાં, એવામાં દાજીનાયકને ખૂબ લાગી પાસેજ મગનો ઘાડવો હતો. દાજીનાયકે તેમાંથી એકાદ મુડી લઈ મ્હોંમાં આરી, ને ચાવતાં અચાજ થયો. અચાજ •સાંભળતાંજ જીવીકાકી ચમક્યાં, ને કોઈ ઢોર મગ ખાતું હશે સમજી ‘હડે હડે’ કરતા ઉડ્યાં, પણ જોયું તો ‘ભાયગજી’ એવામાં ‘મામી સાસુ, મને ઢોર ગઇલું’ કરતા દાજીનાયકે ઉડ્યા, ને જીવીકાકી દાંત ખચાવતા ‘કેડ કેડ જેવડાં અડનાં પાનના ક્યારામાં સંતાર્કિ ગયાં.

જીહોશિયારીની વાનો એમનાથી નો’તા ખમાતી, અને તેનાં પે એમની ‘ધરવાળાં’ની હોશિયારીનું કાઇ

ખાત કરતું ત્યારે તેઓ મુઠ્ઠા ચીકાતા. જીવીકાકીનાં એક રતનકુછ હતાં, તે આવી આવીને કહેતાં, 'રસોઇ તો મારી જીવીની બીજાં બધાં કાંકાં.' દાજનાયકે આવે! બદલે લેવા વિચાર કર્યો. એક દિવસ એમણે એમની 'ધનતેરસ'ને દુધપાક રાંધવા કહ્યું. ને જ્યારે દુધપાક તૈયાર થવાની અણીપર આવ્યો ત્યારે જીવીકાકીની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ એક ચેંગર છાસનું ઉકળતા દુધપાકમાં નાંખ્યું. જીવીકાકી થોડી વારે આવ્યાં ને જોયું તો દુધપાક ફાટી ગયેલો. બચગસ્તા હરિણી સમાં તે દોડ્યાં ને રતનકોઇને આસરે જઈ પડ્યાં. દાજનાયકે ફક્ત એટલુંજ કહ્યું, "રાં...આ તારી રાંધવાની ચતુરાઇ કે?" પણ ત્યાર પછી રતનકુછ એની ભંત્રીજનાં વખાણ કરવાનું ભૂલી ગયાં. ખરેખર મહાત્માઓનાં ચરિત્રો કાણ જાણી શકે એમ છે ?

વર્ષો વીતતાં દાજનાયકની આંખની શક્તિ ઓછી થઈ, ત્યારના એક પ્રસંગથીજ આ રેખાચિત્રની સમાપ્તિ કરીશ. દાજનાયકનો ત્રાસ એમનાં કુટુંબમાં કેં જોવો તેવો નહોતો. અને આથીજ જ્યારે ચિત્રના એક ખરા બપોરે ખાર વાગે 'ભગલા'ને એમણે ખૂસ મારી કપડાં પહેરવા કહ્યું, ત્યારે એક પણ પ્રસ પૂછવા વિના તે એમની સાથે જવા તૈયાર થઈ ગયો. રસ્તે જતાં એક નદી આવી ને તે હોડી વિના ઉતનાય એમ નહોતું. એટલે એમણે ભગલાને (ભગવાનજી એમનો ભત્રીજો) હોડીવાળાને ખૂસ મારવા કહ્યું. પણ હોડીરજો અત્યારે મેનાં કુપડામાં મીઠો આરામ લેતો હતો, એટલે શાનો સાંભળે ? એથી ભગવાનજીએ કગરતાં કગરતાં કહ્યું, 'દાજકાકા, તે તો નથી.' દાજનાયકે એકાદ સરસ્વતી સંભળાવી લાકડી ઉગામી, પાપડા ને અંગરખું નીચે

નાંખ્યાં; ને હોડીને કિનારે આણી. ભગુને એમાં બેસાડી હોડીને પેલે પાર લઈ ગયા, ને ત્યાં ઉતરી કપડાં પહેર્યાં, ને તેમ કરતાં પાલડીને અંગરખો બન્ને અવળાં પહેર્યાં. પણ ભગુની યે કહેવાની હિંમત ચાલી નહિ, કારણ કે કાંતની એને જરૂર હતી. અને એવેજ વેષે દાજનાયકે સસરાનાં ગામમાં પ્રવેશ કર્યો.

ત્યારે તો રેંટિયાનો પ્રચાર ધણો હતો (જે કે સ્વરાજ્ય તો નો'તું) એટલે છોકરીઓ બારણે બેડી બેડી રેંટિયો કાંતતી હતી. તેમણે દાજનાયકનો આ સ્વાંગ જોયો, ને એમનાથી હસાઈ જવાયું. દાજનાયક જેવા માણસ આ અપમાન સહન કરે એ અશક્યજ હતું. પગમાંથી એક 'ઝોખાઈ ખાસકું' કાઢી 'તમારી તે...' કહીને એમના તરફ જોસથી ફેંકયું. છોકરીઓ ગભરાઈને નાસવા ગઈ. પણ તેમ કરતાં એમનાં વસ્ત્ર રેંટિયામાં ભેરવાયાં, એટલે રેંટિયો કાંતનારી અને રેંટિયો બન્ને સાથે ગમડયાં, અને આમ ત્યાં 'તપતી આખ્યાન'ના ભયગ્રસ્ત મુનીઓ જેવી સ્થિતિ થઈ પડી. આમ છતાં દાજનાયક તો કંઈજ નથી બન્યું એમ ગણી પોતાનું 'ખાસકું' પુનઃ પ્રાપ્ત કરી સાસરે સીધાવ્યા. ને ત્યાં યે અત્યારે આવે વેશે ક્યાંથી એમ પૂછવાની કાંઈની હિંમત ન ચાલી. રાત પીતી ગઈ, ને બીજા દિવસનો અપેક્ષ થયો. દાજનાયક જમવા બેઠા. રસોઈમાં કંસાર ઘી હતાં. ઘીની વાડખી એક બાબુએ જરૂર ઝોથામાં હતી તે દાજનાયકથી ન જોવાઈ. અને કંસારને ભાત પાસે હતાં તે ભાત સાથેજ અમરાડીને દાજનાયક ખાઈ ગયા. પણ જમી ઉઠ્યા પછી તરતજ દાજનાયકનાં મ્હોં પર ક્રોધમાં ચિન્હો જણાયાં ને ભગુને કપડાં પહેરવા કહ્યું, ને બોલ્યા, 'અલ્યા,

જાલ આપણે જે જવાના.' સાંસરના કિયારમાં પડી
 મયાં. 'નાયક, એમ હું; આજનો દાડો તો રે'વ. સાંસર
 હડે પોર જન્મે!' પણ નાયક સાંભળેજ શાનત. ગામથી
 એકાદ માલ જયા પછી એમણે કહ્યું. 'ભગલા, આ લોક
 તો હરરા છેક નકામાજ દેખું. કાંઈ મળત પછ ની કીકું.
 હરરા છેક નાગા.' ભગુની સ્થિતિ અસારે કુશ્વેત્રના એ
 મહાભારત મુદ્દમાં થએલ યુધિષ્ઠિરની સ્થિતિ જે તા થઈ પડી.
 છેવટ જરા હિંમત લાવી કહ્યું. 'નાના જરા મળત પો
 હુતું.' 'હત તારીની. મને કહ્યું આ ની. હરરાએ એકલો
 એકલો દરો ભર્યો' કહેતાં દાજનાયકે એક તમાચે ભગુને
 માર્યો, ને ભગુની આંખમાંથી બોર બોર સમાવડાં આંસુઓ
 સરી પડ્યાં. 'બાવલા, ચાલ પાછો' કહેતા દાજનાયક
 વળી પાછા સાસરાં તરફ વળ્યા ને રસ્તામાં ભગુને કહ્યું,
 'હરરા, જમતી વખતે જરા આંગળી કાઢો.' એમને
 પાછા વળેલા ભોઈ ગામલોકો વધુ આશ્ચર્યમાં કુળ્યા.
 સસરાનું આતિથ્ય એમણે અડધાએક માંડના મદલ્ય કયું.
 પણ જ્યારે જ્યારે એઓ જમવા બેસતા, ત્યાર ભગુ
 ધીમે રહી કહેતો, 'નાના, લી પણ છે. અને આજે અમુક
 રસોઈ કરેલા છે.' પ્રસન્નવદન પછી એ પોતાને ગામ
 સાંધાવ્યા. પણ ત્યાર પછી ઘણી વાર સુધી બાણ લલ્લુને
 (એમના સસરાને) લોક કહેતા, 'ભાઈ, જમાઈ તા તે
 દીવો લકને શોધી કાઢે.'

એમના જીવનના ધણા પ્રસંગોમાંથી આ તો થોડા
 છે. એમનાં ગૃહજીવનનાં રસમય દ્રશ્યોંઓનાં નોંં આમાં
 નથી. તારણ કે એમનાં ધર્મ જીવે હું જન્મ્યા ત પદ્માજ
 આ પૃથ્વી છોડી જવાની મૃષ્ટતા કરી હતી એટલે જાણ્યાર.

સંજોગે આવા હોવાથી આ રેખાચિત્રની આટલી જ રેખાઓ દોરાઈ છે. વળી ને કોઈ કાઢીમાસી એમના જીવનના કોઈ પ્રસંગો શોધી આપશે ત્યાં લગનમાં જતાં કોઈ એમનાં વંશવારસ મળી આવશે, તો આ રેખાચિત્રની પૂરવણી બહાર પાશે ખરી.

પરિવર્તન

જગા પટેલનું ઘર એટલે એક નાનું સરખું ગામ ને એમને ત્યાં રોજ લગ્ન જેવી ધમાલ. ને કેમ ન હોય ? જગા પટેલને છ છોકરાઓ. એમની વહુઓ ને છોકરાઓ ને પાછાં આ છોકરાઓ તં છોકરાં. વળી પદર વીસ ભેંસો. બે ચાર ગાયો, ને છ માત જગદ. જગા પટેલને ખેતી સારી હતી, છતાં કોઈ દિવસ મજુરીનો પૈસો એમને ખરચવો નોતો પડતો. આવકું મોટું કુટુંબ છતાં કોઈ દિવસ એ ઘરમાં તકરાર કે ઉંચે સાદે મોજાચાલ થતી નોતી. આબુખાબુનાં ગામોના લોકો કહેતા કે કોઈને કુટુંબનું ખર્ચ સુખ હોય તો જગા પટેલને, આકી બધાં ફાફાં.

જગા પટેલના મોટા પુત્ર ભગાનો પુત્ર મન્ન વીસ વર્ષનો અચ્છો જુવાન હતો. એ એને ધણોખરો વખત રામા પટેલના ઘર આગળ ગાળતો. એ ધણી સુંદર રીને વાંસળી વગાડી શકતો હતો, એટલે ત્યાં ખેડો ખેડો એ વગાડ્યા કરતો. આનું એક ખીજું કારણ હતું. રામા પટેલને ભાણી કરીને એકની એક દીકરી હતી. અને આ ભાણી પાછળ મકન ઘેર બન્યો હતો. એક દિવસ સાંજે

ભાણી કોઠારામાં ગઇ, ત્યારે એકાંત જોઇ મકન એની પાછળ ગયો ને પૂછ્યું, “ભાણી, બાપા ને દાદાને પૂછવાની મારી હિંમત નથી આવતી ને.....”

“તો ના પૂછીશ. હું જોરામને પરણીશ.” ભાણી પૈસાદાર પિતાની એકની એક પુત્રી હતી એટલે પિતાએ એને ખુબ લાઠ લગાવ્યા હતા. પરિણામે એ જરા ઉદ્વેગમની હતી.

“તે તુ ધારે છે કે મારા વિના બીજા સાથે તારાં ભગ્ન હું થવા દઇશ ? કોઈ બીજો તને હાથ તો અડાડે પછી હું જોઈ છું કે એ આ દુનિયા પર કેટલી વાર ટકે છે.”

આંખો નચાવતાં પગ ઠોકીને ભાણીએ કહ્યું, “ત્યારે તારામાં તો પૂછવાની થે હિંમત નથી, તો શું મારે આખી જીંદગી કુંવારી રહેવું ? વાહ ! વાહ !”

આનો કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના મકનને એનો હાથ પકડી પોતા તરફ ખેંચી. પુરૂષના સ્પર્શ એને ગલગલિયાં થવા લાગ્યાં, અને એના છૂટવાના પ્રયત્નો શિથિલ થયા.

તે દિવસે સાંજે મકન કેંક લવચિત નિયતિમાં ઘેર આવ્યો. જીંદગીમાં પહેલીજ વાર આજ એણે દારૂ પીધો હતો. વાડામાં આવીને યુવામાં બળતા દેવતાની જ્યોત જોતો જોતો એક લાકડાનાં દીમચાં પર બેઠો. એના હૃદયમાં કેં નવીજ જ્યોત આજે બળતી હતી. અંધારું વધવા લાગ્યું. પરિચિત સ્વરો સંભળાવા લાગ્યા હતા એ તો ગમતા. ચહેરે ખેસીજ રહ્યો, પછી હસી પડ્યો. જાણે કોઈને ભેટ ન હોય એમ હાથ લાંબા કરી વાંકો વળ્યો. ને હાથ છાતી

સાથે બીજી અચાનક નીચે પડ્યો. આવી સ્થિતિમાં એ ચોડી વાર પડી રહ્યો. એવામાં એની બાબી કેંક શોધવા ફાનસ લઈ એ તરફ આવી. એને આ સ્થિતિમાં જોઈ એ ગભરાઈ પણ પછી ધીમે રહી એના ખભા ઉપર હાથ મૂકી પૂછ્યું, “મકનભાઈ, આજ કાંઈ થીયું છે?”

‘હા,’ એણે ધેનમાંજ જવાબ વાળ્યો.

“કેમ, દિવરજી?”

‘કેમ!’

‘મારે પેલા જરામને મારી નાંખવો હતો,’ પાસે પડેલો પત્થર લઈ એણે દર દેડતાં કહ્યું ‘એને બાણી સાથે પરણવું છે.’

‘હો પરણતો. આપણે શું?’

‘વાહ, આપણે શું કેમ? મારે એને નથી પરણવા દેવો’ એમ કહી એ ઉભો થવા ગયો, પણ નીચે લથડી પડ્યો ને દેવીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું, ‘તે શું દિવરજી તમારે એની જોડે પરણવું છે?’

‘હા! વળી,’ પણ પછી જરાવાર એ થોભ્યો ને કેંક વિચાર કરીને જોત્યો, ‘ભાઈ શું કરવા પરણ્યા? એટલે છું-યે.’ ‘વાર, હું બાપુને કહીશ, તે દાદીમાને વાન કરશે, ને દાદીમા દાદાજીને સમજાવશે. પણ હવે અંદર આવો ને સુધ જાઓ. દાદાજી આ સ્થિતિમાં તમને જુએ એ સારું નહિ. તે સમજવાને તમને ગમે તેવી વહુ, જોઈએ તો બાણી, આણી આપશું. પણ હવે ડાહ્યા થાઓ’ એમ કહી મકનને હાથ પકડીને એના ઓરડામાં લઈ જઈ સુવાડી આવી, ને તરત પાછી રસોડામાં આવી બધાંને આ વાત કરી.

‘એ છોકરી આપણાં ઘર માટે નકામી.’ એકે અભિપ્રાય આપ્યો.

‘કેટલું અભિમાન એનાં માથામાં છે ?’ બીજી મોલી.

‘અરે, છેક ઉદ્ધત.’ ત્રીજીએ ટાપસી પૂરી.

x x x x

જગા પટેલ ધણા વૃદ્ધ હતા. ગામમાં એ જુવાન હતા ત્યારે ઘાડ પડેલી. એ ઘાડપાકુઓ સાથેની લડાઈમાં એમને કપાળપગ એક મોટો ઘા પડેલો હતો, જે સહેલાઈથી જણાઈ આવે એમ હતો જગા પટેલ આખા ગામના દાદા હતા. એમનાં પાની વર્ષો થયાં મરી ગયેલાં. પણ એમના મોટાભાઈની વિધવા સ્ત્રી હતી. જેને બધાં દાદી કહેતાં, અને ઘરમાં કોઈ કામ માટે દાદાજી પાસે રજા લેવા પહેલાં દાદીમાની મંજૂરી મેળવવી પડતી. આ ઘરનું રાજ્યતંત્ર તથા જજીના હાથમાં હતું. દાદાજી, દાદીમા ને દાદાનો મોટો છોકરો ભગો. ઘરનાં માણસો એમની આજ્ઞા પાળતાં. કેટલીક વાર જાણી જોઈને આ ત્રણે જણ થોડી વાર ઘર નાંડી જતાં કે જેથી ન્હાનેગંજોને મરજી માફક વર્તવાનું જડે, ને ત્યારે સ્ત્રીઓ વાત કરી લેતી, ને પ્રશ્નો બીડી પી લેતા. પણ આ ત્રણમાંથી એક પણ ઘરમાં આવે કે બધાં શાંત થઈ જતાં.

દાદા ધણા ઘરડા હોવાથી બાળક માફક વર્તતા. કોઈ વાર સાધારણ વાતમાં ચીડાઈ જતા, ને જે કોઈ પાસે હોય તેને મારી પાડતા, નહિ તો વળી આનંદી રહેતા ને પાત્ર પ્રપાત્ર સાથે રમ્યા કરતા. તો કોઈ વાર કંટાળીને કહેતા ‘કુંગર પરનાં સુકાં ચીમળાએલાં ઝાડ જેવો હું એકલોજ રહી ગયો.’

મકનના આ પરાક્રમને બીજે દિવસે ભગો ગંભીર
ચહેરે દાદીમા પાસે ગયો ને કહ્યું, 'આપણો આ મકન
રામા પટેલની છોકરી સાથે પરણવાની હઠ લઇ બેઠો છે.'

'કયો મકન ?'

'આ મારો નાનો !'

'હા. કોની છોકરી તે કહી !'

'પેલા રામાની ઉદ્ધત છોકરી.'

'ભાણી, એ છોકરી આપણા ઘરને શોભે એવી નથી.'

'હા. હું પણ એ માનું છું. પણ મકન એની પાછળ
ગાંડો થયો છે, ને દેવી કહેતી હતી કે કાલે રાતે એણે
જેવા જેવું કીધેલું !'

'કમ ! શું કીધું તું ?'

'પણ તમે દાદાજીને ના કહેતાં.'

'નારે.'

'દેવી કહેતી હતી કે એ પીને આવેલો. અને જરામ
પણ તે ભાણીનો ઉમેદવાર છે તેને મારી નાંખવાની વાત
કરતો હતો.'

'શું કહે છે ?' દાદીમાએ જરા વિચાર કર્યો ને
કહ્યું, 'વાર. હું દાદાને કહીશ.'

'પણ, જોજો ગઈ કાલે રાતની જરા યે વાત એમને
કાને ન જાય, હા.'

દાદીમાએ દાદાને વાત કરી. દાદાને ઉપાધિ થઈ પડી.
થોડો વાર માથું ધવડી એમણે કહ્યું, 'ભાભી, તમે કહો
એ વાત ખરી. પણ મેં ધરડાઓ પાસે સાંભળેલું કે
યુવાન માણસની ઇચ્છાને અવગણી એનાં હૃદય પર ધા
કરવો એ સારું નહિ. આપણે ત્યાં નાનાં મોટાં મળી પચા-
સેક માણસ તો હશે ને ?'

‘પચાસ કેમ ફે વધારે’

‘તો એટલામાં આ એક બાણી નહિ સમાય’

x

x

x

x

લગ્ન થઇ ગયાં ને એક વખત બાણીએ એની સખીને કહ્યું, ‘મેં નો’તું કહ્યું કે મારે પાર્યું થવાનુંજ. આપણાં આ સાત ગામમાં મારા જેવું કોઇ રૂપાળું છે કે ?’

સાસરે આવ્યા પછી પણ બાણી એવી ને એવી સ્વેચ્છાચારી રહી: તદ્દન અભિમાની ને ઉદ્દત. સોપેલું એક પણ કામ એ ન કરતી ને તરત જવાનું વાળતી, ‘મારા આપને ત્યાં હું એ નો’તી કરતી. મારે ને એને આખા ને માખા બે રોટલા જોઇએ ને સારું હું કંઈ આપી ફાજના રોટલા નથી ટીપવાની.’ પણ ધરમાંથી કોઇ પણ સ્ત્રીની એને કહેવા હિંમત ચાલતી નહિ. સૌ પોતપોતાના પતિઓ આગળ વાત કરતી. પણ દાદા કે દાદીમા આગળ કોઇ આ વાત લઇ જઇ શકતું નહિ. થોડો વખત સુધી તો તેઓએ સહન કર્યા ક્યું ને એનું તોફાન ગુપ્તજ રાખ્યું. બધાં એના વતીનું કામ કરી લેતાં અને એની ઈચ્છાને સંતોષવા મથતાં. પણ આથી તો એ વધારે ફાણી ને બધાંને ગુલામ જેવાં ગણવા લાગી. જ મહિનામાં તો બાણીએ ત્રાસ વર્તાવી મૂક્યો. એ ખેતર કામ કરવા યે ન જતી અને ઘેર રહી છોકરા યે ન સાચવતી, અને એક વખત તો બધાં કરતાં સારાં કપડાંની માગણી મકન પાસે કરી. મકને સમજાવ્યું કે દાદીમા ને દાદા બધાં માટે એકજ જાતનાં કપડાં લાવે છે, અને મારાથી સારું લેવાયજ નહિ. તરતજ બાણીએ જવાનું આપ્યો, ‘હું તમને પરણી છું’, દાદાને નહિ. અને તમે જો આવા ખાયલા જેવા રહે-

વાળા હો તો હું મારા બાપને ઘેર ચાલી જઈશ.' મકન તો આ ચિન્તાજી ભ્રેષ્ઠ જ રહ્યો.

દિવસે દિવસે બાણીનાં તોફાન વધતાં જ ગયાં. અને ધરનાં મધ્યસેને પળવવાને એ જાતજાતના હિપાયો અજ-માવવા લાગી. કુતરાઓને ઘરમાં ઘાલી રાખ્યું આવડાવી દેતી. કાંઈ એને ઉતું ચતું દુધ સોંપીને જાય તો એ ઉભરાવા દેતી. ને એક દિવસ સાંજે જ્યારે એનો ચારો ચેટલા ચડવાનો હતો ત્યારે એ મેળો જોવા ચાલી ગઈ. ને ત્યારે ધરની સ્ત્રીઓ ભેગી મળી વાતો કરવા લાગી—

‘જહેન, કાણુ જાણે ક્યાં પાપોને લીધે આ પીડામાં આવી પડ્યાં છે.’

‘કાણુ જાણે, જહેન.’

‘હવે તો પ્રભુ બચાવે તો.’

‘ચાલો આપણે દાદીમાને જઈને કહીએ, એ દાદાને કહેશે.’

‘તમે કહો.’

‘કેમ હું?’

‘કેમ, તમને બીજારીની છોકરી કહેલીને?’

જો દાદીમાએ સંતાઈને આ વાત સાંભળી ન હોત તો આમાંનું કાંઈ કહેવા જાય એમ નો’તું. અધુરામાં પૂરું દોડતાં દોડતાં બાણીએ પોતાની નવી ઓઢણી ફાડી એટલે મકન દાદા પાસે ફરિયાદે ગયો.

મકન નાનપણથી જ શાંત અને આચારિકિત હતો. એ દાદા પાસે ગયો ત્યારે દાદા પાપટી છોસતા હતા. મકનને જોઈ એણે ગુરસાથી પૂછ્યું, ‘કેમ?’

‘દાદાજી, હું તમારી મારી માગવા આવ્યો છું. હવે તમારાથી છુપું રાખવાનો કાંઈ અર્થ નથી. આપણા ઘરમાં મેં કલેસ લેખન કર્યો છે.’

દાદાએ માથું ઢિચક્યું. પાપડીની ટોપલી દૂર હડસેલીને ગુસ્સાથી બોલ્યા, ‘મને બધીએ ખબર છે, હ, તું થું મારી સ્વતંત્રતા ને મારા આખા ઘરના સુખનું સત્યાનાશ વાળવા બેઠો છે ?

દાદાને બધી વાતની ખબર પડી ગઈ જાણી મકન તો શાંત થઈ ગયો ને દાદાને પગે પડનાં પડતાં બોલ્યો, ‘દાદા, મારે થું કરવું તે મને સ્પષ્ટ નથી.’

‘જા. તું અહીંથી આવો જા. તું માણસ છે કે ઢોર ?’

મોઢું સંતાડી રડતો રડતો એ બોલ્યો, ‘માફ ને એનું જે તમારે કરવું હોય તે કરો, મને મારી નાંખો ને એને કઢી મૂકો. પણ મને કુતરાની માફક આમ હડસેલો નહિ. દાદાજી, દયા રાખો.’

દાદાએ ગુસ્સો કાચુમાં રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. પગ લાંબા કર્યા ને ધીમેથી કહ્યું, ‘દિકરા મારા, પણ પસંદ તે કરેલીને ? મેં તને કહેલું ?’

‘નાહિ દાદાજી, વાંક મારો જ છે.’ મૂંઝ પર હાથ ફેરવતાં દાદાએ કહ્યું, ‘ત્યારે હું થું કઈ ? ખોટાંનું કે મારાથી ખરું થવાનું ?’

‘પ્રભુની સહાયતાથી તમે કરી શકશો.’

‘હવે પણ કેવી રીતે ?’

દાદીમા ત્યાં હોત તો દાદાજીની આંખમાં રમતી મસ્તી પારખી શકત.

‘પ્રભુ તમને મદદ કરશે.’

‘અને તું ? કેમ ? તું એને ચ્હાતો નથી ?’

મકનની સ્થિતિ કફોડી થઇ પડી. શરમથી એ મરવા જેવો થઇ ગયો. ને દાદાએ તો ઉલટી એની સામી આંખ માંડી.

‘એ બેકદર છે.’

‘મને તે ખબર છે. પણ હું તને પૂછું છું કે તું એને ચ્હાય છે ?’ મકન કંઇ બોલ્યો નહિ. એણે નાસી જવા પ્રયત્ન. પણ દાદાજીની નજર આગળથી છટકાય એમ નહોતું.

‘મને લાગે છે કે રામા પટેલની એ એકની એક છોકરી હતી એટલે લાડથી એને એણે બગાડી મકી છે,’ મકને કહ્યું.

પણ દાદાએ અધીરાઇથી પૂછ્યું, ‘છોકરા ! હું તને પૂછું છું તે તું સાંભળે છે ? તું એને ચ્હાય છે કે નહિ તે કહે.’

‘ મને ખબર નથી.’

‘ પણ તારે એ જાણવું જોઇએ. હું તારા જવાબ પરથી ન્યાય કરીશ. પછી પાછો ફરિયાદ કરવા ન આવતો.’

‘ નહિ આવું, દાદા.’

દાદાના મોં પરથી દ્રોષને ચે જાણાય એમ હતું કે એમણે કૈંક ઉપાયો આ માટે નક્કી કર્યા હતા અને એમાં ફાવવાની એમને સંપૂર્ણ આશા હતી.

x x x x

સાંજે બન્ના પુરૂષો વાળુ કરવા બેઠા. દાદીમા બેઠાં હતાં. બે ત્રણ સ્ત્રીઓ પીરસતી હતી ને બાણીનો વારો દ્વંધ મૂકવાનો હતો. બાણીની સ્ત્રીઓએ પોતાના બાગનું

પીરસી લીધું. પણ બાણી તો રસોડાના ખારણા સાગળ ઉભીજ રહી. દાદાજીએ ફરદા આંખે એના તરફ જોયું. બધાં ગુપચુપ સમ ગયાં. પણ બાણીજી તો ફેંપાડું એ ન કર્યું. એક બીજી સીએ દુધ મૂક્યું.

બધાંએ ગુપચુપ વાળુ કરી લીધું ને દાદાના ઉઠવાની રાહ જોવા લાગ્યાં. પણ દાદા તો ખાવાનું મૂકું કરીને થાળી જ્યાં દૂર હડસેલી હાથ પર માથું ટેકવી બાણી તરફ જોતા બેઠા. બાણી જરા અસ્વસ્થ બની. લેણે પોતાના સુંદર શરીરને જરા મરડી રસોડું છોડી વાડામાં જવા માંડ્યું. ત્યાં તો દાદાએ ખૂમ મારી 'વહુ દિકરી, જરા ઉભાં રહો.' બધાં ચમક્યાં. પણ દાદાજીએ તો ચાલુજ રાખ્યું, 'વહુ બેટા, મેં સાંભળ્યું છે કે આ ઘરમાં, મારાં છોકરાંઓમાં તને અનન્ય બાગે છે. પણ હું જીવું છું ત્યાં સુધી એવું કંઈ ચાલવા ન દઉં. મારાં કોઈ પણ છોકરાંને મારું ઘર કેદખાનું ન લાગવું જોઈએ. મને બાગે છે કે આ સ્ત્રીઓ, રસોડાં તરફ આગળી કરી, તારી સાથે ખરાબ રીતે વર્તે છે એમને ખબર નહિ હોય કે હજી તો હું ઘરનો માલિક જીવતો બેઠો છું.'

બાણી દાદાના વિચારો ન સમજી. બય ને તિરસ્કારની લાગણીઓએ એને ઘેરી લીધી, પણ દાદાજીએ તો ચાલુજ રાખ્યું, 'એ બધાં તને ચીઢવે છે, તારી પાસે પોતાનું કામ ગુલામ તરીકે કરાવવા માગે છે. પણ એમને ક્યાં ખબર છે કે કેવા ઉંચા કુટુંબની તું છોકરી છે ?'

દાદાજીએ માયાળુ દેખાવા પ્રયત્ન કર્યો. બાણી બેચેન થવા લાગી.

‘આવું હું મારા ધરમાં હવે વધારે વખત નહિ ચાલવા દઉં. હું નબળો ધરડો માણસ છું, મેં મારાથી મેનના કકસ ખમીતા મચી.’

દાદા કડક દેખાયા. એમના હોઠ ધૂળવા ને મોટી ચોકળે ચવાળે એમણે કહ્યું, ‘બાબી, જાત્રો ને તમી બધા છોડરાઓ, સાંભળો. હું તમને ને તમારી વહુઓને આગા કરું છું કે બધાંએ, બાણીને ખતાવતાં, આ સ્ત્રીનું કહ્યું કરવું. એના સુંદર વાથ બગડી જાય મોટા ધરનું કોઇ પણ કામ કરવાને હું એને ના પાડું છું કોઇ પણ એનું અપમાન કરશે યા એનું કહ્યું કામ નહિ કરે તેના પર પ્રભુનો ખોદ ઉતરશે.’

એ ઉઠ્યા ને દિલગીરી ભર્યા ચહેરે ધૂજતાં ધૂજતાં પોતાની ઝોરડીમાં ગયા. બીજાં બધાં પણ બાણી તરફ જોતાં જોતાં ગંભિરતાથી ઉઠી ગયાં.

અચાનક બાણીને ગુસ્સો ચઢી આવ્યો. એ રસોડાની અંદર ગઇ ને ત્યાં ખેડેલી સ્ત્રીઓને કહ્યું, ‘કમ, સાંભળ્યું કે ? જાણે સ્ત્રીઓ સાંભળી શકતીજ ન હોય.

‘તો પેલાં ઝાડ નીચે વાડામાં મારી પથારી કરો; સારાંમાં સારાં ગાદલાં લાવજો. ને એઇ જમની ! તું મારી પથારી પાસે પંખો લાઇને બેસજો.’

મનુષ્યો કેટલીક વખત કેવાં અજબ પ્રાણી થઇ જાય છે !

કોઇએ વાંધો ન લાધો કારણ કે દાદાજીના ઉદ્દેશ શબ્દો ‘પ્રભુનો ખોદ ઉતરશે’ બધાંના કાનમાં હજી અથડાતા હતા. શરમમાં મકન બિચારો વાડામાં પડેલા એક ગાડામાં જઇ સૂતો. એણે ઉઠવા ધણ પ્રયત્નો કર્યા,

પણ ઉંઘ કંઈ ડામળા જેવી નથી કે મરણ કાલે ત્યારે એના આવરણમાં આવી શકાય.

ભાણીની ઇચ્છા પ્રમાણે બધું થયું છતાં એ ધારતી હતી એટલી સહેલાઈથી એને ઉંઘ ન આવી. જીંદગીમાં આજ પહેલીજ વખત એને એકાંત સાદ્યું. ખુલ્લાં આકાશ નીચે સુતેલી એને લાગ્યું કે લગામ વિનાના ઘોડાના જેવી એના સ્થિતિ હતી. એના હૃદયમાં કેંક બળતું હતું પણ સંતવન આપનાર કોઈ નહોતું. છતાં એ મક્કમ રહી.

‘એ જમની સાંજળે છે ? ઉંઘે છે કેમ ? પ્રભુનો કોપ બહારવે છે ?’ એણે રાડ નાખી.

ચન્દ્ર જગતને અમી પાંખ રહ્યો હતો. નિરવ શાન્તિ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરતી હતી. અને કોક વાર દુઃખી આવતો કોયલનો ટહુકાર એ શાંતિનો બગ કરતો હતો. તે વખતે ભાણીના હૃદયમાં કેંક તૂટતું હતું ને કેંક ઝુપેત થતું હતું.

જરાયે વાર આ સ્થિતિ વધારે એનથી સવન થાય એમ નોતું છતાં શું થાય ? પિતા પાસે જાય પણ ત્યાં જમ શું કહે ? દાદાએ તો બધાંને એની આજ્ઞા માનવાનું કહ્યું હતું. ના, ત્યાં તો નહિ. જાણે આ ભયંકર રાત તો ગમે તેમ પૂરી થશે પણ સહારે શું કરશે ? વધારે ગુસ્સે થાય ? શાંત થાય ? પણ કેવી રીતે શરણે જાય ? ના ?

આ ને આજ બીજા હજારો વિચારોએ એના મગજમાં તુમુલ્લ યુદ્ધ મચાવી મૂક્યું.

એ કંટાળી ગઈ. પ્રેમ, તિરસ્કાર, વસના મૂખ, તરસ બધું ચાલી ગયું. એની આંખ ભારે ભારે લાગતી હતી છતાં પાંપણ મીચાતાં નોંતાં ને ઉંઘ કંઈ દાદાજીની સત્તામાં નોંતી કે એનું કહ્યું કરે.

એ પથારીમાંથી બેઠી થઈ. પાસે જમના હાથમાં પંખો લઈ બેઠી હતી. અચાનક દયાની લાગણી એનામાં પ્રવેશી, ને એણે જમનાને સુષ જવાતું કહ્યું. જમનાએ ખોટા ચાલ્યા વિના ઉઠીને ચાલવા માંડ્યું.

‘જમના બહેન!’ જમના ચમકીને પત્થરના પુતળાં જેવી ઉભી રહી. એ ગભરાઈ. આ વળી નવું પ્રકરણ શું?

‘જમના, મારી બેન, મને માફ કર.’

જમનાનું સ્ત્રી હૃદય દ્રવ્યું. એ સમજીને પાસે બાવી ને એના વાંસા પર હાથ ફેરવતાં કહ્યું, ‘મારી બહેન! પ્રભુ તને માફ કરે.’

‘જમના મારી બહેન.’

બન્ને બેટાં ને બાળક માફક રડવા શાખ્યાં. આકાશમાંથી ચંદ્ર જરા વાર આ દ્રશ્ય જોઈ જ રહ્યો.

‘જમના, બહેન, હું મરી જવાની. તમારા વગર કોઈ મને રહાતું નથી.’ બાણીએ રડતાં રડતાં કહ્યું.

‘ગાંડી, બધાં તને રહાય છે.’

‘ના, ના. મને ખબર છે કોઈ નહિ.’

‘પણ તને એની ક્યાંથી ખબર પડે? કોઈ દિવસ પણ તે અમારી જોડે વાત કરી છે? બધાં તને રહાય છે, હોં.’

‘ને દાદાજી?’

‘દાદા તો ઘણા જોળા છે! જરાક નાત્રતાથી તું વર્તે તો તને તરતજ દાદાની લગ્નમનસાઈનો ખ્યાલ આવશે.’

‘સારૂ, ચાલો તું જા. ઉઘી જા. હું મારે જમણ’ બાણીએ ઉભા થઈ કહ્યું.

‘ક્યાં?’

‘ગમે લાં. મને જ્યાં છે. મારા સમ.’

એ ગઇ. જમના એ ક્યાં જાય છે એ જોયા એની પાછળ ગઇ. પણ લાણી દાદાની ઓરડીના ઉત્તર અંગળ જઈ બેઠી એ એમાંથી ન જોવાયું.

અને દાદા પણ આખી રાત ઉઘા નોંતા. પ્રભાતના ફાટ કુકડાઓએ કુકડે કુક કમું કે દાદા ઉઘવસ ખાતા ખાતા પયારીમાં બેઠા, ચમ. લાણીએ આજ પહેલીજ વખત આ કુકડે કુકમાં મધુરતા અનુભવી

થોડી વાર ચમ. દાદા રોજની ટેવ માફક દાંતણ મ્હોંમાં નાખી કુકે મ્હોં ધોવા જવા તૈયાર થયા, તો બર આખરાં અજવાળાંમાં એમણે ઉત્તર પર કોઈ બેઠેલું જોયું ને પૂછ્યું, ‘એ કોણ?’

‘એ તો હું લાણી. દાદા મારે મરી જવું છે. મને માફ કરો.’

દાદાજી અટક્યા ને પડતા પડતા બોલ્યા. ‘દિકરી. આમ કહેવાય ? અમ કહાંએ તો પાપ લાગે. જોને આ મારા વાળ ઘેટાંના ઉત્તર કરતાં યે ધોળા છે છતાં હું જીવું છું ને?’

‘મેં મોટું પાપ કર્યું છે. તમારા કુકડાનાં સુખનું મેં સત્યાનાશ વાળ્યું છે. પ્રભુને ખાતર મને માફ કરો.’

દાદાજીની આંખોમાંથી આંસ ટપકવા લાગ્યાં કાંઈ પણ બોલ્યા વિના એને એમણે ઓરડીમાં બોલાવી

‘આ થોડી પાપડી છાલ.’

એ તરત છાલવા બેસી ગઇ ને આનંદથી ચમકતી આંખે દાદાએ જોયા કર્યું. ‘અન્ને એક શબ્દ બોલતાં નોંતાં, છતાં બનેના હૃદય બોલતાં હતાં. દિવસનું અજવાળું વધવા લાગ્યું.’

‘મારી પાછળ ચાલ’ કહી દાદા ઉભા ને બાણીને કાઢારામાં લઈ ગયા. ત્યાં કંઠવના પૂજા કરી બાણીએ બધાં ઠોરને એ નાંખ્યા. મારકણી સાથે માથથી બધાં ખીતાં હતાં તેને પણ જરા યે ગમરાયા વિના એણે ધાસ નીચું.

આ દરમ્યાન ઘરમાં બધાં ઉઠ્યાં હતાં. ને એ બધાં પોતે ન જોવાય એની કાળજી રાખી આ જોતાં હતાં.

‘આલો કુવા પર’ કહી દાદા ઝડપથી જાણે દોડતા હોય એમ બાણી સાથે કુવા પર ગયા.

‘ચાલ, મારું મ્હોં ધોવરાવ તો’ દાદાએ કહ્યું. બાણીએ પાણી કાઢ્યું ને તરત દોડતી દોડતી જઈ કુવાસ લઈ આવી. એને આજ કામ કરતાં કંઈ અજાજ આનંદ થતો હતો, પણ દાદાજીની આંખ તો પૂરી નજાઈજ નહિ.

દાદાએ થોડાં માણસોને વાડમાં દાનણુ લઈ ઉમેડાં જોયાં ને એમણે જૂમ પાડી:

‘અહીં આવો. ક્યાં સુધી તમારે તમારા મ્હોંમાં દાનણુ ધાલી મૂકવું છે ! આ ખિચારી બાણી ક્યારની તમને મ્હોડું ધોવડાવવા ઉભી છે.’

બધાં ધીમે ધીમે આવ્યાં, ને બાણીએ પાણી કાઢી કાઢી એ બધાંનાં મ્હોં ધોવરાવ્યાં. છેવટ શરમાતો શરમાતો મકન આવ્યો ને બોલ્યો, ‘લે રેડ.’ એણે રેડ્યું. ‘પણ તું આ મારું પ્હેરણુ બગાડે છે.’ બાણીએ એક હાથે પાણી રેડવાનું ચાલુ રાખી બીજે હાથે મકનના પ્હેરણુની બાજુ ઉંચી ચડાવી. મકનને તો પોતે જાણે માતમા સ્વર્ગમાં હોય એમ લાગ્યું, ને જમનાનો આનંદ તો માતોજ નોતો.

આંસુથી જલકાતી આંખે એકને એક તો ખીજને ખીજ વાત કહેતી એ સ્ત્રીઓનાં ટોળામાં ફરતી હતી.

દાદાજીનો આનંદ તો અવર્ણનીયજ હતો. એ પોતાના ઓરડામાં ગયા. એક લાકડાની પેટી ઉઘાડીને એમાંથી સોનાની કંઠી કાઢી હાથમાં લઈ એ પાછા કુવા પર આવ્યા.

મ્હોં ધોવાનું પૂરું થયા છતાં અધાં ત્યાંજ ઉભાં હતાં, ને અધાને કેંક દેવી વાતાવરણમાં ઉભાં હોય એમ લાગતું હતું. દાદા આવ્યા. ‘ઓહો તમે અધાં કઈ જાતનાં છો ? બાણીએ તમારાં અધાંનાં મ્હોં ધોવરાવ્યાં ને તમારામાંથી કાઢીને બાણીનું મ્હોં ધોવરાવવાની કુરસદ નથી ?’

અધાં સાથે કુવા તરફ દોડ્યાં.

‘ના, હવે બહુ મોડું થયું. ચાલ દિકરી, હુંજ ધોવરાવું !’

દાદાએ જાતે પાણી ખેંચીને બાણીનું મ્હોં ધોવરાવ્યું.

દાદાના હાથ ધ્રુજતા હતા કે બાણીનું હૃદય એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. પછી પેટી કંઠી એના કે કમાં પહેરાવાને કહ્યું : ‘એ બિચારીએ અધું કામ પોતાની જાતેજ કર્યું’. કાલે રાત્રે કહેલ વાક્ય આજે પાછું તમને અધાંને કહું છું કે બાણીનું જે અપમાન કરશે તેના પર પ્રભુનો કોપ ઉતરશે.*

* સૂચિત.

અધિકારીનું માનસ

ફાઇદાર સાહેબ આજે નવા હતા, પણ લોકો કાંઈ નવા નોંતા, એટલે સવારના સાત થયા છતાં હજી દુકાનો અડધીપડધીજ ઉઘરી હતી. લોકોનાં ઘરનાં બારણાં ખુલ્લાં જતાં હતાં છતાં વાતાવરણ હજી શાંત હતું.

એવામાં આ શાંતિને ચીરતી કારમી ચીસ સંભળાઈ. 'એ સાજો કરડો. છોડરાઓ પકડને એને. હવે તો એને માટે કાપડો થયો છે. અને તરતજ પગલાંઓનો ગરજકાર સંભળાવા લાગ્યો. એક જડો, કપ્ત ધોતીયું ને ટોપી પહેરેલો માણસ ત્રણ પગે કુદતા એક નાનકડા કુતરાની પાછળ દોડતો હતો. એક જગ્યાએ જરા લપસણું હોવાથી એનું જાકું શરીર જરા લપસ્યું. પણ એજ વખત કુતરાનો એક પગ એના હાથમાં આવી ગયો. જાણે ભૂગર્ભમાંથી ફૂટી નીકળ્યાં એમ ચાલીશ પચાસ માણસો ત્યાં જમા થઇ ગયાં અને 'એ હવે હાથમાં આવ્યો છે, છોડજો મા. તમને બધું વાગ્યું તો નથી ને' ના અવાજોથી વાતાવરણ ગાળી રહ્યું.

એ ચાર જણાએ ભેગા થઈ એ જાડા રઘુનાથ સોનીને ઉભો કર્યો ને એક કુતરાને પકડ્યું. ગરીબ બિચારું કુતરું આંધુબીની આંખે આ જન-સમુદાય તરફ દયા યાચતું જોઈ રહ્યું.

લોહીથી ખરડાયેલી આંગળી ઉઘી કરી રઘુનાથ આનો બહોલો ભેવાની નિષ્પ્રતિજ્ઞા કરતો હતો ત્યાં ફોજદાર સાહેબ ને વિદુષ્ઠ આવ્યા. અને દમામમાં પૂછ્યું, 'કેમ, તમે બધા અહીં કેમ ભેગા થયા છો? રહવારના પહેરમાં કે ખીજે ધધો છે કે નહિ.'

ત્યાં તો રઘુનાથ આગળ આવ્યો ને લળી લળી નમીને જોલ્યો, 'સાહેબ, રોજની માફક હું આજે રહવારે આ વખાર આગળથી જતો હતો. હા સાહેબ, ત્યાં આ જરા પેલા ધનજી સાથે વાત કરતો હતો ત્યાં તો સાહેબ કોણ જાણે ક્યાંથી આ ફૂગી નીકળ્યું, ને મને ફરડ્યું. સાહેબ, મારો જમણો હાથ ! એ હવે નકમો જવાનો, ને સાહેબ, એ વિના હું કારીગર માણસ ગુજરાન કેમ કરીશ. સાહેબ. હું તો જીવતો મુખા. સાહેબ, આવાં કુતરાં આમ ગમે તેને મળે ત્યારે કરડવા કરશે તો જીવાશેજ કેમ !'

'તે બહુ સારું,' કરડાઈથી બમર ચઢાવી ફોજદાર સાહેબ જોલ્યો. પણ આ કુતરું કોણું છે? હું હવે એને છટકવા નહિ છઉં. મારે એના માલિકને કુતરાને ગમે તેમ બટકવા દેવાનું પરિણામ સમજાવવું પડશે. આમ આવા કારીગરોના હાથ કડવા કરે અને એઓની જિંદગી બગાડે એ કેમ ખખાય ? આને સાળા કેવા લોક. કોઈ વ્યતના વિયમ પાળવાની વાતજ નહિ. દંડ થાય ત્યારેજ સીધા થાય વિદુષ્ઠ સેધી કાઢ કે એ કુતરાં કોનો છે.

રીસીઈ કર ને એને મારી નાખ. આત્માઓ, બમને કાઢને
ખખર છે કે એ કુલવેડ કાતો છે !

વિદુષ કુલસની મુદલિયુ કરી આવ્યો અને બોલ્યો,
“માયુ, લાગે છે તો દિવાન સાહેબનાં જોવું.”

‘હં કેશરીસિંહ બાપુનું ? અલ્યા મારો રેઇનકોટ
લાવ્યો છે કે ! કદાચ વરસાદ પડ્યો. પણ હં અલ્યા !
તમે આવડા ઓટા આપ્યોને આ નાનકડું ગલુડિયું તે કેમ
કરતાં કરડ્યું ? એ મને સમજાવું નથી. પણ તારી
આંગળીએજ કેમ પહોંચી ચક્યું ? મને લાગે છે કે ક્યારેક
પછીએ ખીતો લાગ્યો હશે અને પછી તને તુકશાની લેવાની
ધુન બરાઈ આવી એટલે આ ગલુડીયાને ગળે પડ્યો. હં
તમને લેકોને બરાબર જાણખું છું, હુઆ બદમાશ.’

‘સાહેબ, એલે-એ જાડીયાએ મને કુતરાના મ્હોમાં
મશ્કરીમાં ખીડી નાખેલી એટલે એ ચીલાઈને કરડ્યું. સાહેબ,
એનો સ્વભાવજ એવો છે.’ ટાળામાંથી એક અવાજ આવ્યો.

‘કાણુ, નથ્યુ કે ? આવું જુહું કેમ બોલે ? તે
જોયલું કે ? સાહેબ તો પ્રમાણિક માણસ છે. એ તરતજ
પરમેશ્વરની માફક સાચાખોટાની પરિક્ષા કરશે અને
હં જુહું બોલતો હઉં તો ક્યેરીમાં.....’

‘આલો હવે વધારે ગરબડ નહિ’ સાહેબ તકક્યા.
પણ એવામાં પોલિસદાદાએ કે નવી શોધ કરી હોય તેમ
હિમેયું, ‘નહિ, હં સાહેબ, આ કુતરું દિવાન સાહેબનું નથી.
દિવાન સાહેબનાં કુતરાં તો જ્યાં કાળાં છે. આ તો કે
જાળતુંજ લાગે છે.’

‘તને ખાત્રી છે ?’

‘હા સાહેબ !’

‘મને એ ખાતરી છે. એ બધાં ઉમદા કુતરાંઓ છે આ પટા વગરનું કાણુ જાણે કાણું કુતરું છે. આવાં તે કુતરાં સાલાં કાને મમે ? હં મોટા શહેરમાં આવાં કુતરાં રખડતાં હોય તો શી દશા થાય. ખબર છે ? કાયદા બાયદાને કારણે મુઠ્ઠા એક મિનિટમાં એનું રાયતું થઈ જાય. રઘુ તને ઘણું લાગ્યું છે કેમ ? તારો જમણો હાથ નકામો થયો. ખરેખર તમારા કારીગર લોકોનો બધો આધાર હાથ પર, એ નકામો થયે તમે જીવતા મૂએલા જેવા. એ વાત પડતી મકાય એમ નથી. આવા રખડતાં કુતરાંને અને આજે એના માલિકને બન્નેને મારે સરસ શિખામણ આપવી છે.’

એવામાં એક બીજો સિપાઈ આવ્યો. તે ધીમે રહી બોલ્યો, ‘સાહેબ, આવું કુતરું કાલ મેં દિવાન સાહેબના કમ્પાઉન્ડમાં જોયલું !’

અને વળી પાછી વિક્ટોરી સાક્ષી પુરી ‘સાહેબ, દિવાન સાહેબનું જ હશે હં.’

‘હં જા, વિક્ટોરી, એને દિવાન સાહેબને ત્યાં લઈ જા, ત્યાં તપાસ કરાજે. અને કહેજે કે મને મળ્યું તે મોકલાવ્યું છે. અને એને બહાર જવા ન દે. નહિ તો આવા ગધેડાઓ એના મટ્ટમાં બીડી નાખવા જશે તો એની જાંદગી બગાડશે. ચાલ રઘુ, હવે બહુ થયું. તારો હાથ નીચે લઈ જા. એમાં તારો જ વાંક છે, હું કાંઈ તારાથી નહિ છેતરાઉં.’

‘હો સાહેબ, આ દિવાન સાહેબનો પટાવાળો આવ્યો. એનેજ પૂછો’ વિક્ટોરી કહ્યું.

‘કેમ અલ્યા; આ કુતરું દિવાન સાહેબનું છે કે ?’

‘હં વળી આવું કુતરું દિવાન સાહેબને ત્યાં ક્યારે હતું ?’

‘ચાલો, હવે વધારે જીભા જોડી કરવાની જરૂર નથી’ સાહેબ બોલ્યા, ‘એ તો કાંઈ રખડાઈ કુતરું છે. વિકૃત, એને લઈ જ ને એનો નાશ કર’.

‘પણ સાહેબ, એ અમારું નથી પણ દિવાન સાહેબના નાના ભાઈનું છે. અમારા સાહેબને આવાં કુતરાં ગમતાં નથી. પણ એમના ભાઈને ગમે છે.’

‘હું કાણ નારસિંહજી બાપુનું કે ? ઓહો ક્યારે આવ્યા ! દિવાન સાહેબને ત્યાંજ ઉતર્યા છે ને ? વિકૃત, જરા મારી પાસે લાવ તો. એ બિચારું ગમરાઈ ગયું છે. કેવું સુંદર ગણુડિયું ? તું જ વિકૃત, આ કુતરું લઈ જ. બાપુને સલામ કહેજે ને કહેજે કે હું સાંજનાં આંટા ખાઈ જઈશ.’

‘અને તમે બધા સૌ સૌને લઈ વળજો અને અલ્યા રહુ, આ માટે મારે તારી બરાબર બબર લેવી પડશે.’x

x સૂચિત

પર્થ ૮ ન

‘વિશાખા’ની વાર્તા વાંચ્યા પહેલાં જે મૃદુલાબેન બણી વાર મને કહેતાં, “લીલુ, પુરૂષો વચ્ચે ક્રમના આપણી આગળ એમની બહાદુરીનાં વખાણુ મારી ખાય છે. શું આપણામાં હિંમત નથી ? શું કેટલીયે અખળાઓએ પ્રખ્યાત મધ્ય મલ્લભક્ષા પુરૂષોનાં માન ઉતાર્યાં નથી ? હેં લીલુ !” હું આ બધો વખત હસ્યા કરતી. પણ એક દિવસ એવો ઉગ્યો કે જ્યારે પછી મૃદુલાબેન સ્ત્રીઓની બહાદુરી વિષે કશું બોલતાં નથી. અને હવે કહે છે ‘બાળુ’ લીલુ, આપણે સ્ત્રીઓ તે સ્ત્રીઓ. આપણામાં પુરૂષો જેટલી હિંમત ક્યાંથી આવે ?’

તે વાત આમ બની હતી.

મુગ્ધાબેન અમારા મંડળનાં મંત્રી હતાં. અને એમણે બેસતે વર્ષે અમને ચ્હા પાણી માટે નોતર્યાં હતાં. અમારું મંડળ ખરું કહેતાં નામનુંજ હતું. વાર્ષિક રનેહ સંમેલનને દિવસેજ અમે મળતાં. અને તે દિવસે જે ખાસ કરીને કશું આપવાનું નહોતું. પુરૂષોને આપેલા પૈસે અમે (બધાં તો નહિજ) મઝા કરતાં. વળી કોઈ સ્થળે ચ્હા

પાણીની વ્યવસ્થા થઈ હોય તો ત્યાં જતાં, પ્રગતિને અમારા મંડળમાં સ્થાન નહોતું. આવું છતાંય અમારી કેટલીક બહેનને આવવામાં અંતરાય નહોતો. કેટલાક સંશયી પતિઓ વિચારતા: એને માટે વળી વધારે પૈસા આપવાના હોય તો ? ફપીએ આપીએ અને તે વસુલ ન થાય તો ? પણ મનુભાઈ એમની પત્નીને મોકલે, તો મારી પત્ની કાંઈ એમનાથી રૂપમાં ઉતરતી નથી, માટે મોકલવી જોઈએ. આ પતિરાજના છેલ્લા વિચારે જ એમને જવાનું મળ્યું.

મૂળમાં મુખ્યાએન અમારાં મંત્રી તે વળી હતું નવું વર્ષ એટલે ધર ખાસ કામ ન હોવાથી અમે બધાંએ જવાની કળવા વિચાર કર્યો. વળી અમારે તે દિવસે 'ભગિની-સમાજ' નું પ્રદર્શન જોવાનું હતું. ચાર વાગે જવાનું હતું એટલે હું તો નિરાંતે પડી પડી 'ચુચુસુંદરી' નાં ચિત્રો જોતી હતી. એવામાં દાદર ધમધમાવતાં મૃદુલાએન ઉપર આવ્યાં. 'લીલુડી, ચાલ આવે છે. આપણે જરા આજે અહીંથી બેઠાં નીકળી મણીમેનને ત્યાં જઈ આવીએ. હં ! ચાલ, આપણે માડી કરીશું.' રખડવાનો શોખ મને કાંઈ જોવા તેવો નહોતો. એટલે અનુસાર મેળવી અમે નીકળ્યાં ને ગાડી કરી. મણીમેનનો બંગલો દુર એકાંતમાં આવેલો હતો. અમે રસ્તો જોયો. એવામાં એક ખાંચો આવ્યો. ગાડીવાળો સીધે રસ્તે જતો હતો તેને મૃદુલાએન ખાંચામાં વળાવ્યો. ગાડી ચાલીને ઘોડાએ ઢોડ્યાજ ક્યું છતાં મણીમેનના ધરની નિશાની સરખી થે ન દેખાઈ તે એને બદલે ઝાડોની ધટા આવવા લાગી. ઘોડો જોસબંધ દોડવા લાગ્યો ને તેટલીજ ગતિથી મૃદુલાએનનું હૈયું

ધડકવા લાગ્યું. “લીલુ, આ મુરો કોણ જાણે ક્યાં લઈ જવાનો. હ...વે...શું...ઉં ઉં...થ...શે ?” મને યે ભય તો લાગ્યો; તો પણ બહારથી હિમાલય સમું અડગ ધૈર્ય ધારી મૃદુલાબેનને ધીરજ આપી ને ગાડીવાળાને કહ્યું, ‘અમ અખી નહિ જવા મંગતા, પાછા ફેરવી લો. જ્યાંસે આયા ત્યાં લઈ જાઓ.’ અમુક આનાકાની કર્યા પછી એણે એ વાત માની ને અમે મૃદુલાબેનના પતિની ઓશીસ આગળ આવ્યાં. ગાડીવાળાને ઉભો રાખી અમે ઉપરજ ચઢી ગયાં ને કોષ ખીજનીજ ઓશીસમાં જઈ ચઢ્યાં. મૃદુલાબેન તો ગભરાયાં પણ મેં કહ્યું, “મનુભાઈ ક્યાં છે?” એટલે અડધું હસતાં એમણે મનુભાઈને બોલાવ્યા. ને મનુભાઈ તો અમને જોતાંજ વિચારમાં પડી ગયા. “ઓહો, તમે તો બહુ વહેલાં નીકળ્યાં. પ્રદર્શન બે વાર જોવાના હશે ?” પણ એવામાં એમણે મૃદુલાબેનની સામું જોયું ને કૈંક સમજ્યા. મારા તરફ જોઈ એ બોલ્યા, ‘લીલુ, હિંમતનું પ્રદર્શન કરવા ગયાં હતાં કે શું ? પણ રહુ રહુ થતાં મૃદુલાબેનના ચહેરા તરફ જોઈ એમણે બોલવાનું માંડી વાળ્યું. અમે એમને ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. તેઓ નીચે આવ્યા. હજી તો એજ વાગ્યા હતા ? એટલે એમણે ગાડીવાળાને કહી અમને મણીબેનને ત્યાં મોકલવા વિચાર કર્યો. હવે મૃદુલાબેન ગાડીમાં બેસવાની ના કહેવા લાગ્યાં. મેં રહેજ હાસ્યમય નજરે એમના તરફ જોયું. એ એનો અર્થ સમજ્યા. અને મનુભાઈએ એમની હિંમતના વખાણુ (!) કરવા માંડ્યાં. એટલે એઓ ગાડીમાં બેઠાં. અને મણીબેનના ખાટલા પર બેઠાં ત્યારેજ એમને નિરાંત થઈ. ગાડીવાળાએ ત્યાં મચાવેલું તોફાન હજી અમને યાદ છે.

અમે પાછા આવ્યાં હતાં ત્યારે ચાર વાગી ગયા હતા. મુઘ્ધાએને આગળથી ખરે તો આપી હોવી જોઈએ. પણ ત્યાં કાંઈ ઠેકાણું નહોતું. અમે આમતેમ રખડતાં હતાં એવામાં કિશોરીબેનના પતિએ અમને જ્યાં અને એઓ એમના વિભાગમાં લઈ જઈ ગ્રાણીઓના હાડપિંજરનાં ચિત્રો બતાવવા લાગ્યાં.

અમે એ જોતાં હતાં એવામાં સવિતાએન હાંફતાં હાંફતાં આવ્યાં. હાડપિંજર જોવામાં રસ નહતો એટલે અમે એમની આજુબાજુ વિટળાયાં. એમના પતિ એક દુનિયાના નરરત્ન હતા. યુકલીડ એમને મન મહાન શીલો-સોફર હતો અને એમની બધી માન્યતાઓ એક સૈકા (નહિ તો અર્ધો સૈકા તો ખરોજ) પહેલાંની હતી. એટલે એમના વિષે કશું જાણવાનું મળશે ધારી એમને પૂછ્યું, ‘સવિતા બેન ! આજે મોડાં કેમ આવ્યાં ?’

“અહ્યું” જવા દો ને ? આ આના કાકાનું મગજ કંઈ જેવું તેવું છે ? ભક્તભક્તતા બુદ્ધાઓ એઓ ઉપાડે છે. આજે જે વાગ્યા પછી મને કહી ગયા કે હું હમણાં એકાદ બે મહેમાનને લઈ આવું, તે સાડાચાર થયા ત્યારે આવ્યા ને કહ્યું કે તારે જવું હોય તો જા. પણ અમે લુગડાં પહેરીને નાકળતાં હતાં એવામાં વળી બોલી ઉઠ્યા, ‘ચાલ, પણ જરા આ મુકતી જા; ને બા આપણાથી કાંઈ ના કહેવાય ?’

“એ તો સવિતાએન તમે તેમાં...” મૃદુલા એન બોલી ઉઠ્યાં. “નહિ તો ?”

“સમજ પડે.”

વાત લંબાત પણ એવામાં મુઘ્ધાએને એમને ઘેર લઈ જવા ઉતાવળ કરી. રસ્તામાં મેં કાકીએનને પૂછ્યું,

“તમારે ત્યાં આજે કેવળ મહેમાન આવેલા ?” એટલામાં કાંઈ મોટું ‘પાડોશી’ તરીકે તેણે કે ? કાંઈક એને આજે અમર સમજાતાં. એમનું મોં પડી ગયું ત્યારે મને એકે લાગી આવ્યું કે, એમને પૂછ્યું ન હોત એ મારું માલ.

મુઘાબેનને ત્યાં રહાનો છેલ્લો ધુંટડો પીતાં રહેજ અંધારં થવા લાગ્યું. સરલાબેન વગેરે તો મોટરમાં ગયાં. અમે હિલાં થયાં. ‘આવજો’ કહી મુઘાબેનને વળાવ્યાં. અને અમે ગાડીઓ હતી ત્યાં આવ્યાં. ગાડીઓ ભરાઈ ભરાઈને જવા માંડી. હું, મુદુલા બેને આગળ ચાલવા માંડ્યું એવામાં અંધારં થવા લાગ્યું ને અમે થોડું આગળ ચાલ્યાં. એટલામાં બે યુગ્મ અમને સામે મળી, ગાડીવાળાઓ નીચે ઉતરી પડ્યા અને અમને કહેવા લાગ્યા “તુમ ઇસ્મે બેઠ જાઓ. હમ તુમકુ લે જાયગા.” ઓ બાપરે ! અમને ફાળ પડી. મને પિતાજીનો, મુદુલાબેનને સવિતાબેનને પતિરાજનો, રમણબેનને દ્રવ્યનો, એમ સાંને એક નહિ તો બીજી જાતનો ભય લાગવા માંડ્યો, વળી પાછો મેં બધા વતી આ સાંભળી એકે બીજાને કંઈ કહ્યું. હવે તો ખરેખર અમને લાગ્યું કે અમારું આવી બન્યું. વળી પાછો એક બોલ્યો. નહિ, નહિ કરો કાયકુ, બેઠ જાઓ. હમ તુમકુ લે જાયગા” હવે શું ? પાસે આવતા પ્રલયકાળને કેમ અટકાવવો ? પ્રભુ, પ્રભુ, થોડાકે પ્રભુની પ્રાર્થના આદરી. કેટલાંકે હનુમાનજીને ‘લીલાવતીબેનતી’ માફક બે પૈસાનું તેલ ચઢાવવાની બાધા રાખી, અંબાજીને નાળીયેર ચઢાવવાની બાધા રાખી, જ્યારે કેટલાંક અશ્રુદ્વારા આંખડી ઉતારવા લાગ્યાં. વળી પાછો એક ગાડીવાળો ગળ્યો. ‘તુમ ઇસમે બેઠ જાઓ, હમ તુમકુ લે જાયગા” વળી પાછો થોડી

પાંચજો બીજી થઇ. ઇન્દીરાબેનની સ્થિતિ મિઠ મને લાગુ લાગ્યું. જે ઇન્દીરાબેન કોઇ દિવસ પાંચ ડમ્કા નહિ ગયાં હોય તે ઇન્દીરાબેન આજે આટલું સહે ! પ્રશ્ન.

પશુ હવે શું ? રાજકુળના અરોગ્યવનમાં પડેલ સીતાના કરતાં જે વધારે મંજીરાઇથી અમારે આ ક્ષત્ર મર્મવાનો હતો. છેવટ હું ને મદુલાખ્દેન આગળ ધસ્યાં. બધાં અમારી પાછળ આવ્યાં. એકે જાણે થોડું ચાલ્યાં ને જાણ કરી બેઠું. તો તોઆ ! માડીવાળાઓ હજી પાછળ આવતા હતા. 'હવે, આથી નવવા અને બહેલા ઘર જવા અમે ખાંચાવળો રસ્તો શોધ્યો. અને એમ કરતાં, વિગ્નાશ ક્ષણે વિપરીત છુદ્ધ થતાં અમે ખરો રસ્તો ભૂલ્યાં. માડીવાળાઓ હજી પાછળજ આવતા હતા. હું રડવાની અણીપર આવી પડી. મદુલાખ્દેનના ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુઓ ટપકવાં લાગ્યાં. અંધકારનું સામ્રાજ્ય વધતું જતું હતું. આસપાસ કુતંગંઓ બસતાં હતાં. અને અમારા હૃદયના ધમકારાઓ અમને સંલગ્નાતા હતા. સ્વયંવરમાં જેટલી આતુરતાથી દમયંતીએ નળની રાહ બેઠી હશે તેનાથી હજારો ગણી આતુરતાથી અમે ધરની વાટ જોવા લાગ્યાં. એવામાં નિગશાના અંધકારમાં આશ્વાનું એક કિરણ પ્રગટ્યું. જ્ઞાન્તાખ્દેનના ધરનો દીવો દેખાવા લાગ્યો. દિવસો સુધી છુટું પડેલ નાનું બાળક જેટલા ઉમળકાથી માને બેઠું દોડતું દોડતું બાજી પડે તેથી જે વધુ ઉમળકાથી અમે દોડ્યાં. અરેખર દોડ્યાં. ધડીબર તો ચાલવાની લહેક છોડી. અને ગજગમિની કે હંસગતિના વિશેષજ્ઞોને ખોટાં પાડવામાં ફતેહમંદ નીવડ્યાં. એકે જાણે દાદગે ચઢ્યાં. મણીબાઇ જે ચાર જખા સાથે બેસી ગપ્પાં મારત હતા, એવામાં ધમધમ કરતો સ્ત્રીસમાજ

આવ્યો ને તેની પાછળ એક ગાડીવાળો. એને ત્યાં બોતાં શાન્તાબહેન રડી પડ્યાં ને બોલ્યાં, ‘આ મુઝો અમને ગાડીમાં બેસાડી ઉંચકી જતો હતો !’

ખડખડાટ કરતા મણીભાઈ બોલ્યા, ‘ખરેખર, “પ્રમદાની છુદ્ધ પાનીએ !” એ જો તમને ઉંચકી જવાનો હોય તો અહીં શું કામ આવે? પછી ગાડીવાળાને પૂછતાં એણે કહ્યું, “અમને બે સ્ત્રીઓ કહી મઠ કે તમે આગળ જાઓ, ને ત્યાં થોડીક સ્ત્રીઓ છે એમને ગાડી જોઈએ છે અને અમને ગાડી દીઠ બે રૂપીઆ આપવાના કહ્યાં. આ લોકો એમાં ન બેઠાં. અમે સમજ્યા કે, એમને આજવાનો શોખ હશે તેથી હમણાં ચાલતાં હશે પછી બેસી જશે. પણ એ વાતનું અમારે શું? અમને ચાર રૂપીઆ દો !”

‘તો મુઝા તને ચાર રૂપીઆ કેવા? ગાડીમાં અમે કાંઈ થોડાંજ બેઠાંતાં, તો વળી તને પૈસા શાના?’ કોક બોલ્યું.

મણીભાઈએ તે બે સ્ત્રીને વર્ણન પૂછ્યું. અને એમણે ખરાખર આખી શરાય એવું વર્ણન આપ્યું. ‘ઓહો ! એ તો વિનોદબેન ને મધુબેન ! ખરેખર એ તો જતી વખત કહી ગયેલાં ખર્ચાં કે મળશે તો હું તમારે માટે ગાલ મોકલાવીશ’ મને દિંમત આવતાં મેં કહ્યું. ગાડીવાળાએ ખુબ રકબક કરી અને છેવટે ચાર રૂપીઆ લીધા ત્યારે ગયા, અમે સા સાને ઘેર ગયાં. અને આમ અમારું આનંદ પર્યટન પૂરું થઈ નવું વર્ષ બેઠું.

બીજો દિવસે સવારે કેટલીક બેનોતી આંખો પર તાજી અનુમાલિકા હતી. લગ્નગરાને લીધે કેટલીકની આંખો

સુજેલી હતી. પણ એ બધું મારી ને મૃદુલાબેનની ધ્યાન
બહારજ રહ્યું.

અને આ વાત બન્યું પછી મૃદુલાબેન પોતાની
હિંમતની બહાશ મારતાં નથી. અને કોઈ વાર એવી વાત
કરે તો હું તરતજ કહું છું. “તુમ ઇસ્મે બેઠ જાઓ, હમ
તુમકુ લે જાયગા.” અને એઓ તરત ચૂપ થઈ જાય છે.

સ્વયં સેવક

“આઈ સાહેબ, સામાન અંદર લાવું કે?” આ પ્રશ્ન ગાડીવાળાએ ત્રીજી વખત પૂછ્યો, પણ સુધાએ એ ન સાંભળ્યું. એનું ધ્યાન તો સામે સ્વચ્છંદ પછે ખેલતી નિર્સર્ગના મધુરતા અવલોકવામાં રોકાયું હતું. દૂર સુદૂર ક્ષિતિજ સુધી પ્રસરાએલો ઘેરું ગાન ગાતો સમુદ્ર, કિનારા પરનાં નાળિયેરનાં ઝાડો અને ડાબી બાજુએ આવેલો એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વસાહતો કિલ્લો આ બધાંએ સુધાની નજર સન્મુખ દિવ્ય દશ્ય ખડું કયું હતું. આ રમ્ય ચિત્રને એકાદ વાર્તામાં અમર કરવાની એ કલ્પના કરતી હતી ત્યાં તો ગાડીવાળાએ એની વિચાર માળામાં ભંગ પડાવ્યો. એણે ચોથી વાર ઉપરનો પ્રશ્ન જરા મોટેથી પૂછ્યો.

‘કાં? અંદર લાવીને મુકને! મને અહીં ઉતારી સામાનને પાછો સ્ટેશન પર લઇ જવો છે કે શું?’ એના સ્વરમાં વીણાતો ઝંકાર હતો. પણ સાથે સાથે ત્રીજી ઉપહાસની છટા હતી.

બંગલામાં કોઈ મળૂર દેખાતો નથી એટલે એ પૂછ્યું 'બાઈ સાહેબ, સામાન ઉતારવાનું કામ મારું નથી.' 'હાં ! ત્યારે તારું કામ ગાડી હોકવાનું કે ?' 'જી હા, ન્યાંસુધીનું બાકું નક્કી કર્યું હોય ત્યાં ઉતારવાનું.'

'આ બધાનો અર્થ તો એટલોજને કે સામાન ઉતારવા માટે તારે વધારે પૈસા જોઈએ છે. તો બન્ના માણસ, પહેલેથીજ સીધી વાત કરવી હતી ને !'

'આપ જેવા સમજી માણસને વધારે શું ખહેવું' કહી ગાડીવાળાએ સામાન ગાડીમાંથી ઉતારી બંગલામાં ગોઠવવા માંડ્યો.

સુધાએ ગયે અઠવાડિયેજ પોતાની ત્રેવીસમી વર્ષગાંઠ ઉજવી હતી. એ હજી સુધી અવિવાહિત હતી કા જી કે નાનપણથી એ પુરૂષદ્રેષી બની હતી. એ ઐત્યુએટ તો ગયે વર્ષેજ વિસ્સન કોલેજમાંથી થઈ પણ પુરૂષદ્રેષી તો એ શૈશવથીજ હતી એના પિતા પ્રખર સમાજસુધારક હતા. અને એણે પુત્રીના મનમાં હસાવ્યું હતું કે સ્ત્રીઓની અવનતિનું મુખ્ય કારણ પુરૂષોનું એકલપેટાપણુંજ છે. જેને પરિણામે સુધા એમ માનતી થઈ હતી કે સ્ત્રીઓએ પુરૂષોની માફક ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી પુરૂષોની શૃંખલામાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્રપણે વિહરવું ને કહી એ પુરૂષોની મદદની અપેક્ષા રાખતી નહિ. કારણ કે ન્યાં સુધી સ્ત્રીઓ પુરૂષની મદદની આશા રાખશે ત્યાં સુધી એઓ કદી સ્વતંત્ર નહિ બની શકે. એ એમ પણ માનતી કે અંગ્રેજી શિક્ષણ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર બનવામાં બહુ સહાયકારક થઈ પડે છે. પણ એને સ્વપ્ને એ ખ્યાલ નહોતો કે

એજ સિદ્ધિથી હિંદી અવનતિના પાયા રૂપ બની રહ્યું છે. અંગ્રેજ રાજ્યને લીધેજ દેશ સુરક્ષિત છે. અંગ્રેજ રાજ્ય દેશમાં ન હોત તો ધોર અંધાર રહેત, એટલે સ્ત્રીઓને પોતાનું વ્યક્તિત્વસ્વાતંત્ર્ય દેખાવવાની તક મળત નહિ. એના એવી માન્યતા હતી, એટલે સરકારની સામે ઉપાદેશી આ સત્યાગ્રહની ચળવળ તરફ એ તિરસ્કારની નજરે જોતી. અને આ અભિપ્રાયને જાહેર કરવા એણે ‘સુંદરી’ માસિકમાં ‘સ્વયંસેવક’ નામની વાર્તા લખી તેમાં એ ચળવળ અને ચળવળમાં અપલાવનારાઓની પુરતી મશ્કરી કરી હતી.

મુંબઈની પ્રભાત ફેરી અને રોજ રોજ નીકળતાં સરઘમથી કટાણી કોચ સુદર શાંત સ્થળે મન શાંત કરવા એ પોતાની જાલસખી તારાના વસાઈથી એ વણુ માઈતિ દૂર નમુદ કિનારે આવેલા અંગણમાં એ આજે રહેવા આવી હતી. એ ને તારા બન્ને સાથે આવવાનાં હતાં પણ તારાને અચાનક પરગામ જવાનું થવાથી એ એક દેન આગળ આવી. પોતે એકલી જઈ બંની વ્યવસ્થા કરી શકે છે એ ખતાવવાની આવી સારી તક મળી એ એને ગમ્યું.

‘જાઈ સાહેબ, બધો સામાન ઉતાર્યો પણ આ ટુંક ઉપડની નવા. કોઈને મદદમાં બોલાવું?’

‘પેટી ટુંક ના! એમાં મારા પુસ્તક છે. તારાથી નહિ વ્યવસ્થા. પણ અહીં મદદ કરવા કોણ આવશે?’

‘શું ગપ?’ મનમાં બોલી ગાડીવાળાએ જોરથી એક ક્કશ સીસોટી વગાડી.

‘હૂ, અહીં કોણ તને મદદ કરવાનું છે જો! નકામી સીસોટી વગાડી મારા કાનના પડા અંધ કરી નાખ્યા.

‘જુઓ ! એ આવે !’

‘કોણ ?’

‘એ પે.....એએલો સ્વયંસેવક’

‘સ્વયંસેવક ? વડાલામાં લાડી ખાવાની મૂકી એ અહીં ક્યાંથી આવ્યો ?’

‘અહીં મીઠાનો કાયદો લગ કરવાનો છે ને ? તે માટે તપાસ કરવાને એ આવ્યો છે.’

‘સ્વયંસેવકા નવાજ મૂખા ! અહીં આ નિર્જન જગ્યાએ મીઠાનો કાયદોલગ જોતા કોણ આવવાનું છે ? ‘નિમકના કાયદા તોડ દીવા, સત્કાર નહિ રખની’ એ ગર્જના કરી એટલે જાણે સ્વરાજ્ય મળી અયું. એ ગર્જના બહોં કોણ સાંભળશે. ‘સમુદ્ર કે પરમેશ્વર વિના ખીજી કોણ સાંભળે, બાઈ સાહેબ ? આતો પ્રભુના ઘરનો માણસ છે. અહીં આવ્યો ત્યારથી રોક કે રાય, પુરુષ કે સ્ત્રી, બાળક કે વૃદ્ધ બધાને એક સરખો એ ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. પરમ દિવસેજ સમુદ્રમાં ડુબી જતી એક ઘરડી કાલાશુને એણે બચાવી. જુઓ એ આવ્યો. સુરેશ, આ દ્રૂંક ઉંચકવા લાગતો !’

નખશીખ સૂચી ખાદી પહેરેલો ગૌરવર્ણ વિશાળ કાયવાળો એક યુવક સુધાની નજરે પડ્યો. એનો ઉંદા ચહેરો. ખાવભરી આંખો, વિશાળ લાલ ને નિઝહી મનોમુદ્રા જોઈ સુધાને પોતે કદપેત અન આ સ્વયંસેવક વચ્ચે પુષ્કળ કરમ લાગ્યો. પણ એ યુવાને તો એના તરફ જોયા વિના ગાડીવાળાને દ્રૂંક ઉંચકવામાં મદદ કરી.

‘બોલ તારે કટલા પૈસા જોનએ ?’ હેન્ડમેગમાંથી પૈસા કાઢતાં સુધાએ ગાડીવાળાને પૂછ્યું. ‘ને આ સ્વયંસેવકને ચે કે અપવું શો ને ?’ એમ કહી સુરેશ તરફ પાવલી

ધરી. સુરેશ એની તરફ એક મીટ માંડી પણ તરતજ નજર વાળી લીધી ને કહ્યું 'એ - ડીવાળાનેજ આપો. પણ એક વાત પૂછું ? 'સુંદરી'ના છેલ્લા અંકમાં સુધા દેસાઈ નામે 'સ્વયંસેવક' નામક એક વાર્તા આવેલી તે તમેજ લખેલી કે ? માફ કરજો, મેં ટ્રંક પર આપનું નામ વાંચ્યું ?'

'હા તેજ છું. કેમ એ વાર્તા તે વાંચેલી ? તને કવી લાગી ?'

'પૂઝો છો તો કહું છું. એ વાર્તા તમે કલુષિત મને લખી લાગે છે. મને તો તમારી કલુષિત કલ્પનાનુંજ પરિણામ લાગ્યું.'

'તે કદી કડાકા સાથે અઝના યુધ ચીરતી હિલ નોંધ છે ?'

'શ્રીયે વાર'

'એ જોઈ તને ભમ લાગે ?'

'ના !'

'ત્યારે !'

'અમક્ષી વીજ જોઈ હું હર્ષ અને શોક બન્નેની લાગણીઓ અનુભવું છું.'

'એટલે ?'

'એક વીરલ શક્તિ નિમોણ થયેલી જોઈ મને આનંદ થાય છે. પણ એ શક્તિ નકામી વેડફાતી જોઈ મને શોક થાય છે.'

આટલું બોલી એ ચાલ્યો ગયો. 'કા જોયેને અમારો સુરેશ ? કેવા ઉમદા પુરુષ છે !' પણ સુધાનું ધ્યાન માડીવાળાની આ ટીકા તરફ નહોતું, જ તો એ યુવાન ગયો ત રસ્તે શૂન્ય ચિત્તે જોઈ રહી હતી.

પણ આ વિચારતંદ્રામાંથી જાગી સુધા બંગલામાં ગઇ તે એ સોફા પર પડી. જે વાર્તાની લેખન શૈલી અને જેમાંના મનુષ્યસ્વભાવના સુક્ષ્મ નિરૂપણ માટે કેટલાયે લોકોએ એની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરેલી અને કેં કેટલાએ સરકારના પ્રશંસકોએ આ વાર્તા લખી અસહકારની ચળવળને ઉઘાડી પાડવા માટે એને ધન્યવાદ આપેલો, તે વાર્તા માટે એક સાધારણ સ્વયંસેવક એમ કહી જાય કે એ તો તમારી કલુષિત કલ્પનાનું પરિણામ છે એ માંભળી એનું હૃદય બળી ગયું. વળી પોતાની પ્રતિભા વીજ જેવી પ્રભાવવાળી હોવાથી સામાન્ય મનુષ્યોને સહેજમાં પોતે આંજી નામે છે એવો એને ગર્વ હતો અને એટલા માટેજ વિજનું રૂપક આપી સુરેશને શાંત કરવા એણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ જ્યારે સુરેશ એ રૂપકનો માર્મિક જવાબ આપી પોતાને બનાવી ગયો એટલે એ વિશેષ ચીઢાઇ.

ચીઢમાં ને ચીઢમાં આમ તેમ સામાન ફેંકી એ સ્નાનગૃહમાં ન્હાવા ગઇ અને ત્યાંથી સ્વસ્થ થઇ આવી. ને તારા સાંજે આવે તે પહેલાં બધો સામાન ગોઠવી દેવાનો વિચાર કરી, સામાન ગોઠવવા લાગી. એવામાં અચાનક એની નજર બંગલાના દરવાજા આગળ ગઇ ત્યાં એક મુસલમાનને ઉભેલો એણે જોયો. એને કંઈક જોયો હોય એવો એને ખ્યાલ આવ્યો. અને તરતજ એને લાગ્યું કે એ ગૃહસ્થ એની સાથેજ મુબરકી દ્રેનમાં સેકન્ડ ક્લાસમાં હતો. અને ત્યારે પણ એના તરફ ટીકી ટીકીને જોયા કાંતો હતો.

‘ઓહો તમેજ આ બંગલામાં રહેવા આવ્યા કે ? મને થયું કે જરા જોઇ આવું કે સામેના બંગલામાં કોણ

રહેવા આવ્યું છે. મને જો સ્ટેશન પર ખખર પડી હોત તો મારી સચિજ તમને મારી 'શીઆટ'માં લેતો આવત. આ સામે બાલ બંગલો છેને એ મારો કાં તમે એકલા જ આવ્યાં છો કે શું ?'

'નારે. મારી સખી, આ બંગલાની માલિક, તારા સાંજની ગાડીમાં આવવાની છે.' દુકામાં પતાવઘ વિચારથી સુધાએ કહ્યું. એને ઘણી વાર થતું કે પુરૂષોની માફકજ આવા પ્રતિના જવાબ પણ સ્ત્રીઓએ આપવા જોઈએ. એમ વિચારી બંગલામાં પેતે એકલીજ છે એ ન જણાવવા એણે આ જવાબ આપ્યો, પણ એ મુસલમાન તો આ કલ્પી શક્યો હતો. એણે કહ્યું 'મને બનાવો છો શું ? છેલ્લી ગાડી તો અર્ધા કલાક થયાં આવી ગઈ. પણ ગભરાશો નહિ, મારું કામ પડે તો જરૂર કહેશો. હમણાં કાયદાલંગની ચળવળ ચાલે છે ત્યાં કયા કાયદાનો ક્યારે ભંગ થશે એ કેને ખખર ! એટલે મેં આ સુચના આપી, ચીઢાશો નહિ !' આમ કહી ધીમે પગલે પાછું વળી જતો જતો એ મુસલમાન પોતાના બંગલા તરફ પાછો વળ્યો.

આ નિર્જન બંગલામાં સોજતી સિવાય રાત કેમ કાઢવી એનો સુધા વિચાર કરવા લાગી. પોતે હિંમતવાન હોવાનો દાવો કરતાં છતાં પોતાને થતો ગભરાટ જોઈ એને પોતાની જાત પર ચીઢ ચઢી. પરંતુ પેલા મુસલમાનની ચમત્કારિક મુખમુદ્રા અને એના હલકટપણાનો ખ્યાલ કરતાં એ જરા મુજબ. એ એમ ચોકકસ માનતી હતી કે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા માટે પુરૂષની જરૂર નથી હોતી. એટલે પોતાને થતો ગભરાટ કબૂલવા એ તૈયાર નહોતી.

આઠ વાગી ગયા હતા ને પૂર્ણિમા દિવાલી ચન્દ્ર પૃથ્વીને અમી પાછ રહ્યો હતો. પણ સુધા આ ચન્દ્રનું અમી સાંત ચિત્તે પી શકે એમ નહોતું. એના મનમાં ભવ પ્રવેશ્યો હતો. દિવાનખાનાની બધી વિનળીની બત્તી પેટાલી. ખાવાનું મન નોતું એટલે સોફા પર પડી એક પુસ્તકમાં ધ્યાન પડેવવા એણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ એમાં જે એ નિષ્ફળ નીવડી એવામાં એને કે.કે.ના પગરવ સંભળાયો. એ સફાળી ઉભી થઈ ને જોયું તો બંગલાના દાર આશળ કાઢ ઉભુ હતું. એટલે દાર બંધ કરી પોતાની સુવાની ઓરડીમાં ગઈ ને ત્યાંના એક વિશાળ કાચના કપાટમાં પોતાના કપડાં ગોઠવવા એણે વિચાર કર્યો. એવામાં કપાટ પાછળ દેં અવાજ થયો એટલે તરતજ શયન ખંડમાંથી એ બહાર બગીચામાં આવી, તો પેલો મુસલમાન ત્યાંજ ઉભો હતો.

“મને થતુજ હતું કે તમને એકલાંને અહીં રાત કાઢવી ભારે પડશે. પણ તમે ચિંતા ન કરશો આવા અનુપમ સૌંદર્યની રક્ષણ કરવાની મને તક મળશે તો હું મને પોતાને બાગ્યશાળી ગણીશ.” ‘ના, ચોક્કો કરવાની કશી જરૂર નથી’ સુધાએ જરા તૂટક સ્વરે કહ્યું.

‘ત્યારે અંદર આવું?’ દરવાજો ઉઘાડી એ અંદર આવ્યો. વિનળી માફક તરતજ સુધા બીજે દરવાજેથી રસ્તા પર નીકળી દોડવા લાગી ને સમુદ્ર આગળ એક ઝુંપડી જોઈ ત્યાં થંભી મોલી ઉઠી, ‘કાઈ મદદ કરો!’

‘કાણ?’ ઝુંપડીમાંથી અવાજ આવ્યો ને દાર ઉઘાડી એક વ્યક્તિ બહાર આવી. સુધાએ સ્વયંસેવકને તરત ઓળખ્યો.

વિલાસની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ સમી સુધાને આવી સ્થિતિમાં સુરેશ તરત ઓળખી ન શક્યો, પણ બીજીજ પળે એને ઓળખીને કહ્યું ‘આપને શા માટે મદદ જોઈએ?’

‘હું આ જગ્યાએ પહેલીજ આવી છું. મારી સખી આવવાની હતી તે આવી નથી. અંગ્રેજો ગામથી દૂર હોવાને લીધે એકાદ સ્ત્રી આજના રાત મારી સાથે રહે એવું બનશે?’

‘નાજી, અહીં આશુબાળુમાં એવું કાંઈ પણ કુટુંબ રહેતું નથી.’

‘ઓ મા, ત્યારે શું થશે?’

‘કાં! તમને જ્ઞાનો ભય લાગે છે?’

માનિની સુધા પોતાને કાંઈ પુરૂષનો ભય લાગે છે એમ તો ક્યાંથી કહી શકે? એણે ધીમે રહી કહ્યું ‘રાતના એકલા બગલામાં રહેવાનો.’

‘પણ તમે અહીં દોડતાં દોડતાં આવ્યાં હો એમ લાગે છે. હું તમને કશી મદદ કરી શકું? હું સ્વયંસેવક છું.’ સ્વયંસેવક શબ્દ પર ખાસ બાર મૂકાતો હોય એમ સુધાને લાગ્યું.

‘તારા કહેવાનો અર્થ હું સમજી, પણ અત્યારે હું એવા વિચિત્ર સંજોગમાં આવી પડી છું કે એના યોગ્ય ઉત્તર હું.....’

‘મારા કહેવાનો ઉધો અર્થ ના કરશો. હું જરાયે તમારું મન દુઝવવા ઇચ્છતો નથી. તમે કહો તે મદદ કરવા હું તૈયાર છું. તમારા કહેવા પ્રમાણે એકાદ સ્ત્રી ગામમાંથી તેડી લાવું પણ ત્યાંથી મને આવતાં લગભગ દોઢ કલાક લાગશે ત્યાં સુધી તમારે એકલુજ રહેવું પડશે. હું અહીં ઘણો વખત થયાં રહું છું. એટલે તમારા કહ્યા

વિના તમારા ભયનું કારણ હું કહી શકું છું. તમારી પાસેના લાલ અંગલામાં રહેતા વધી શેકેને હું સારી રીતે ઝોળખું છું આવતી કાલે તો તમારી સખી આવશે. તો આજની રાત હું તમારા અંગલા આગળ પહેરે બરીજ. ના ન કહેશો.'

કેટલો વિનયશીલ, હોશિયાર ને મદદ કરવા તૈયાર આ સ્વયંસેવક ! આ સ્વયંસેવક ખરો કે પોતે કલ્પેલો સ્વયંસેવક ખરો એની ભાંજગડ સુધાના મનમાં થવા લાગી. એની કલ્પના ! એના કાનમાં સ્વર ગુંજી રહ્યો ! કલુષિત કલ્પના.

'તારો' પણ તરતજ દાંત વડે હોડ ડાખી સુધા બોલી, 'તમારો જેટલો આજાર માનું એટલો ઝોછો. તમારી મદદ હું સ્વીકારું તે પહેલાં એક વાત મારે ચોકખી કરવી જોઈએ બોલો, આ માટે તમે કેટલા રૂપિયા લેશો ? જરા યે સંકોચ રાખ્યા વિના કહેજો.'

'કર્તવ્યને બદલાની અપેક્ષા હોતી નથી. તમનેજ નહિ પણ જેને થઈ શકે તેને મદદ કરવામાં મને મઝા પડે છે. એ માટે કોઈ બદલાની વાત કરે તો યે મને અસહ્ય વેદના થાય છે. માટે મહુરખ ની કરી એ બદલાની વાત માંડી વાળો.'

'પણ એક અખપ્પ્યા માણસને બદલા વિના શ્રમ આપવો મને રૂચતો નથી.'

'તો જેવી તમારી મરજી. બદલાની શરતે હું તમને મદદ ન કરી શકું' 'કહો એ ઝુંપડી તરફ વળ્યો ને જરા ઉંચું જોઈ ઉમેરું' 'પ્રભુ ! તમારું રક્ષણ કરો.'

'ઉભા રહો ! મારા સ્વભાવને લીધે થઈ ગયેલી મારી એ વ્યવહારિક વાતોને માફ કરો. તમારો એકલો આશિર્વાદ

આજે મને ઉપયોગી થઈ પડે એમ લાગતું નથી. કહે છે કે દરેકના હૃદયમાં પરમેશ્વર વસેલો હોય છે. પણ આ વિશ્વસ્ય પરિસ્થિતિમાં તો આપણ મારા પરમે...’ તરતજ સુધાને ખ્યાલ આવ્યો કે પોતાની વાર્તાના ‘સ્વયંસેવક’ને એણે મૂર્ખો ચીતર્યો હતો ન્યારે આ ‘સ્વયંસેવક’ને એ પોતાનો પરમેશ્વર માનવા તૈયાર હતી.

‘શી તમારી કલ્પના !’ કહી સુરેશ ઝુપડીનું દાર બંધ કંપિધુ અને આગળ ચાલવા મડ્યો. છુટી ગંભીલી વાળની લટોનો અંખોડો વાળતી સુધા એની પાછળ ચાલવા લાગી. દરવાજો આવતાંજ સુરેશ ઉભો રહ્યો તે સુધાને બંગલામાં જવા દીધી.

‘તમે અંદર નહિ આવો ?’ સુધા ટહુકી. એના સ્વરમાં સ્નેહ ને માદવતા ભર્યાં હતાં.

‘માફ કરો, મારું કામ બંગલાની ચોકી કરવાનું છે. હું અંદર નહિ આવું.’

આ શિસ્ત-નીતિ-અને વિનય બધાં ભેગાં મળી સુધાના ગર્વના ચુરેચુરા કરતાં હતાં.

‘હું આપને અંદર આવવાનું કહું છું એનું કારણ એ છે કે ન્યારે હું તમારા તરફ નાસી આવી ત્યારે તમે જેને વહી માને છો એ ગૃહસ્થ બંગલામાં ધુસ્યો હતો કદાચ એ અંદર હોય તો ?’

‘તો તમે અહીંજ ઉભાં રહો. હું અંદર જઈ જોઈ આવું’ કહી એ અંદર ગયો. સુધા એને જતો જોઈ રહી. થોડીજ વારમાં એ બહાર આવ્યો ને કહ્યું ‘આપ નિર્ભયપણે સુખ જાઓ. અંદર કાંઈ નથી.’

નિર્ભયપણે ઉધવાને એ બિછાનામાં પડી પણ એને ઉંઘ ન આવી. કે કેટલાયે કલ્પનાઓએ એના મગજમાં

ધર ક્યું. ત્રણેક વાગે એની આંખ મળી. અને એને અવ-
નવાં સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં. એ સોમાં છેલ્લું સ્વપ્ન લખકર
હતું. પોતાની આખર સાચવવા પેલા સ્વયંસેવક ચોકી
કરતો હતો. એવામાં અચાનક પેલા મુસલમાને બંગલામાં
પ્રવેશ કર્યો. અને વચ્ચે ઝપાઝપી થઇ. એ મુસલમાને
સ્વયંસેવકને છરો માર્યો ને સ્વયંસેવક ધાયલ થઈ નીચે
પડ્યો. એના લોહીમાં પગ પલાળી એ મુસલમાને બંગ-
લામાં ઘુસી આવ્યો. એની એ અચાનક આકૃતિ એતાંજ
સુધાથી ઉંઘમાં ચીસ પડાઈ ગઇ. એણે સહાણી આંખ
ચોળીને જોયું તો ત્યાં કોઇ ન હતું. એને લાગ્યું કે એ
સ્વપ્ન જ હતું. બહાર અજવાળું થયું હતું એટલે એ
બંગલાની બહાર આવી તો સ્વયંસેવક ત્યાં જણાયો નહિ.

પ્રાતઃકાર્યોથી પરવારી પોતાને માટે જીવ જોખમમાં
નાખનાર સ્વયંસેવકને ચા કે દુધ પીવાનું આમંત્રણ આપવા
સુધા એની ઝુંપડીમાં ગઈ. દ્વાર ઉઘાડતાંજ એનાથી ચીસ
પડાઈ ગઇ ‘ઓ મા. ત્યારે માફ સ્વપ્ન ખરું પડ્યું?’

સુરેશ ધાનળી પર પડ્યો હતો. એની કફની લોહીથી
ભરેલી હતી. ને એનો ચહેરો શીકકો હતો. સુધાને જોઈ
એણે ઉમા થવાનો પ્રયત્ન કર્યો

‘જોઈએ ક્યાં વાગ્યું? એક અજાણી સ્ત્રીનું શિયળ
રક્તવા તમે કેટલી ભારે કિંમત આપી? હું પુરષદ્રેષી
હતી. પણ એક પુરષ-પુરષે તમે મારા શિયળના મૂલ્ય માટે
પોતાનું રક્ત.....’

સ્ત્રી સુલભ સહાનુભૂતિ અને પ્રેમે હેવટે એના પર
વિજય મેળવ્યો અને પુરષ પરનો પોતાનો અધો તિરસ્કાર
ખાળુએ મૂકી સુધા એનો ધા તપાસવા લાગી.

‘મને વધારે વાગ્યું નથી. ને આવા સુંદર વાક્યોને લાયક થવા જેવું મેં કશું ચે કામ કર્યું નથી ?’ સુરેશ હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ અશક્તિ હોવાથી એ નિષ્ફળ ગયો.

‘એ પેલાનું જ કામ કે ?’

‘હા મૂખાએ પાછળથી ધા કીધો.’

‘મારે લીધે આપને સહેવું પડ્યું એથી મને થતી પીડા કાંઈ લાગ્યેજ કદપી શકે. પણ મહેરબાની કરી એક વાત માનો. ના, માનવીજ પડશે. જ્યાંસુધી તમારો ધા રૂઝાય નહિ ત્યાં સુધી બંગલે રહો. હું નહિ તો તમે જે કામ માટે અહીં આવ્યા છો તેનું મહત્વ વિચારીને પણ આવો.’ સુધાનો કંક ગળગળો થયો. એનાથી વધુ ન બોલાયું. ને કશું બોલ્યા વિના સુરેશ લાકડી લઈ સુધા સાથે બંગલે ગયો.

જમી રહ્યા પછી સુધાએ તારાનો તાર સુરેશને બતાવ્યો. એ ચાર પાંચ દિવસ પછી આવવાની હતી.

‘આપનું નામ શું ?’ વાતમાં ને વાતમાં સુધાએ પૂછ્યું.

‘સ્વયંસેવક !’

‘એ તો ધંધો થયો. હું તો નામ પૂછું છું.’

‘સુરેશ અનિલરાય દેશાઈ.’

‘જે ફર્ટ’ ક્લસ એલ. એલ. બી થયા હતા અને જેને થોડા વખત પહેલાંજ સખ જજની જગા મળી હતી; પણ કાયદાભંગની ચળવળમાં અંપક્ષાવવા જેણે સુખ, અર્થ, કીર્તિ અને ઉજ્જવળ બાવિને ફગાવી દઈ ગાંધીજીના સ્વયંસેવક દળમાં નામ નોંધાવ્યું હતું એમ કોનિકલમ હતું તે આપજ કે ?’

‘એકાદ નાની વાતને ગૌરવપૂર્ણ શબ્દોથી મોટું રૂપ આપવાની કળા તમારાં જેવાં પ્રતિભાસંપન્ન લેખકોનેજ આવડે. મારા કરતાં હજારો દરજ્જે ચઢતા પુરૂષો આ ચળવળમાં જોડાયા છે જેમની આગળ હું તો કશા હિસાબમાં નથી.’

‘કોઈ પણ વાત વિનયથી વધારે શોભે છે એમ કહેવાય છે.’

‘નારે, તમને લાગતું હશે ?’

‘લાગવાની વાત જ ક્યાં છે ? હું તો પ્રત્યક્ષ જોઉં છું.’

‘હીક. પણ તમે લખેલી વાર્તા પરથી એમ લાગે છે કે તમે આ ચળવળની વિરુદ્ધ છો.’

‘તે વાર્તા તો કલુષત કલ્પનાતું પરિણામ હતું ને ?’

‘ઓહો ! સુધા બેન, તમારો આ જવાબ સાંભળી મને ખુબ આનંદ થયો. આ મતાંતર વળી ક્યારે થયો ?’

‘જે ચળવળમાં આપ જેવા નરરત્નોએ સ્વાર્થને આગે કરી અંપલાયું હોય તે ચળવળને અયોગ્ય કેમ ગણાય ?’

‘સર્વ નરરત્નોમાં કોદિનુર સમા મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન ચરિત્ર વાંચ્યું છે ને ? એઓ આ ચળવળના પિતા છે, એ સત્યેજ તમારી માન્યતામાં ફેરફાર કરવો જોઈતો હતો. સૂર્ય પ્રકાશ આપે છે એ વાત તમે મીશુખત્તીના પ્રકાશથી સિદ્ધ કરવા માગો છો કે ?’

‘તમારી આગળ મારાથી વાતવિવાદ નાહ કરાય. બોલો, તમે કહો તે કહું.’

‘વિદ્યુતશક્તિ જનતાને કાગમાં આવે તો ?’

‘યોજના અભાવે એ નકામી થાય છે.’

‘પરદેશી કામદાન્ય બહિષ્કાર કરવામાં અમારી ચળ-
વળને મફત કરે. નિર્ભય થઈ માટભૂત માટે સખળાં
કપ્પો મહન કરવા તૈયાર થાઓ.’

‘જો વ્યાસપીઠ પરથી આ વાક્ય તમે બોલ્યા હતા
તો હારો શ્રોતાઓ તાળી પાડત. હું ચે પાડત. પણ મને
એમ લાગે છે કે આ તારા મીઠાના કાપદાલગથી શું
અંગ્રેજો દેશ છોડી જશે? તે આપણે સ્વરાજ્ય માગીએ
તે પહેલાં અંગ્રેજ રાજ્ય સુરાજ્ય નથી એ સાબિત થવું
જોઈએ ને?’

‘મહાત્માજીએ વોઈસરોયને લખેલો પ્રથમ પત્ર તમે
વાંચ્યો લાગતો નથી. એ જરા વાંચી જોજો એટલે તમને
પુરતો ખ્યાલ આવશે’.

સુધાએ એ પત્ર વાંચ્યો તે તારા આવે ત્યાં સુધી
સુરેશ રાત્રે ચોકી કરવાનું કબૂત્યું. થોડા વખતમાં એનો
જખમ ફાટી ગયો.

એક દિવસ સુધા સવારમાં સમુદ્ર કિનારે
વિચારમાં મગ્ન થઈ બેઠી હતી. એવામાં કાંઈતો પડખાયો
દેખાયો. પાછું વળી જોયું તો શેઠ જણાયા. અને તેણે
તિરસ્કારને ભાવ પોતાના મોં પર સુધાએ આણ્યો.

‘યુઝમેનિંગ, નહાવાનો વિચાર છે કે શું?’

સુધાએ જવાબ ન વાળ્યો.

‘અરે બૂલ્યો તમે પેલા સ્વયંસેવકની વાટ જોતાં લાગો
છો. ઠીક, તમે ચે સરસ વાટ ગોઠવ્યો પેનો સ્વયંસેવક
અને આગળ આવ્યો ને તમે પાછળ.’

સુધા તરત ત્યાંથી ઉઠી ગઈ. અનુભવ કેટલે બધે અંશે
પશુપણ કેળવી શકે છે એનો વિચાર કરતી એ કિનારે

ફરતી ફરતી ધણી આગળ નીકળી ગઇ. સરજ જરા વધારે તપવા લાગ્યો એટલે એ પાછી ફરી. રસ્તામાં એક જગ્યાએ લોકોનું ટોળું ભેગું થયેલું જોઇ એ ત્યાં ગઇ.

‘પણ એ શેઠ આ દરિયામાં પડ્યો ક્યાંથી ?’ કોઇએ કહ્યું.

‘ખિચરાનો જીવ જશે’ ખીજાએ ઉચ્ચાર્યું. ‘તોયે શું ?’ એક યુવાન કોણણ બોલી. ‘પણ આપણો સુરેશ એન મરવા કેમ દે ?’ ‘અરે ! પણ આ તો આપણા સુરેશને ગળામાં દાખે છે. હવે બચવાનો ખરો.’

સુધા આ બધી ચર્ચા સાંભળી અત્યંત જાની. જે શેઠ પહેલે દિવસે સુરેશને જખમ કરેલો તેનેજ બચાવવા સુરેશને મોતના જડખામાં હાથ નાખતાં જોઇ એને આશ્ચર્ય થયું.

છેવટે સુરેશ જાયો અને શેઠને બહાર કાઢી લાવ્યો. કિનારા પરના લોકોએ મુક્તકંઠે એની પ્રશંસા કરી સુધાએ આંખો વડે એનાં એવારણાં લીધાં.

‘સુરેશ ! તમે આ શું ક્યું ?’

‘કાં ?’

‘નકામો તમારો જીવ સંકટમાં શા માટે નાખ્યો ?’

‘મારે ક્યાં કોઇ ગુવાનું હતું અને ખીજાને બચાવવાનું પુણ્ય માત્ર હોય તો પોતાની જાતને શા માટે જોખમમાં ન નાખવી ?’

‘પણ વેર લેવાની કેવી સરસ તક તમે ગુમાવી. ક્ષમા વેર લેવા ! સાગમાં સારી રીત છે.’

ગઇ માથે સુધા ખેડી હતી એજ જગ્યા પર સુધા ને સુરેશ બેઠાં હતાં. સમુદ્ર પવનની બહરીઓ તથા ગ્રેલતો હતો આજે સુધાએ ખાદીનો ધોળો ગવન પહેર્યો હતો.

‘અરે વાહ! પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાની શરૂઆત કરી કે શું?’

‘હાં! આપે પરમ દિવસે આપેલા ગુરુમંત્ર અનુસાર વર્તવા પ્રયત્ન કરું છું. પણ જે ગુરુદેવે મને મંત્ર આપ્યો તેને ગુરુદક્ષિણા તરીકે મારી સેવા અર્પણ કરું તો?’

‘પણ આ ગુરુદક્ષિણા સ્વીકારવાનો હક તો ગુરુને જ હોય છે. શિષ્યાની તપશ્ચર્યા પૂર્ણ થયે એ લાયક જણાય તો જ ગુરુ એ હવે દક્ષિણા સ્વીકારે.’

‘આપના ગુરુમંત્રની કળત્રુતિ કરવા જેટલી જોઈએ તેટલી તપશ્ચર્યા હું કરીશ પણ દક્ષિણા તો સ્વીકારવી જ પડશે.’

‘કેટલા રૂપિયા આપશો?’

‘સુરેશ!’

ઘણા વખત સુધી બંને શાંત રહ્યાં. સમુદ્ર એમનાં તરફ જોઈ હસી રહ્યો હતો અને થોડે દૂરથી કોકિલા જાણે સુધાના છેલ્લા શબ્દના ચાળા પાડતી હતી.

પારસ મણિ

અને ત્યારે તો રાજ્યમાં મીસ કૃષ્ણા દેશાધનું સ્થાન કેં અનેરું હતું. એ હતી તો એક 'કન્યા પાઠશાળા' ની અધિષ્ઠાત્રી પણ એનો પ્રભાવ ગજબ હતો. રાજ્યના જુના મહારાજના મહેલમાં એ રહેતી હતી. અને અહીં સારોયે દિવસ ને રાત રાજ્યના ધનિકો અને સત્તાધારીઓની અવરજવર થતી. આખા રાજ્યના ધન અને કીર્તિના હિપાસકોની એ દેવી હતી. ને રાજ્યમાં કોઈ પણ કાર્ય મીસ કૃષ્ણા દેશાધની આરાધનાથી પાર પડે છે એમ મનાતું. એ સુંદર હતી પણ એના કરતાં ઘણીયે સુંદર સ્ત્રીઓ રાજ્યમાં હતી. એની આ શક્તિ ને પ્રતિષ્ઠાનું એક ગુપ્ત રહસ્ય હતું. આખુંયે રાજ્ય જાણતું હતું કે રાજ્યનો દિવાન મીસ દેશાધનો અનન્ય ભક્ત હતો. વળી મહારાજને હિંદુસ્તાન કરતાં ઈંગ્લાંડની હવા વધારે માફક આવવાથી એમણે પોતાની જીંદગીનો ઘણો ભાગ ઈંગ્લાંડમાં ગાળવાનું નક્કી કર્યું હતું એટલે દિવાનજ રાજ્યનો ખરો રાજા હતો. મીસ દેશાધની ઇચ્છા એને મન આગ્રા હતી. નાટ્યાલયો અને સીનેમાગૃહોમાં એઓ સાથે જણાતાં અને

કોક વાર તો જ્યારે આખું શહેર ઉંધતું હોય ત્યારે દિવાન સાહેબની મોટર મીસ દેશાઇના બંગલાના કંપાઉન્ડમાં પ્રવેશતા જણાતી. આ પ્રેમમાં વાસના કે ભક્તિ એમાંથી કયું તત્વ વધારે હતું તે કહેવું મુશ્કેલ હતું.

રાજ્યે અનાજ પર નવો કર નાખ્યો હતો. અને આ કર સામે વિરોધ દર્શાવવા પ્રજાજનોની એક વિરાટ સભા મળી હતી. સભામાં હાજરી આપવા દરેક ગામના પ્રતિનિધિઓ હજારોની સંખ્યામાં ઉતરી આવ્યા હતા.

આ માનવ સમુદાય કૃષ્ણ દેશાઇના વિશ્વાળ ભવનના જંગી યોગાનમાં ભેગો થયો હતો. પ્રમુખ મહાશય હજી આવ્યા નોતા એટલે સભાજનો નિરતીરાળા રિપય ચર્ચા રહ્યા હતા. કોઈ રાજ્યના અધિકારીઓને શ્રાપ આપતા હતા, કોઈ દેશની સ્થિતિ પર વ્યાખ્યાન આપતા હતા. તે કોઈ પોતાની પરાધીનતા પર વ્યાખ્યાન વર્ણવતા હતા. રાજ્યે સભામાં કદાચ તોફાન થાય એવા બધે સશસ્ત્ર પોલીસ ત્યાં ખડી કરી હતી. એ પોલીસોનો અકસર જાણે મેદાન ખાલીજ હોય એમ હંટર લઈ ઘોડો ધુમાળ્યો જતો હતો. મીસ દેશાઇના ભવનની ઉંચી અગાસી પર આ તમામો જવા રાજ્યાધિકારીઓ ભેગા થયા હતા. એ એમનું સ્વાગત કરી રહી હતી. દિવાન સાહેબ એક આરામ ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા લહેરથી સીંગાર પીતા હતા.

એવામાં એક બાકુતી ટાંગામાં સભાના પ્રમુખ સુરેન્દ્ર મહેતા આવી પહોંચ્યા. તે યોગાનમાં ચારે બાજુએ ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. સુરેન્દ્રનું વય ત્રીસ વર્ષથી વધારે નોતું. આ સુકલકડા આદમીના ચંદરા પર ચિંતાનો ગાઢો રંગ હતો. અના વાળ ધોળા થતા જતા હતા, જતાં

એના મોં પર સરળ હાસ્યની રમણીય રેખા હતી. કદની ને
 હુંકું ખાદીનું ધોતીયું પહેનેલા આ માણસમાં કાણ જાણે
 એણે શું જન્મ ભર્યું હતું કે આણું રાજ્ય એને પ્રજાનું
 હતું. આ નિર્મળ ભાગના પુરુષ એક ક્ષણમા સહેરનાં
 સ્વર્ગનાં કારખાનાં બંધ કરાવી શકતો. એના બચથી
 અધિકારી વર્ગ સ્વપ્નમાં યે ચમકી ઉઠતો. એ નિર્મળ
 શરીરમાં આટલી બધી શક્તિ હતી કારણ કે એ શરીરમાં
 એક પવિત્ર દિવ્ય આત્મા વસી રહ્યો હતો.

વ્યાસપીઠ પરથી વ્યાખ્યાન આપતાં પ્રથમ તો એણે
 લોકોને શાંત ચિન્તે અર્હિસક રહેવા સૂચવ્યું. પછી એણે
 રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ વર્ણવી ને સમા બોલાવવાની
 જરૂરિયાત જણાવી. એવામાં અચાનક એની નજર મીસ
 દેસાઈની અગાસી પર પડી, અને એનું પ્રજાદુઃખથી
 પીડાએલું હૃદય બળી ગયું. અહીં હજારો લોકો પોતનાં
 દુઃખોની ફરિયાદ કરવા ભેગા થયા હતા જ્યારે ત્યાં ટેમ્બલ
 પર આ, ખીસ્કીટ અને મેવાના થાળો પડ્યા હતા અને
 શરાબની રેલમહેલ થતી હતી. એ રાજ્યાધિકારીઓ આ
 અભાગી લોકનાં દુઃખને હસી રહ્યા હતા. જાંદગીમાં પહેલે-
 જ વાર સુરેન્દ્રે જીભ પરનો કાચુ ખેંચ્યો, મેવની ગર્જના
 આ સુરે એણે શરૂ કર્યું—

‘અહીં આપણે હજારો જૂએ મરતા ભાઈઓ ભેગા
 થયા છીએ. રાજ્યના અધિકારીઓના વિશ્વાસને પોષવા
 આપણા પર કરો નાંખવામાં આવે છે. આપણે ખેડુતો,
 જે દેશના ખરા રાજા છીએ તે, પસંદો ડિવારી અનાજ
 પકવીએ છીએ છતાં જૂએ મરીએ જી મ જ્યારે આ લોકો જેવે
 આપણે આપણા સ્વપ્ન ને શાંતિની વ્યવસ્થા માટે રાખ્યા

છે તે આપણા સ્વામી થઇ શરાજની બાટલીઓ ઉડાવે છે. આ તે કેવું વિચિત્ર કે જ્યારે પ્રજા ભૂખે મરે ત્યારે એના નોકરો શરાજ ઉડાવે. આ કેનો અપરાધ ! એ સેવકોનો ? ના. એ આપણોજ અપરાધ છે કારણ કે આપણે ભૂલથી એમને હદ કરતાં વધારે અધિકાર આપ્યા છે. આજે હું એમને સ્પષ્ટ જણાવું છું કે આ કુટિલ વ્યવહાર હવે નહિ ચાલે. આપણાં બાલબચ્ચાં ભૂખે મરે અને એ રાજ્યાધિકારીઓ આપણાં દુઃખો તરફ બેદરકાર રહી ભોગવિલાસમાં રૂખ્યા રહે. આપણી પાસે પુરતાં કપડાં ન હોય અને એ લોકો વેશ્યા પર સુવર્ણ વરસાવે. એ હવે આપણાથી સહન ન થાય. આપણા જેવું ખીજું અભાગી રાજ્ય કયું હશે કે જ્યાં પ્રજા જ્યારે ભૂખે મરતી હોય ત્યારે રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ અમનચમન કરી રહ્યા હોય. જ્યારે મજૂરોની સ્ત્રીઓ કકડી રાટલેડાં મેળવવા ગલીએ ગલીએ ફરતી હોય અને અધ્યાપિકાઓના સ્વાંગમાં ફરતી વેશ્યાઓ આમોદપ્રમોદના નશામાં હોય અને—

વાક્ય પુરું થાય તે પહેલાં તો પોલીસોનો અફસર ગળ્યો 'સલા ભંગ કરો, લોકો ન વિખરાય તો બળથી વિખેરો અને સુરેન્દ્રને પકડો.' લાઠીમાર શરૂ થયો અને સુરેન્દ્રને પકડવામાં આવ્યો. પોતાના નેતાને આમ વગર પાંકે પકડાએલાં જોઇ લોકોની આંખ લાલ થઇ પણ એવામાં તો સુરેન્દ્રનો ગગનભેદા અવાજ સંભળાવા લાગ્યો 'ભાઇઓ ! તમે અદિસાવત લીધું છે એ યાદ રાખજો. તમે જો એ વ્રતનો ભંગ કરશો તો પાપ મારે શિરે આવશે. હું તમને વિનંતિ કરીને છું છું કે તમે ખસા સૌ સૌને ધેર જાઓ.

અધિકારીઓના આ વર્તન માટે હું તો તૈયારજ હતો. અને સાથે સાથે અને એક વાત ઠીક દેવા દો કે આપણે સમાજ સરવાળો ઉદ્દેશ પણ પાર પડી ગયો છે. આપણે અહીં બળવો કરવા ભેગા નોંતા થયા. આપણે તો જગતની નૈતિક સહાનુભૂતિ મેળવવી હતી અને તે આપણને મળી ગઈ છે.’

પોતાના નેતાના આદેશને માન આપી લોકો વિખરાયા અને સુરેન્દ્રને પોલિસ ચોકીમાં લઈ જવામાં આવ્યો.

(૨)

કૃષ્ણા દેસાઈના મહેલની અગાસીમાં હવે ફક્ત દિવાન સાહેબને કૃષ્ણા બે જ રહ્યાં હતાં. મુજ પર હાથ ફેરવતાં દિવાને કહ્યું, ‘આ હવે ઠીક હાથમાં આવ્યો છે. રાજદ્રોહનો આરોપ લાગુ પાડી ઓછામાં ઓછાં સાત વરસ અને જેલમાં સજાવીશ ત્યારે અને ખ્યાલ આવશે.’

‘પણ એથી તમને શો ફાયદો’ કૃષ્ણાએ ધીમે રહી પૂછ્યું.

‘કાં ! એનાં કર્યાં એ ભોગવે તો ખરો.’

‘પણ જરા વિચાર કરો. એથી તમારે કેટલું શોષણ પડશે, જે વાત થોડા લોકો જાણે છે તે આખું જગત જાણશે. અને આપણાથી દુનિયાને મ્હોં ન ખતાવાશે તમે પત્રકારોની કલમ થોડીજ અટકાવી શકવાના હતા ?’

‘ગમે તે થાય; મારે એને કેદમાં સજાવવો છે. બદનામીથી ડરવું નકામું છે. પેપરોમાં તો મારાં વખાણ હું સહેલાઈથી કરાવી શકીશ. સુરેન્દ્ર પર મિથ્યા દોષારોપણનો આરોપ તો સહેલાઈથી મુકાશે.’

‘પણ એના કરતાં હું તમને એક સહેલો કામ સૂચવું. તમે એને મારા હાથમાં છોડી દો-શ્રીઓને સ્વાભાવિક યત્રોથી હું એના અંતરવિચાર જાણી શકીશ. હું મુક્તિ-પ્રત્યેક જગત આગળ એવા રૂપમાં લાવવા માશું છું કે જેથી જન્મતની સહાનુભૂતિ આમણ તરફ રહે, અને મારે જાણુથી એવા પોકારો લે કે એ દુષ્ટ હોય. એટલે સરકારે એના તરફ ચલાવેલું વર્તન સર્વાંશે યોગ્ય હતું. હું માનું છું કે એ એક દૂર મંડળનો નેતા છે અને મારે દુનિયાને એ ખતાવવું છે. લોકો એને દેવ માને છે, મારે એને રાક્ષસના રૂપમાં જગત આગળ ખડો કરવો છે.’

‘તું ધારે એટલું એ કામ સહેલું નથી. એ ખડો ચતુર છે.’

‘શ્રીઓથી ન જીતાય એવા પુરુષો હજી પાકવાના છે.’

‘તને તારામાં એટલો વિશ્વાસ હોય તો બંને મારે તો કાંઈ પણ પ્રકારે એને જીતી જીતી સાબીત કરવો છે.’

‘તો એને છોડવાનો હુકમ કરો.’

‘લોકો એમ તો ન ધારે સરકારે ગભરાઈને એને છોડી દીધો.’

‘નહિ, ઉલટું લોકો પર સારી અમર થશે. પ્રજા માનશે કે સરકારે લોકમતને માન આપ્યું.’

‘પણ, તને એને ધર જતી જોઈ લોક શું કહેશે ?’

‘હું જુરખો નાખીને જઈશ.’

‘તો બલે. પણ મને તો શંકાજ છે’ કહેતાં કહેતાં દિવાન સાહેબ ઉઠ્યા.

આકાશમાં તારાઓ ટગમગી રહ્યા હતા. ચૈત્રની શિતળ સુંદર વાયુની લહરો વામ રહી હતી. સામેનું

યોગાન માંત હવું. છતાં કૃષ્ણાને મધુ કે સુરેન્દ્ર સાથે
યોગાનમાં વાસપીઠ પરથી વ્યાખ્યાન આપી રહ્યો છે.
એનું સૌમ્ય વિષાદમય મુખ એની નજર સામું તરવરી રહ્યું.

(૩)

બીજે દિવસે સવારમાંજ કૃષ્ણા સાદાં વસ્ત્રોમાં
બહાર નીકળી ને ટાગો માટે કસી સુરેન્દ્રને ઘરે આવી
પહોંચી. આરણ્ય આગળ આવતાં એનું હૃદય ધ્રુજવા લાગ્યું.
એણે ધીમે રહી સાંકળ ખખડાવી ને એક આંધેડ વમની
સ્ત્રીએ ખારણું ખોદ્યું. કૃષ્ણા ઘરમાં આવી ને રાયરચીકું
જોઈ સ્તબ્ધજ થઈ ગઈ. એક બાજુ એક ચારપાઈ પડી
હતી. એની પાસે એક ભાંગેલી અંબરાઈ પર થોડાં પુસ્તકો
પડ્યાં હતાં. એક બાજુ વળગણી પર થોડાં કપડાં લટકતાં
હતાં ને ખુણામાં લોઢાની સગડી ને થોડાં વાસણો પડ્યાં
હતાં પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીના પતિ બેઠો બેઠો એક ભાંગેલું
તાળું સમારતો હતો અને સુરેન્દ્ર એક પાંચ છ વર્ષના
તેજસ્વી બાળકને પેતાની પીઠ પર ઝુલાવતાં ઝુલાવતાં
સવારનું છાપુ વાંચતો હતો.

કૃષ્ણાને જોઈ સુરેન્દ્રે ઉભા થઈ એનું સ્વાગત કર્યું.
પછી એને ક્યાં બેસાડવી એ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. છાંદગીમાં
પહેલીજ વાર એને પેતાની ગરીબી પર તિરસ્કાર આવ્યો.
કૃષ્ણા સુરેન્દ્રની મુંઝવણ સમજી અને તરતજ ચારપાઈ
પર બેસી ગઈ ને ધીમે રહીને બોલી, 'વગર નિમંત્રણે
અહીં આવવા માટે હું ક્ષમા માગું છું. મારે આપની સાથે
ખાનગીમાં થોડી વાત કરવી છે.' સુરેન્દ્રે જગન્નાથ અને
તેની પત્ની તરફ જોયું. એટલે એણે ચોરડી છોડી ગયાં.

ફક્ત પેલો બાળક ત્યાં ને ત્યાં રહ્યો. એની ઉત્સુક આંખો વારાફરતી સુરેન્દ્ર ને કૃષ્ણા તરફ ફરતી હતી.

પેલાં લોકો બહાર ગયાં કે તરત કૃષ્ણા ચારપાઈ પરથી ઉતરી. સુરેન્દ્ર સામે જમીન પર ખેસી ગઈ ને કહ્યું, 'હું શા માટે આવી હઈશ તે તમે કહી શકો છો ?'

‘આપની કૃપા, ખીજું શું ?’

‘ના. જગત હજી એટલું ઉદાર નથી થયું કે તમે જેને ગાળો દો તે તમારા પર ઉપકાર કરવા આવે. આપને યાદ હશે કે ગઈ કાલના તમારા બ્યાખ્યાનમાં તમે મારા પર થોડા અસત્ય આક્ષેપો કર્યા છે. હું તમને બારપૂર્વક જણાવું છું કે એ અક્ષેપો કરી તમે મારા પર ઘોર અત્યાચાર કર્યો છે. આપ જેવા વિદ્વાન માણસ પાસે મેં આની આશા નોતી રાખી. હું અબળા છું. મ્હારું કોઈ રક્ષણ કરનાર નથી. અબળા પર મિથ્યા દોષારોપણ આપ જેવાને છાજે ? હું પુરૂષ હોત તો તમારી પાસે દંદ યુદ્ધ માગત, પણ સ્ત્રી છું, એટલે તમારી સજ્જનાઈને સ્પર્શું છું. આપે મારા પર જે આક્ષેપો કર્યા એ બધા ખોટા છે.’

‘પણ અનુમાનો તો બહારના પ્રમાણ પરથી થાય છે ને ?’

‘બહારના પ્રમાણો કોઈની અંતરની વાત બાગ્યેજ જણાવી શકે ?’

‘જો બહારનું અને આંતરુંવન લિજ્જ હોય તો સ્વાભાવિક ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય.’

‘હા. એ આપનો ભ્રમ જ હતો. હું ખચ્છું છું કે મારા પરનું એ કલંક આપ દૂર કરો. આપ એને માટે પ્રાયશ્ચિત કરશો ?’

‘જરૂર. ન કંઈ તો મારા જેવો ખીજો દુરાત્મા કોણ ?’

‘તમને મારા પર વિશ્વાસ આવે છે ?’

‘હજી સુધી મેં કોઈ પણ સ્ત્રી પર અવિશ્વાસ રાખ્યો નથી.’

‘તમને નથી થતું કે હું તમારી સાથે કપટ રમી રહી છું.’

સુરેન્દ્રે પોતાનાં સુંદર સજ્જલ નયનો કૃષ્ણા તરફ ફરવ્યાં ને કહ્યું ‘જહેન હું અશ્વિષ્ટ હોઈશ્શ; પણ સ્ત્રીઓ પર મને દેવ જેટલી શ્રદ્ધા છે. મારી માતાને મેં જોધ નથી. મારા પિતા કોણ હતા તેની યે મને ખબર નથી પણ જે માતાના દયાવૃક્ષ નીચે હું ઉછર્યો તેમનું પુણ્ય સ્મરણ મારામાં નારીજાતિની ભક્તિ સદાય સજીવ રાખે છે. ખરેખર આવેશના જોમમાં બોલાયલા એ શબ્દો માટે હું દીલગીર છું. હું આજેજ વર્તમાનપત્રો દ્વારા જાહેર મારી માગી લેવાનો વિચાર કરતો હતો.’

અત્યાર સુધી સ્વાર્થસાધુઓના સંગમાંજ જીવન માળેલ કૃષ્ણાનું હૃદય સુરેન્દ્રના સરળ વિશ્વાસથી ગદ્ ગદ્ થઈ ગયું. એના અસંખ્ય મિત્રોમાં એણે આ એકજ માણસ એવો જોયો કે જેના શબ્દે શબ્દમાં સત્ય ઝળકી રહ્યું હતું. જેના શબ્દો સોંસરા અંતઃકળુમાંથી આવતા હતા.

પણ સુરેન્દ્ર એને શાંત જોધ વિચારમાં પડ્યો. એને થયું કે હજી કૃષ્ણાનો રોષ ઉતર્યો નથી એટલે પોતે કેટલો હીણો છે એ બતાવવા પોતાની આત્મકથા કહેવા એણે નિર્ણય કર્યો.

‘જહેન, હું જન્મથી દુર્ભાગી છું. મેં હમણાજ કહ્યું કે માતાનું મ્હોં મેં જોયું નો’તું. જે દયાની દેવી મારું

પોપણ કરતી હતી તે એ મને તેર વર્ષનું છોડી સ્વર્ગમાં સીધાવી. ત્યારપછી મારા પર જે વીત્તુ તેનો વિચાર કરતાં તો લગભગથી ધાધને એ માફ મ્હેં ન બતાવવાનો મને વિચાર થઈ આવે છે. મેં મોતી, સાઈસ, હોટલવાળાનો 'બોમ' વગેરે ધણું ધંધા કર્યા ટેલીફોન તો કુધા સમાવવા બીજા પણ માગી. મજૂરી કરતાં તો મને શરમ નથી આવી. અમુક સ્થિતિમાં બીજાને પણ કમ્ય ગણાય. પણ એ વખતમાં જે બીજાં કૃત્યો મેં કર્યાં તે અરેખર બચાવે હતાં. મેં ચોરી ને વિશ્વાસઘાતો કર્યા, એટલે સુધી કે એક વખત તો મને એ માટે સજા થઈ.

કૃષ્ણાએ પાલકે આંખો લૂછતાં કહ્યું, 'આપ આ બધું મને શા માટે કહો છો? આ બધી વાતો બોલો સમક્ષ મૂકી હું તમને બદનામ કરીશ એવો બચ તમને નથી થતો?'

‘ના, જરા એ નહિ.’

‘પણ હું બદલો લઉં તો?’

‘જ્યારે મારા અપરાધથી લગભગ થઈ હું તમારી પાસે ક્ષમા માગી રહ્યો છું ત્યાં મારો અપરાધજ ક્યાં રહ્યો અને તમે બદલો શાનો લેવાનો? મને એકજ બચ રહે છે કે તમે હજી મને ક્ષમા નથી આપી. બાકી બદલો લેવા ઈચ્છનારના નયનો વારેવારે સજા નહિ થાય. મને ખાતરી છે કે તમારે બદલો લેવો હત તો તમે જરૂર અહીં નહિ આવત.’

‘હું આપની ગુપ્ત વાતો જાણવા ખાતરજ આવ્યો છું.’

‘તો ખુશીથી તમે એ જાણી શકો છો. મેં તમને ન કહ્યું કે મેં ચોરીઓ કરેલી. આવી એકાદ ચોરીને માટે મને કેદની સજા થયેલી ને મને નાશિક જેલમાં રાખેલો.

પણ ત્યાંના ત્રાસથી કંટાળી હું નાસી છૂટેલો.’

‘ઝોહો ! તમે તો છપ્પા રસ્તામ નીકળ્યા ?’

‘મને પકડવા માટે ઇનામ પણ કાઢવામાં આવ્યું છે.’

‘તો તો હું તમને જરૂર પકડાવીશ.’

‘ત્યારે તો મારું ખરું નામ બતાવી દિયો : યુનીચાલ દામોદર શાહ.’

બાળક અત્યાર સુધી શાંત ચિત્તે બેઠો બેઠો આ વાર્તાલાપ સાંભળતો હતો તે પકડવાની વાત સાંભળી ખડો થઈ ગયો ને બોલ્યો, ‘મારા ભાઈને કાણુ પકડશે ?’

‘કાણુ શું ? સિપાઈ સ્તો !’

‘તો હું સિપાઈને મારીશ’ કહી ખુલ્લામાંથી એક નાની લાકડી લઈ ખભે મૂકી સુરેન્દ્ર પાસે બેઠો.

‘તમારો રક્ષક બહુ બહાદુર લાગે છે !’

એની યે એક કથા છે. વરસેક પહેલાં એ છોકરો એનાં માતૃપિતા સાથે મેળામાં ગયેલો. ત્યાં એ ખોવાઈ ગયો. મને અચાનક એ મળી આવ્યો ને શોધતાં શોધતાં એના માબાપ અહીં જડી આવ્યાં. ત્યારથીજ અમારી વચ્ચે ઝોળખાણુ થઈ ને મેં અહીં કુટુંબીજન તરીકે રહેવા માંડ્યું.’

‘તમે કદપી શકો છો કે તમારી આ જીવનકથા સાંભળી હું તમને કેવા કદપી ચી હું ?’

‘વાસ્તવિક રીતે હું જેવો છું તેવો નીચ-લુચ્ચો...’

‘ના ! આપ મારા પર અન્યાય કરી રહ્યા છો. તમારા પહેલા અન્યાય માટે તો હું ક્ષમા આપી શકું એમ છું. પણ આ માટે તો હું ક્ષમા નજ આપી શકું. આવી પ્રતિકૂળ દશામાં પડ્યા છતાં યે જેનું હૃદય આટલું પવિત્ર, નિષ્કપટ અને કામળ રહ્યું એને માણસ નહિ દેવજ

ગણાય. તમે મારા પર જે આક્ષેપો કર્યા એ બધા ખરા છે. હું ખરેખર બ્રહ્મ છું. અને આપની સામે જોવાની ये મારામાં લાયકાત નથી. આપે આપના હૃદયની વિશાળતા દર્શાવી મારું ખરું સ્વરૂપ મારી નજર સન્મુખ ખડું કર્યું છે. મારા પર દયા કરો. મને બચાવો' કહી એ સુરેન્દ્રને પગે પડી.

એને બેઠી કરતાં સુરેન્દ્રે કહ્યું 'કૃષ્ણાકુમારો પ્રભુને ખાતર મને લજ્જિત ન કરો.'

કૃષ્ણાએ ગદ્ગદ કંઠે બોલવા માંડ્યું, 'તમે આ દુષ્ટોના હાથમાંથી મારું રક્ષણ કરો. હું તમારા વિશ્વાસને લાયક થઇ શકું એવું મને શિક્ષણ આપો. મને ધણીયે વેળા મારી અધમ દશા પર ધિક્કાર આવતો. મને થતું કે ચારે તરફથી જકડતી આ વિલાસની જાળને હું ફગાવી દઉં પણ મારા દુર્બળ આત્મામાં એ સામર્થ્ય નો'તું. અને મને લાગે છે કે મેં મેળવેલું શિક્ષણ આને માટે જવાબદાર છે. મારા ઉચ્ચ શિક્ષણે ગૃહિણી જીવન તરફ મને અણ-ગમો કરાવ્યો હતો. લગ્નથી ડાઘ સાથે જોડાઈ એને સ્વાધીન થવું મને નો'તું ગમતું. હું પુરૂષો માફક સ્વતંત્રપણે વિહરવા ઇચ્છતી હતી એટલે દાંપત્ય સુખોને હું તુચ્છકારતી હતી. મારા પિતા વિદ્વાન હતા અને મા અમણુ હતી, મારા પિતા મારી આ અભણ માતાથી ખુબ કંટાળતા હતા. અને એને મન એ લોહાંતી બેઠી હતી એટલે મને એમણે મારી માતાથી દૂર રાખી ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ બધાથી નિરાશ થઇ મારી માતાએ આપઘાત કર્યો. મારા પિતાનું જીવન જોઇ મને લગ્ન તરફ વધારે ધૃષ્ટા ઉત્પન્ન થઇ. આધુનિક શિક્ષણ મનુષ્યને ઉચ્ચ આદર્શો સેવતાં શિખવતાં વિદ્યાપ્રિય બનાવે છે. એ મને હવે સમ-

જાય છે. આપને અત્યારે આ બધી ડાહી ડાહી વાતો હું કહી રહી છું. પણ કદાચ ધરજમ ભૂલી જમ્મશ. હું જે સમાજમાં રહું છું ત્યાંનો વાયુ પણ દુષિત છે. ત્યાં બધાયે મને વિલાસના કાદવમાં રગડવા પ્રરંજે છે. અત્યાર સુધીમાં આપેજ પહેલવહેલો મારાપર વિશ્વાસ મુક્યો છે. પ્રભુને ખાતર હવે મને ભૂલશો નહિ.’

કૃષ્ણા તરફ વેદના ભરી નજરે જોઇ સુરેન્દ્રે કહ્યું, ‘તમને કોઈ પણ જાતની મદદ કરતાં મને આનંદ થશે. કૃષ્ણાકુમારી, આપણે બધાં માટીનાં પુતળાં છીએ. કાંઈ છેક નિર્દોષ નથી. મનુષ્યનો અધઃપાત એ રીતે થાય છે. ક્યાં તો પરિસ્થિતિથી યા પૂર્વ સંસ્કારોથી પરિસ્થિતિઓને લીધે જેનું અધઃપતન થયું હોય તે એને ત્યાગી પોતાની જાતને બચાવી શકે છે. પણ પૂર્વ સંસ્કારોથી પતિત થએલાનો ઉદ્ધાર થવો કઠણ હોય છે. તમારા પવિત્ર ને સુંદર આત્માને પરિસ્થિતિએ ઢાંકી દીધો છે. તમારામાં હવે સત્ય રવિ પ્રગટ્યો છે. એટલે એ વાદળાંઓ હવે હઠી જશે. પણ પહેલ વહેલાં તમારે આ પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત થવું પડશે.’

‘એ તમારે માથે.’

‘વેદ રોગીને જખરજસ્તીથી દવા પીગાડે છે.’

‘હું કડવીમાં કડવી દવા પીશ. આપ મારે ત્યાં આવશો ?’

‘જરૂર.’

કૃષ્ણાએ ઉભા થતાં કહ્યું, ‘જો જો. ભૂલશો નહિ !

હું તમારી રાહ જોઈશ બરાબર સાંજે પાંચ વાગે તમારા રક્ષકને યે લાવજો.’ એણે બાળકને ગોદમાં ઉઠાવી ચુમી કરી ને તરત ધરની બહાર નીકળી ગઈ.

એના પગ જમીન પર નોતો પડતા. બહે એ હવામાં ઉડી રહી હતી. બહે યુગ યુગના તરસ્થાને જોઈ બળનું સરવરીયું—

બીજે દિવસે સાંજે પાંચ વાગે કૃષ્ણાએ સુરેન્દ્રના માનમાં પાર્ટી આપવાનું નક્કી કરી આમંત્રણ પત્રિકાઓ મોકલાવી દીધી. અને પોતે સંમેલનની તૈયારી કરવા મંડી. દિવાન સાહેબના હાથમાં એ પત્રિકા જતાં ખુબ ખુશ થયા. એને થયું મૂર્ખો ખરેખર કૃષ્ણાની જાળમાં સપડાયો. હું એને ચપલ માનતો હતો પણ હું નહિ. એ બધા વિસ્તરવાદીઓ એવાજ. મોટે ભાગે બકવાદ કરે એટલું જ.

ચાર વાગ્યાથી મહેમાનો આવવા લાગ્યા. રાજ્યના બધાએ મોટા અધિકારીઓ, લક્ષ્મીનંદનો, બુદ્ધિવાનો અને અખબાર નવેશો આ સમારંભમાં ભાગ લેવા પોતાના કુટુંબ સાથે આવ્યા હતા. જવનને સુંદર શણગારવામાં આવ્યું હતું. અને વાતાવરણમાં સંગીતની મીઠી લહર ગુંજી રહી હતી.

પાંચ વાગે દિવાન સાહેબ આવ્યા ને કૃષ્ણા પાસે જઈ હસતે મુખે કહ્યું, 'હું મચ્છું છું કે આજ તારા ચરણો ચુમુ. મેં નોતું ધર્યું કે આટલો જલ્દી તું એને બનાવી શકીશ.'

'પણ મીસ દેશાઈ તો જીતવાજ સરખાઈ છે ને' મીસીસ ભર્યા બોલ્યાં.

'મેં સાંભળ્યું છે કે એ સાવ ગમાર છે' મી. ભર્યાએ હુ.

'છ છ. કામ કાલેજમાં લણ્યો હોય તો સમ્યક્તા શીખે ને ?'

‘મેં સાંભળ્યું છે કે એ નાસ્તિક છે. વર્ણશ્રમ મને માન્ય નથી.’ દાદીપર હાથ ફેરવતાં મહંત બોલ્યા.

‘નાસ્તિક તો હું પણ છું’ કૃષ્ણા બોલી ઉઠી. ‘મને એ પ્રશ્નમાં વિશ્વાસ નથી.’

‘તમે નાસ્તિક હશો. પણ તમે હજારો નાસ્તિકોને આસ્તિક બનાવો છો તેનું શું ?’ મહંતજી મીઠું મીઠું હસતાં બોલ્યા.

કેમ મહંતજી, કૃષ્ણાજીહેને તમારા પર પણ હુસ્કી નાખી છે કે શું ?’ કાંઈ બોલ્યું.

એવામાં સુરેન્દ્ર પેલા બાળકને લઈ પ્રવેશ્યો. સામાન્ય કપડાંમાં એ સુંદર દેખાતો હતો. એના વદન પર ક્યાર્ય ઝળકતું હતું. એ પૂરેપૂરો શિષ્ટ જણાયો. અને એને બનાવવાની મહેમાનોને એકપણ તક નહિ મળી. એને પૂછાતા પશ્ચોના ઉત્તર સાંભળી લોકો મુગ્ધ થતા ને કૃષ્ણા તો એનું આ વાક્યાતુર્ય જોઈ ગાંડી બની.

અચાનક ‘હું દમણા આવું છું’ કહી કૃષ્ણા પોતાના શયનાગારમાં ગઈ અને પહેરેલાં કિંમતી વસ્ત્રો અને આભૂષણો ફગાવી દઈ સ્થવારેજ મંગાવેલી ખાદીની સાડીમાં સજ્જ થઈ. આ ધોળી સાડીમાં એ વધુ મોહક લાગતી હતી. એના મોં પર શુભ સંકલ્પનું બળ ઝમકતું હતું. અને એનાં નેત્રોમાં કે દેવી જ્યોત દેખાતી હતી. જાણે કાંઈ દેવે વરદાન દીધું.

એ ત્યારે આવી ત્યારે એને આ નવા સ્વાગમાં જોઈ મહેમાનો તો ચકિત થઈ ગયા. દિવાન સાહેબે ધાર્યું કે સુરેન્દ્રને જાળમાં સપડાવવાની આ વળી કાંઈ નવીજ યુક્તિ હશે.

મહેમાનોની સામે ઉભા રહી એણે શરૂ કર્યું ‘મિત્રો, આપને યાદ હશે કે પરમ દિવસે શ્રીયુત સુરેન્દ્ર મહેતાએ મારા પર ખોટા આક્ષેપો કર્યા હતા. એ મહાશય આજ અહીં હાજર છે. મારા પર એ આક્ષેપો કરવા માટે મારે એમને સજ્જ કરવી છે. ગઈ કાલે હું એમને ધર જઈ એમના જીવનનાં સઘળાં ગુપ્ત રહસ્યો જાણી આવી છું. માગ એકજ નિશાને કહેવાતા આ વીર ધાયલ થયા. એ રહસ્યો તમારી સમક્ષ મુક્તાં હું ધણો વખત નહિ લઉં. મેં જે વાતો એમના વિષે જાણી છે તે એટલી બધી બચાંકર છે કે કદાચ એ સાંભળતાં તમને મૂર્ચ્છા આવશે. એકમ પ્રમાણેને આધારે હું હવે માનું છું કે સુરેન્દ્ર વિદ્રોહી બ.....’

દિવાન સાહેબે જોરથી તાળી વગાડી અને આખું દિવાનખાનું તાળીઓના ગડગડાટથી ગાજી રહ્યું.

‘પણ રાજનો દ્રોહી નહિ. અન્યાયનો દ્રોહી, અભિમાનનો દ્રોહી.’

ચાર બાજુ શાંતિ છવાઈ રહી. મહેમાનો એક બીજના મહોં સામું જોવા લાગ્યા.

‘મહાશય સુરેન્દ્ર મહેતાએ ગુપ્ત રૂપે શસ્ત્રો ભેગાં કર્યાં છે, અને હત્યાઓ કરી છે.’

વળી પાછું દિવાનખાનું તાળીના ગડગડાટે ગાજ્યું.

‘પણ કોની હત્યા ? દુઃખની, દ્રરિદ્રતાની, પ્રજના કષ્ટોની તે પોતાના સ્વાર્થની.’

વળી પાછાં બધાં શાંત અન્યાં. પોતાના કાન પર જાણે વિશ્વાસ ન હોય એમ મહેમાનો એક બીજ સામું જોવા લાગ્યા.

‘ એમણે ગુપ્ત રીતે લુટો ચલાવી છે. અને હજી લુટો ચલાવી રહ્યા છે. ’

આ વખતે એક પણ તાળી ન પડી, એ પછીનાં વાક્યો સાંભળવા મહેમાનો આતુર બન્યા. ‘ અને એમણે માન પર પણ હાથ ઉપાડ્યો છે. મારું સર્વસ્વ હરી લીધું છે. હું હવે નિરાધાર છું. અને એમના ચરણો સેવ્યા સિવાય મારે બીજો કશો આધાર નથી. ’ આમ કહી એ તરતજ સુરેન્દ્રના ચરણે પડતી આંસુથી ઉભરાતી આંખે બોલી, ‘ પ્રાણાધાર ! આ અળખાને ફૂંપતી બચાવો. તમારા ચરણોમાં એને સ્થાન આપો. ’

આખું મહેમાનમંડળ આ જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયું.

એક અઠવાડિયું વીત્યું. સુરેન્દ્રને કેદમાં પૂરવામાં આવ્યો. અને એના પર મુકરદ્દમો ચલાવવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. સારાંચે રાજ્યમાં સુરેન્દ્રની ધરપકડથી કાલાહલ મચ્યો હતો. અને ગામે ગામ એ માટે વિરોધ દર્શાવવા સભાઓ મળતી. ને પોલીસ દરરોજ ચાર પાંચ માણસને પકડતી. વર્તમાનપત્રોમાં પણ આ વાત ખુબ ચર્ચાતી હતી.

રાતના નવ વાગ્યા હતા અને દિવાન સાહેબ પેતાના દિવાનખાનામાં બેઠા બેઠા કૃષ્ણાને પાછી કેવી રીતે મેળવવી એનો વિચાર કરતા હતા. એ બમડયા, ‘ કેવી કૃતક્રી છોકરી ! મેં એની બધી ઇચ્છાઓ પોષી ત્યારે એ આવી બેવશ નીકળી ! દુનિયા મને ગમે તે હો પણ હું મારા માર્ગમાંના આ કંટકને તો જરૂર સહને માટે દુર કરીશ. સુરેન્દ્રને તો હું જરૂર ફાંસીને માથડે ચઢાવીશ ના દેશ-નિકાલ કરાવીશ. ’

એવામાં અચાનક દિવાનખાનાનું દાર ખુલ્લું બને
કૃષ્ણ દાખલ થઇ. એને જોતાંજ દિવાન સાહેબને થયું
કે આ જરૂર નિરાશ થઇને ફરી, એટલે એણે નમ્રતાથી
કહ્યું, 'આવ કૃષ્ણા, હું તારોજ વિચાર કરતો હતો.'

'સાચું કહો છો ?'

'કહે તો હૃદય ચીરી બતાવું.'

'પ્રેમમાં દુરાચરને સ્થાન નથી, સમજ્યા ? તમે મારું
લોહી કંપી રહ્યા છો છતાં કહો કે હું તનેજ યાદ
કરતો હતો. તમે મારા પતિને કેદખાનામાં રાખ્યા છે. એ
પ્રેમજ છે ને ? બોલો છેવટ તમારે મારી પાસે શું જોઈએ
છે ? જો આપ એમ સમજતા હો કે આ બધી સખ્તાઇથી
હરી હું તમારે શરણે આવીશ તો એ તમારો બ્રમ છે.
સુરેન્દ્રને ફાંસીએ ચઢાવો. બા કાળાપાણીએ મોકલો, પણ
મારા પર એની કશી અસર નથી થવાની એ યાદ
રાખજો. હું એને મારા સ્વામી ગણું છું. એમની વિશાળ
ઉદારતાએ મારો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તમે મને વિપત્તિ ક્ષેત્રમાં
ફસાવો મારો આત્મા કલુષિત કરવા મચ્છતા હતા. તમે
મને અંતરાત્મા વિનાની સમજતા હતા. એ વિવિધપુરે
પોતાના દિવ્ય આત્માના આકર્ષણે પ્રથમ પાંચયેજ મને
જેંથી લીધી અને ત્યારથીજ હું એમની થઇ અને
બવોબલ એમની રહેવાની. આ માર્ગથી તમે મને નહિ
હઠાવી શકો. મને એક દિવ્ય આત્માની સહાયની જરૂર હતી
અને તે મને મળી ગઇ. એની આગળ ત્રણે લોકનો વૈભવ
તુચ્છ છે. એના વિયોગમાં ભલે મારો પ્રાણ જાય પણ
તમારે શરણે તો ન આવું.'

‘કૃષ્ણા, પ્રેમ ઉદાર કે ક્ષમાશીલ નથી હોતો. તું મારી થાય તો તું મારું સર્વસ્વ છે. પણ તું મારી ન થાય તો પછી તું અને તારાં ગમે તેવી હીન વશામાં હોય તો મેં મારે શું?’

‘આ આપનો અંતિમ નિશ્ચય છે?’

‘છે એમ કહું તો?’

કૃષ્ણાએ રીતોલ્લવ ખેંચીને કહ્યું ‘તો પહેલું આપનું શામ જમીન પર પડશે ને પછી મારું; બોલો આ આપનો છેવટનો નિર્ણય છે?’ વાક્ય પૂરું કરી રીતોલ્લવની નળી દિવાન સાહેબની છાતી તરફ રાખી જવાબની રાહ જોતી એ ઉભી.

દિવાન સાહેબ ખુરશી પરથી ઉભા થઈ ગયા અને જરા ઉશ્કેરાઈને બોલ્યા ‘શું તું મારે માટે આ સાહસ કદી મેં કરત! હવે મને લાગે છે કે તું મારી નહિ થઈ શકે! જા! તારો સુરેન્દ્ર તને મુખ્યાર્થ હો! એના પરનો કેસ હું પાછો ખેંચાવી લઈશ; પવિત્ર પ્રેમજ આતું સાહસ કરવા પ્રેરી શકે. અને તમારો પ્રેમ ખરેખર પવિત્ર છે. જો કોઈ પુરાણા પાપીને ભવિષ્ય બાખવાનો અધિકાર હોય તો હું ભવિષ્ય બાખું છું કે આ ભવનની સ્વામિની થતાં તને ઘણો વાર નહિ લાગે. સુરેન્દ્રે મને પ્રેમના ક્ષેત્રમાં નહિ પણ રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં મેં મહાત કર્યો. સત્ય પુરષનો એક પળનો સંસર્ગ પારસમણિ માફક જીવન પલટાવી શકે છે, આત્માને જગાડી શકે છે અને અજ્ઞાનને મટાકી દિવ્ય જ્ઞાનજ્યોતિ ફેલાવી શકે છે એ આજ સિદ્ધ થઈ ગયું.

મૂળ હિંદી.

એ સંસ્મરણો.

તમે (આ લેખ વાંચી શકે એવી રીતે લગિનીઓ) જીવનમાં આશા કરનાં નિરાશા વધુ અનુભવી હશે એ હું જાણી શકું છું. તમે કંઈ કંઈ આશાઓ રાખી હશે પણ ક્યે તો પછતરે કે ક્યાંતો પ્રતિકૂળ મંથોગોએ તમારી એ આશાના હુંગરોને અણમમ બનાવી દીધા હશે. અને એ પ્રસંગોની યાદે તમને એકાંતમાં કેટલીયે વાર રડાવ્યાં હશે. અને તમારું—આપણું—તે કે જીવન છે ? આ ન્યાતિમાં આપણી સ્થિતિ કોણી નહિ તો વિચિત્ર તો છેજ.

તમે જન્મ્યાં ત્યારથી જ દુઃખી હશો. તમારાથી છૂટથી રડાવું એ નહિ હોય યા પેટ ભરીને બુઝા એ નહિ ખવાયા હોય. તમે ગમે ત્યાં જન્મ્યાં હો—ધનિક કે દીનને ત્યાં—તોયે તમારા જન્મ સમયે તમારી માતાએ એકદમ પોશ તો આંસુ સાર્યાં હશે. ને તમારા બાળપણમાં તમને કાંઈએ બરાબર રમાડ્યાં એ નહિ હોય સનાજના ધાકે કે વડિલોની લાજે પિતાએ તમને તર્કાડ્યાં હશે. અને અતી મામને લીધે માતા તમારી બરાબર કાળજી ન

રાખી ચકી હોય એ પણ બને એવું છે. અને એ બિચારીને તો કેટલીક વાર તમને ધવરાવવાની યે કુરસદ નહિ મળી હોય.

પછી તમે જરા મોટાં થયાં ને ઝલલું મૂકી ધાધરી ચોળી પહેરતાં થયાં. પિતાએ તમને બહુવા મૂક્યાં ને ત્યાં પાંચ છ વર્ષ બણ્યાં. એ વખતે તો તમે જરા સ્વતંત્ર હતાં. ખરું ને ? છોકરાઓ સાથે છૂટથી વાત કરતાં યા કેટલીક વખત એમના એકાદ ખરાબ વાક્યનો એવો જવાબ આપતાં કે એઓ ત્યારે સડકજ થઈ જતા. પણ પછી ધીમે ધીમે તમારી સ્વતંત્રતાની ઉપર તરાપ મરાવા લાગી ને તમને યે તમારા પોતામાં કંઈક નવીનતા આવી છે એમ લાગ્યું. ને તમને લગ્નના વિષયમાં રસ પડવા માંડ્યો. અને કલ્પનાના એ નિર્દોષ આનંદમાં તમને કેટલો રસ પડતો ? તમારા પિતા સુધરેલા હશે, અને સામાજિક બંધનો અત્રુટ નથી એમ માનતા હશે તો તમે વધુ સ્વતંત્ર રહીને વધુ કેળવણી શક્યાં હશે.

મ્હોટી બહેન પરણી ત્યારે તમને કેટલો આનંદ થએલો ? ને એને માયરામાં રડતી જોતાં તમને શું શું થએલું ? કવચિત્ મ્હોટી બહેનનો એ વર તમને ન ગમ્યો હોય, અને નિર્દોષ ચિત્તે એમ પણ કહી દીધું હોય કે આવા વરને હું તો ન પરણું. પણ એ સાંભળીને જ્યારે મ્હોટી બહેનનું વદન ઝાંખું થઈ ગયું હતું ત્યારે તમને કેટલું લાગ્યું હતું ? અને તમે કેટલીયે વાર ગગણેલાં “બળ્યું, આવું ન બોલત તો સારું ?” પણ તમને ત્યારે ચોક્કસ લાગેલું કે પિતાજીએ મ્હોટી બહેનનું જીવન બગાડી નાંખ્યું હતું.

મોટી જહેન પરણ્યાં પછી તમારો ઝોઝાદ ભાઈ પરણ્યો, અને ભાઈની જહેન થવાનું સદ્ભાગ્ય તો આપણને બધાંને હો. પહેલાં તો ભાભી સાથે વાત કરવાની કેવી મઝા પડતી. ભાભીને છાનાં છાનાં કવરો આણી આપતાં અને એને પોણામાં નાંખી આવતાં તમને અજબ આનંદ થતો. અને ત્યારે તમને કાંધક ઈચ્છા હતી, તમને થતું કે હું પણ એક વખત આથી સારા પત્રો લખી પાકીટો નાંખીશ અને કવચિત્ તમે તોફાની હો તો પરણ્યા પછી અન્ય સ્ત્રીઓ કરતાં તમે સારા પત્રો લખો છો એ સિધ્ધ કરવા ભાઈ પર આવેલ ભાભીનો પત્ર, ખાનગી રીતે મેળવી તમારા પતિ પર તેનો પત્ર મોકલો એ ખરાં.

તે પછી તમારા લગ્નની વાત ચાલી. એ ચાર જગ્યાએથી તો તમને જોવાને આવેલાં, ત્યારે તમારા માંના કોઈને નોતું થયું કે મને બધા જોવા આવે. (કવચિત્ એ પણ). તો હું એમને ન જોઉં ? પણ એ બધો વખત તમને એક બીજી ઈચ્છા થતી હતી. તે કહી દઉં ? તમારે ગામ મોસાળમાં વેકેશન માંલવા આવતો રમણુ તમને ગમતો. ને તમને થતું કે આવો વર મળે તો ? અને એને માટે તમે અમુક કદમ્બુ હશે. ‘આમ એને મળત, આમ વાત કરત.’ પણ સારેય તમને લાગતું કે એવો વર ક્યાંથી મળે ? પણ એ પરણી ગયો ને તમે એના લગ્નમાં એ ગએલાં ત્યારે તમને શું શું થએલું ? એની પત્નીની કેટલી અદેખાઈ આવેલી ? પણ વધુ તો તમને એ લાગેલું કે રમણુભાઈની પત્ની એને લાયક નોતી. આ બધું તમને સાલતું. અને કેટલીયે

વખત પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં માથું દુઃખવાનું બહાનું કાઢી
એ માટે રડ્યાં હશે ?

પછી તમારા પિતાએ પાછા આંટા મારવા શરૂ
કર્યાં, અને ત્યાં સુધી તેમનો વિચાર તમારે માટે લાયક વર
લાવી મ્હોટી બહેન વખત થએલ વાતની પુનરૂક્તિ કરવાનો
નોતો. એ પરમામ જઘ આવીને તમારી આ આગળ
વાત કરતા. તમે કેટલી આતુરતાથી સાંભળતાં, અને
પિતાની ગ્લાનિ જોઈ તમને કેટલું લાગતું. તમને થતું કે
આના કરતાં તો મરી ગઈ હોત તો સારું અને કોક
વખત આવેશના જોમમાં રનેહલતા થવાનો વિચાર થે
કર્યો હોય !

પછી તમારો એ લગ્નદિન આવ્યો. બધા કરતાં
તમારા પતિને જોવાની તમારી ઇચ્છા અતી તીવ્ર હતી;
ખરું ને ? મણી આવીને કહી ગઈ ત્યારે તમને કેવું
થએલું ? તમને તે દિવસે ખાવાનું ચે નોતું ભાવેલું. ને
પછી તમે પરણવા બેઠાં. હસ્તમેળાપ થયો ત્યારે તમારો
હાથ કેવો ધ્રુજેલો ? અને પછી એ અંતરપટ ખસતાં
તમારા પતિને જોયો. જો એ સુંદર હોત તો તમારી
જાતી એક હાથ ડિંગી આવત પણ એ જરા એવોજ
હતો. તમારી મ્હોટી બહેન વખતે કરેલ ટીકા તમને યાદ
આવી. એકવાર પરણતાં પરણતાં તમને ઉડી જવાનું મન
થએલું પણ એમ તમે નોતું કરી શક્યાં એ તો નકકીજ.

પછી...પછી તમે પરણી ચૂક્યાં ને બીજો દિવસે
સવારે તમે કે વિચિત્ર ભાવો અનુભવ્યા; અને કોઈ નવિન
વાતાવરણમાં તમે આવી પડ્યાં હોય એમ તમને લાગ્યું.
વખતે તમને એમ લાગ્યું હશે કે નિરાશા વિના તમારા

જીવનમાં હવે ખીજું કંઈ નહિ રહે. અને એ લોક ધૂપેલ લેવા ગયાં ત્યારે તેમની સાથે તમે જે લાલ આંખે પિતાને ત્યાં ગયાં. અને ખાને એકાદ બે વાત છાનીમાની કહી. પછી જ્યારે એઓએ-તમારા માસરાંવાળાંએ આપવા લેવાની તકરાર કરી અને તમારાં વડિલો પર મમે તેમ વાક્યખાણ છોડ્યાં, ત્યારે તમને ધણું લાગ્યું. અને તમે રડ્યાં, ને વાડી બરાવી આવ્યાં ત્યારે તો તમે રડીને બા અને બાપુને જે રડાવ્યાં. એમ કરતાં કરતાં ત્રીજો દિવસ ઉગ્યો ને તમે ગયાં. તમને લાગ્યું કે 'બાપુને અંતરથી છૂટી બેટડી.' ત્યાં જે તમે ધણું રડેલાં. પણ પાછાં આવ્યાં પછી માસરાંની વાતો કરવામાં તમને કેટલો રસ પડતો. પણ એની વાત આવતાં તમને જરા ગ્તાનિ થઇ આવતી પણ અંતરના એ ભડકાને અંતરમાં શમાવી ઉત્સાહભેર વાત કરવા પ્રયત્ન કરતાં એ તો યાદ હશે. આમ વર્ષો વહી ગયાં. નણુંદ હશે તો તમે તેનો ઓછો કે વત્તો ગાસ વેઠ્યો હશે, સાસુનો ક્રોધ ને સસરાણીની અનુકંપા મેળવી હશે અને એકાદ વખત તો અધોગતિને પંથ પળવા જતાં કોઇ આકસ્મિક સંયોગોએ તમને બચાવ્યાં હશે જે ખરાં.

વર્ષો વીત્યાં ને તમે જો ખીજવરને પરણ્યાં હશે તો તમારી મરજી વિરૂદ્ધ તમારે માતા થવાની તૈયારી કરવી પડી હશે. અને ત્યારે આપણી સ્ત્રીજાતિની પરતંત્રતા તમને સાલી હશે. ને એના તરફ ફેટલો અણગમે આવ્યો હતો. આપણી એ વખતની સ્થિતિ ઇન્દુભાઈની લેખિનિ કરતાં આપણે વધુ સારી રીતે જાણીએ છીએ.

પણ જો તમે કોઇ લાયક સંસ્કારી પતિ મેળવવા લાગ્યજાણી થયાં હશે તો તમારું જીવનઝરાણું સુખે વહી જશે.

પણ....પણ આ બધાંમાંયે તમે કાઈ પણ રીતે સંપૂર્ણ સુખી તો ન હો. પતિ ઉત્તમ હશે તો તમને સાસુસસરાનું દુઃખ હશે. સાસુસસરાનું સુખ હશે તો તમને પતિનું સુખ ન હોય અને વખતે હું નથી ખચ્છતી પણ અનુરૂપ પતિ મળ્યો હોય ને તમે વિધવા થયાં હોય. આ વિધિના કાપે તમને એણે તબ્યાં હોય. આ બધાંમાં સુખનાં સંસ્મરણો તમને વીરલ થઈ પડે એ તદન સ્વાભાવિક છે.

તમારાં સ્વપ્નો તમારા મનમાંજ રહ્યાં હશે. તમારી પતિ માટેની મહેચ્છાઓ તમને નકામી થઈ પડી હશે, અને એનો ઉપયોગ કદાચ તમારી સખીને કહેવામાંજ રહ્યો હશે. આ બધું તમને એકાદ દિવસ યાદ આવ્યું હશે. યાદ આવતાં તમારી આંખો આંસુથી ઉભરાઈ હશે, એ બધાંમાંજ આપણે આપણું જીવન વીતાડવાનું રહ્યું છે અને મને ને તમને બધાને,

‘પ્રભુએ તો સરજેલું છે સુખ,
મન મનનું ખોળી લે છે દુઃખ.’

એ પંક્તિ એકાદ વાર તો ખોટી લાગી હશે.

કવિ પત્ની.

ઓ દુનિયાના દેવો ? તમે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છો. પણ જતાવશો કાંઈ એવી અદ્વિત શક્તિ ! જે દુટયા સરખા સંસારને સાધીને સરળ કરે.

x x x x

કાલેજ મને ચમત્તું તેડું આવે, કાળને ચોપડે મારી જીવનકથા કેવી આલેખાય ? મારી આત્મકથા કહું ? જેનાં દુઃખ એટલાં ચૂંચાયાં છે કે વાંચતાં કંટાળો આવે, એવી હું વિધવા નથી. પણ મારી જગ્યાએ તમે હો તો જેના જીવનમાં અમી વહી રહે. આનંદછોળ ઉછળી રહે, એવી હું કવિપત્ની છું,.....ના હતી.

જગત્ જેની મૈત્રી ચાહે, જેની મૈત્રીમાં મોટા સમજે, એવા પુરૂષની હું જીવનસખી હતી—ગૃહદીવડી હતી.

(૨)

એ કાલેજમાં બહુતા, ત્યારથી જ મારા પિતાની એની ઉપર નજર હતી. એમનાં કાવ્યો મેં ઘણાંએ માસિકામાં વાંચ્યાં હતાં. એમની પ્રશંસા મેં ઘણાંને મુખે

સાંભળી હતી. પડછાયાની માફક સાથે ફરતો એમનો મિત્ર ઈન્દ્રવદન એમના જોવોજ હતો. મિત્રોમાં ઉલ્લાસથી વાત કરતા જતા મેં એમને ઘણીએ વાર જોયા હતા. ત્યારે મને થતું કે મારી જીવનનૌકાના એ સારથી બને તો સંસાર કેટલો બધો રસમય લાગે ? કાંઈએ કહ્યું છે કે માનવી અભિલાષને કુદરત ઝીલી લે છે, અને એ અભિલાષને કલાના રૂપમાં પાછા દે છે, એ શું સત્ય હશે ? અને સત્ય કેમ ન હોય ? એમને માટે મેં આદરેલું મનોતપ સફળ થયું. મને મનઃમતા જીવનસાથી મળ્યા. ઉલ્લાસથી મેં એ પ્રસંગને વધાવ્યો. જાણે મારી રમેશમાં આનંદની અખુટ છોળ ઉછળી. હું ઘણુંએ વિમાસતી કે એ લગ્નદિન પાછો ન આવે ? પણ ત્યારે મને શી ખબર કે કવિને પત્ની કરતાં પણ વધારે સુંદર ચીજ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે ? ત્યારે મને શી ખબર કે સારા જગતને આનંદ એળે ચઢાવનાર, સારા સંસારમાં તોફાન મચાવનાર જાતેજ નીરસ હોય છે, જાતેજ અસંતુષ્ટ રહે છે ? અને એ ખબર હોય તો હું કરત પણ શું ?

(૩)

આ બધું શા માટે ? હું સંપૂર્ણ રીતે સુખી હતી. એના મુખ ઉપરની લાલી જાણે આકાશ પરથી ઉતારી હોય. નેત્રોમાંથી જ્યોતિની ધાર વહેતી. થોડાજ કવિનાં આચરણ શુદ્ધ હશે. અને તેમાં એ થોડાજ સુંદર હશે. એ થોડામાંના એ એક હતા. પણ બહુ શરમાળ. પરંતુ આવતાં એ આંખ પણ ઊંચી સરખી ન કરતા. ગમે તેવી વાતમાં હોઈએ ને મારી કાંઈ સખી આવતાં એ ગમે તેટલું કહ્યા છતાં પણ ઉઠીને ચાલ્યા જતા. મને એવા

પતિ મળે એ માફ જામવેય. હું જરા માંદી પડું તો એમનો જીવ બળું બળું થઈ જતો. હું જરા બહારગામ જાઉં તો એમને જરા થે રહેન ન પડતું. હું ન હોઉં તો એમની શી સ્થિતિ થાય ? એણે પોતાની જાતને પણ મારા કબજામાં સોંપી હતી. ધરતો સર્વે જાર પણ મારેજ માથે. કપડાં બદલવાનું હું ન કહું તો દિવસના દિવસ વહી જાય. કપડાં મેલાં થઈ જાય પણ એ ન બદલે.

પ્રથમ એમને મારો મોહ હતો. મને ચીઠ્ઠીઓ લખતા, કાગળ ઉપર પણ લોકો જેને પ્રેમ કહે છે તેની ધારા વહી જતી. મને પુસ્તકો ભેટ ધરતા, તેમાં થે કવિતા. એમનું વાતાવરણજ કવિત્વમય હતું. મને ભેટ આપેલી એક ચોપડી મારી પાસે છે, તેની ઉપર એમણે લખેલી કવિતા હજી મને યાદ છે.

“તને અર્ધું જાણે, પ્રથમ પગલે પુણ્ય દિવસે,
કુસુમોની માળા, સુમન મધુરાંથી રસવતી;
રસાળુ થાઓને તવ જીવન આ માર્ગે વહ્યું.
સખી એવું ઇચ્છું, વળી વધુ કહે શું કરી શકું ?”

એવા એવા તો કેં કેટલાએ રસપ્રસંગો વીત્યા હશે. પછી એ મોહનું પ્રેમમાં રૂપાન્તર થયું. મારે હાથે બનાવેલી રસોઈમાં કાંઈ અજબ મીઠાસ એમને લાગે છે. મને અનુલક્ષીને લખાએલાં કેટલાંએ કાવ્યો ગુજરાતી આલમને મળ્યાં છે. હું ન સાચવું તો એમના કાગળો થે રખડી જાય. એ તો બસ લખ્યેજ જતા. મને વિચાર થતો, મારે બદલે કોઈ પુવડ સાથે એ પરણ્યા હોત તો, એમની શી દશા થાત. હું કેટલીક વખત એમની ઉપર કોધે પણ બેસતી, ત્યારે તે કહેતા ‘તારી બકુટિનો કાંઈ જોર મરડ

છે.' હું હસી પડતી. મારો કોષ ક્યાંએ સરી જતો. પણ હું મહિનો એક બહાર જાઉં તો ધરની શી સ્થિતિ થાય ?

એક દિવસ મેં એમને કહ્યું— “આખું ગુજરાત જાણે છે કે તમે કવિ છો, પણ તમે આટલા બેપરવા છો. એમ જાણે છે ખરું કે ?”

“તુ એકાદ લેખ લખીને જણાવને” હસતાં હસતાં તેણે જવાબ દીધો.

“બદનામ થઈ જશો હો” મેં જરા લટકો કરી હતું.

“તો એ બદનામીમાં તારો યે ભાગ ને ?”

“ના બા, આપણે એમાં ભાગ ન લઈએ.”

“કેમ, એટલા માટે તો મેં તને ગૃહલક્ષ્મી બનાવી છે.”

મને આમ કહે ને હું ખીજવાતી. અમે વાત કરીએ તેનું છેવટ આજ વાક્ય હોય. હંમેશ પ્રમાણે રોષ કરીને હું ચાલી ગઈ, પણ મારું હૃદય તો આનંદસાગરમાં ઢિંચોલાતું હતું : સમુદ્રજલમાં જેમ ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ ઝોલાં ખાય તેમ.

“આમ આવ તો” કહી મને પાછી બોલાવી લેતા. હવે એવું કહિ ન બોલાવે ? બસ એક વાર ફરી એક વાર એમ ન બોલાવે ?

(૪)

પછી એ દિન આવ્યો. અહા..... એ ન હોત તો કેવું સારું ? પ્રભો ! સારા ઇતિહાસમાંથી એ દિવસને ભૂંસી ન નાંખે ?

એ દિન આવ્યો સાહિત્ય પરિષદનો. મેં હઠ લીધી “તમે નહિ જતા.”

“ ગાંડી થઇ છે. મયા વિના ચાલે ?

“ પણ તમે ન જાઓ.”

“ ના ના, એમ કાંઈ ચાલે ? તારે આવવું હોય તો તું પણ આવજે.”

“ નહિ મારાથી ન અવાય. મારા ભાષના લગ્ન છે, તેથી તમારાથી પણ ન જવાય ”

“ નહિ, મારે ગયા વિના ચાલે તેમ નથી. મારે ‘આધુનિક કાવ્યશાસ્ત્ર’ ઉપર નિબંધ વાંચવાનો છે. હું ત્યાં જઈશ. તું લગ્નમાં જજે.”

“ ના, તે ન ચાલે તમને લીધા વિના હું ન જાઉં.”

આ સાંભળી થોડા વિચારમાં પડી ગયા. થોડી વારે ચમકીને બોલી ઉઠ્યા “એ કાણ ?”

થોડો વાર સુધી મૌન વ્યાપી ગયું. મને કાંઈ યાદ આવ્યું હોય એમ હું ચમકી.

“ તમોને આજે ઘેર બોલાવ્યા છે. ત્યાં જમવાનું છે.”

“ નહિ, આજે ન અવાય. મારે ખાવું નથી. તું જા” કહી તેણે લખવા માંડ્યું.

“ કેમ ન આવો ?”

“ નહિ, આજે નહિ. ઉત્તમ ભાવ સ્પુર્યો છે. તું જા. કવિતા લખવા દે” કહી તેણે હાથ હજાવી લખવા માંડ્યું.

“ મને જાણે વીંછીનો ડાંખ લાગ્યો. આ તે કેવું ! સદાએ એના ધ્યાનમાં મગ્ન. બાજે કેટલુંએ કહ્યું હતું કે એમને લઇનેજ આવજે પણ એને ક્યાં બીજાની પરવા છે ? મારી પરવાએ ક્યાં છે ? આપણે તો જાણે ઠાર જેવાં. પહેલાં તો મને જોતાં વેંતજ એમનું મુખ હસું હસું

થઈ રહેતું. હવે તો આપણે ધરમાં છીએ કે નહિ તેની ચે પરવા નહિ. કવિતામાંજ એમનું ચિત્ત, મારી આંખમાં સ્ત્રીસહજ આંસુ આવી ગયાં.

“કાઈ કહે તે તરફ જોશો કે બસ કવિતાજ ?”

“આ કવિતાથી સારા સંસારમાં ગડમથલ થઈ રહેશે. કહી એવી કવિતા નથી લખાઈ.”

“તમને મારી પણ કાળજી ક્યાં છે જે ?”

“તમારા હૃદયનેજ પુછો.”

“નારે, મારે તમને પુછવું છે.”

“આ કવિતાથી આપું જગત ચમકી ઉઠશે.”

“પણ આજે નજ આવોને !”

“તું જા” કહી તેમણે કાગળ ઉપર કલ્પમ દોડાવી. મારા હૃદયમાં જાણે બાણ વાગ્યું. એને કવિતા ઉપર પ્રેમ છે, મારા ઉપર નહિ. એમને જગતમાં કીર્તિ જોઈએ છે, પણ ધરમાં પ્રેમ નહિ. ધરમાંથી નીકળી ત્યારે હૃદયમાં કુમો ભરાયો. જતી તો હતી પણ ચિત્ત ઉદાસ હતું. યમ-દારેજ જાણે કેમ ન જતી હોઈ....., આ જમને વટાવીને ઘેર જઈશ. કવીએ આશાથી બા વાટ જોતી હશે ? મને એકલીને જોઈને શું કહેશે ! કેટલાંએ પ્રેમી જોડાં અહીં ઉલ્લાસથી ફરે છે ! કેવો અનહદ આનંદ લુંટે છે ! પણ એમને એ બધું શા માટે ? એમને તો એમની કવિતાજ બસ છે. મારી જીવનનૌકાનો ખલાસી એક કવિ છે. તે છે અને નથી પણ ખરા. કાળરૂપી નદીના પ્રવાહમાં જીવન ભેખડ ઉપર હું ઊભી રહી છું. એ ભેખડ પવનના એક ઝપાટાથી પડે ને મારી જીવનકથા સમાપ્ત થાય. મારા હૃદયમાં ફરી કુમો ભરાયો. નદી ઉપર ઊભી. ફરી

કરીને ઉચી નજર કરીને જોતી, એ આવે. પ્રેમે આજી ક્યારે છોડી છે !

કોઇ મન્ત્રબળથી મને આ નદીને એક તરંગ બનાવી દે. એકાએક આખે અંધારા આવ્યાં. વિચાર તંદ્રાએ ઇચ્છા પુરી કીધી. એ.....પડી.

શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે હું ધરમાં હતી. કોયની પાસે ખુરશી ઉપર ડાકટર ઇન્દ્રવદન બેઠા હતા.

એમણે કહ્યું: “આને ધન્યવાદ આપ. એ ન હોય તો તું બચત પણ નહિ.”

કપડાં સંભાળીને હું બેઠી થઇ ગઇ. સંકોચ ભરી એક નજર મારા ત્રાતા તરફ ફેંકી, પાછી નીચી ઢાળી દીધી. જોતજોતામાં જુના સંસ્કાર તાજ થયા, હૃદય હલમલી ઉઠ્યું. ધાર્યું કે એ જશે એટલે શાંત થઇ જશે. પણ નહિ, એ જતાં વ્યાકુલતા વધી ગઇ. એ ગયા સાહિત્ય પરિપદમાં અને મેં મુખેએ મારા જીવનપંથના વહેણ બદલ્યાં.

(૫)

ઈંદ્રસન્ન સમું ધર હવે તો ખાવા ધાતું. એકલાં ગમે પણ નહિ. તેમનું સુન્દર ને સરળ જીવન મને હર ધડી યાદ આવે. એના વિના મને એન સમું થે ન પડતું. મકાન જાણે ખાવા ધાતું સારા જગતની પ્રવૃત્તિને લાત મારીને એ મારી પાસે બેસી રહે એમ થતું. એમની સ્થિતિ મારા જેવી ન થઇ હાય !.....એ ક્યા હવે નથી કહેવાતી. માનો કે એ વાતને વર્ષ વીતી ગયું.

જગત કોઇને કહે થોડું નથી. કાળનો સપાટો સર્વેને એક સરખો લાગે છે. પાણી ભરવા જતી સ્ત્રીઓ નદી ઉપર જાણે મારીજ વાત કરતી. રસ્તે જતાં લોકો

જાણે મારીજ વાત કરતા, મને જોઇને સ્ત્રીઓ જાણે મ્હોં મચકોડી હસતી.

+ + +
એ કવિ છે પણ મુખ નથી. બેપરવા છે પણ બેસમજ નથી. સારા સાહિત્યાકાશમાં દિગ્વિજય કર્યો છે, પણ ધર ગુમાવ્યું છે. હવે એને નિદ્રા નથી આવતી. બરાબર ખાતા પણ નથી. વિચારમાંજ ફરે છે. મારી સાથે બરાબર બોલતા પણ નથી. એમનું મુખ રકું રકું થઇ રહ્યું છે. કદાચ એને સમજ પડી ન હોય ! આ કવિતામાં પણ જાણે એનીજ અવસ્યાનું ચિત્ર ન દોર્યું હોય.

“ જાન્યુ કાણ ઠોકે છે ? ”

એ અંદર આવ્યા.

“ આ કવિતા કોને માટે લખી છે ? ” મેં કાંઈ જાણતી ન હોઉં તેમ પુછ્યું.

એમની આંખમાં કાંઈ અજળ તેજ સ્ફુર્યું. “ મારેજ મોઢે વાત કહેવડાવવી છે. હાથમાં મુખ ઢાંકી તારા હૃદયનેજ પુછ કે કવિતા કોને ઉદ્દેશીને લખી છે ? ”

મારા માથા ઉપર જાણે હિમ પડ્યું. હું થરથર કંપવા લાગી. પણ દુરાચારની આગળજ નિર્લજ્જતા આવે છે. મારા અંગમત્યંગમાં ધૃષ્ટતા વ્યાપી ગઇ. જરા કરડાઇથી મેં કહ્યું. ‘ કેમ કવિતામાંથી રસ ઉડી ગયો ? અગ્નિમાં ઘી હોમવા આવી છે ? ’

ગાંડાની માફક ફાટેલી ડોળ એ મારી સામે જોઇ રહ્યા. ધાંટો કાઢીને તે બોલ્યા : “ મોતને પાસે ન બોલાવ, હું ગાંડો થયો છું. ”

આટલું કહી તે લાકડી બધ નીકળી ગયા. જરૂરત ઉભી હું પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડી.

(૬)

એ ક્યાં ફરતા હશે ? બારીએ ઉભી ઉભી હજીએ આંખ ઉપર હાથ મુકી જોઉં છું, એ આવે ? જરા અવાજ થતાં ચમકી ઉઠું છું, એ આવ્યા ! જરાજરામાં મારે હૃદય ખળભળી ઉઠે છે. પુરૂષનો પડછાયો મને નથી ગમતો. બીજે દિવસે ટપાલમાં એક પુસ્તક આવ્યું. એમનાં કાવ્યોનો એ સંગ્રહ હતો. એમની હૃદયરાસીને એ સમર્પણ થયું હતું. અહા હું કેવી ?

ફરી એ આવે તો હું મારો સમજો દોષ કબુલ કરું, એમને પગે પડું. એમને વીનવું એમનું હૃદય દ્યાર્દ્ર છે.

એમને હું સમજાવીશ કે અપૂર્ણ ત્રિનિપાતમાંથી ઉત્પત્તિશિખરે પહોંચાય છે. એમની જીવનસખી બની એ વાત અમના હૃદયમાંથી દુર કરીશ.

મારો આખો સંસાર ફેરવી દઈશ. એ વાત હું ભુલીશ. એમની પાસે ભુલાવી દઈશ.

પ્રભો ! તું દયાળુ છે. તેં હજારોના અપરાધની ક્ષમા આપી છે. તેં કોઈની ઉપર રહેમ ન કરી હોય એવું મેં નથી જોયું. મારી ઉપર દયા ન કરે ? પડેલાને ઉંચે ચઢવાનો માર્ગજ તારા રાજ્યમાં નથી ! એક વેળા એ આવે, એ આવે ને મને મળે, મને મળે ને મારી વાત સાંભળે ! બસ તો તો સંસારમાં નંદનવન ઉતારું.

પ્રભો ! સારા સંસારને પાંચ વર્ષ પાછો હઠાવે એવી કોઈ શક્તિ નથી ?

અણુનમ બારડોલી.

એનું જીવન ફક્ત બેઝ ચીજો પર ટકી રહ્યું હતું.
એક નાનો મકન ને બીજી ચાંદરી.

કુકડા બોલે કે ડોસી ઉઠે. ભજન ગાતાં ગાતાં લથડતાં
ધરતું કામ કરે. એની ચાંદરીને દુઢે ને મકનને ઉઠાડે.
બન્ને ચા પીએ અને પછી ચાંદરીને પાદરે બોવાળીબાને
સોંપે. મકન નિશાળેથી આવે ને ચાંદરી ચરીને આવે.
એનાં ઘી, દૂધ ને જાશ પર ડોસી ને મકન જીવે.

એને એક નાનું ખેતર હતું. તે એ કરેલું તો ધર્મદા
પણ નામ બદલાવવાનું રહેલું.

ત્યાં તો દાવાનળ સળગ્યો. સરકાર રાજદંડે ચઢી
ને પ્રજા ન્યાયને ખાતર સત્યાગ્રહમાં ઝડપી. સ્ત્રી, પુરુષ
ને બાળક બધાંયે ભલે કાયાના કટકા ચાય પણ સરકારની
કીસ્ત ન ભરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધો. સરકારે જીદ કરી અને
જમીઓ શરૂ કરી.

ઇતિહાસમાં અનુપમ ગણાતી એ નોકરસાહીએ
ઇતિહાસમાં કહી એ કાળા અક્ષરે ન લખાયેલ એવાં કૃત્યો.

આદ્યાં. મોગલ સામ્રાજ્યના અંત વખતના સમયની એણે
આંખી કરાવી. સભ્યતા અને ન્યાયને કોરાણે મુકી જમીઓ
કરવા માંડી અને અવલકારકુનથી મામલતદાર થવાનાં
સ્વપ્નાં સેવતા સરકારના પ્રિયજનોએ દોરાને જમ કરી
ખાટકીને વેચવા માંડ્યાં.

પ્રજા ખળભળા ઉઠી. આવાં કૃત્યોથી સરકાર છો
કાયદાબાજ અને, પણ પ્રજાને પોતાની ટેક ખોવી નહોતી.

અચાનક ડોસીના ગામમાં જપ્તી આવી મોટરનું
ભુંગણ વાગ્યું. ‘બારણાં ઢાંકો’ની ખૂમ પડી. પણ ચાંદરી
ક્યાં ? ડોસીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ‘એ મુઝા સલાંદીયા
મારી બેસ લઈ જવાના, મારી ચાંદરી !’

અડધો કલાક થયો. ડોસી પાછાં બારણેથી ફળીયામાં
આવી. જપ્તીદારના માણસે બળાટકારે પકડી રાખેલી
ચાંદરી બરાડી.

“ડોસી ! ચાર રૂપીઆ માટે આ બેંસ શા માટે
ખુઓ છો ? ભરી દો ચાર રૂપીઆ. તમારે હવે ઘરડાં
માણસને શું ? આ લોકને ભગેસે વગર વાંકે મરશો.
માની જાઓ, માજી !”

“અહ્યાઓ, માજી પાસે ચાર રૂપીઆ લઈ બેંસ
છોડી મૂકી દો. ચાલો માજી !” પરહિત કરવામાં સદાયે
તૈયાર ન્યાયી બ્રિટિશ રાજ્યના અમલદાર વઘા.

ડોસીની આંખ આગળથી ચાંદરી, ખાટકી, મકન
ખંડ પસાર થયું. એમ તો કોડીમાંજ ધીના આવેલા સાત
રૂપીઆ હતા. ચાંદરી વિનાનું જીવન, મકનના મનોરથો,
દુધ, ઘી વિગેરે કલ્પના સામું ખડું થયું.

તરતજ ડોસીના કાનમાં કંઈ સંભળાયુઃ “ ભલે કાયાના કટકા ચાય; અમે લીધી પ્રતિજ્ઞા પાળશુ’રે.” એણે નિઃશ્વસ કર્યો, ભલે મકન દૂધ વગર રહે, ભલે પોતે ભૂખે મરે, પણ એ પતિજ્ઞા તો નજ તોડાય.

“ લઈજા, બાપુ ! લઈજા. એમ અમ ગરીબોને લલચાવી પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવા માગે છે. જા, સુખેથી લઈજા. પણ કીસ્તની એક પાઈ પણ ન મળે.”

ડોસીએ મકનનો હાથ પકડ્યો અને એ પાછી ફરી. જમી અમલદારની ખાશાનો છેલ્લો કોટ તૂટી પડ્યો. બન્નેએ ઘરમાં ચાંદરીની સાથું જોયું. આખોમાં આંસુ હતું. ‘કાલથી ચાંદરી નહિ’ એ કલ્પના અમલ હતી. બન્ને ઘરમાં ગયાં. ડોસીએ મકનને જાતી સાથે દાખ્યો. જપ્તીદારે બેંસ હાંકી. પણ એના બરાડા સાંભળ્યાજ ક્યાં.

ને આવું બારડોલી અણુનમ માથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સામે ઝઝુમવું હતું.

અને અણુનમ માથે જ એ જિત્યું.

મન ખો મેલ્યો રે—

શેરીઓ શાંત સુતી હતી. ઉઘાડી બારીઓમાંથી સુતેલાઓને શાંતિ આપતો વાયુ ધીમે ધીમે વાનો હતો. ત્યાં શેરીઓને થે રડાવતો માર્દવ ભર્યો સુર આવ્યો, 'મનખો મેલ્યો રે મોહભર્યો.'

મેં બારી પાસે જઈ જોયું. થોડા જ સમય પર કુર કાળે મારી સામે રહેતા એક યુવાનનો ભોગ લીધો હતો, સ્વર દુઃખથી ઘેર એલો હતો. સાંભળનારને થે રડાવતા હલકે ભર્યા સુરે તે યુવકને રડવા આવેલ સ્ત્રીઓમાંથી કોઈ ગાતી હતી, 'મનખો મેલ્યો રે મોહભર્યો.'

કોઈએ ખરું જ કહ્યું છે કે યુવાનનું મૃત્યુ એટલે આશાનું મૃત્યુ. યુવક જતાં ભવસાગરમાં રહેલ તેનાં આત્મજનોને પડતી દુઃખની પરંપરા તો કલ્પતી થે કહણુ છે. યુવાન પરજ આશાઓ હોય છે, ને આશાનો એ ગદ્ ગદ્ અવ્યાનક તુટી પડે એટલે સહુને લાગે, 'મનખો મેલ્યો રે મોહભર્યો.'

યુવક જાય ત્યારે સંસાર તો મોહભર્યો જ મુકી જાય. એને પત્ની હશે. કેટલાએ રસપ્રસંગે અનુભવવા તેણે હઝા રાખી હશે. સાસુ નણંદના બાર નીચે દબાતી એણે પતિ સાથે રહી એ શૃંખલામાંથી મુક્ત થવા કેટલી આતુરતાથી રાહ જોઈ હશે ? કેટલું ઊંઘળું ભવિષ્ય કદખું હશે ? એ બધા ઉપર કાળની એક કુર ઝપટ ભાગી, જીવન ઉપર એક અંધારપછેડા પથરાયો; જગત એને ઠડવું થઈ પડ્યું ને લાગ્યું હશે, ‘આશાનો મોહ કરશે મા, સહિયર.’ આશાનો પડેલા નિરાશાજ છે ! કૌમારને આંગણે રમતી તેર ચૌદ વર્ષની એ બાલિકા વૈધવ્યના ઝોરડામાં જઈ બેઠી. લગ્ન શું, શા માટે, એ બધું સમજે તે પહેલાં એને વૈધવ્ય સાંપાયું. જગતના તોફાની મહેરામણમાં, મોઝાઓનાં પ્રચંડ તોફાનોમાં થઈને એને જીવન-નોકા પાર ઉતારવી રહી. હજારો લાલચો ઉપર કાચુ રાખવો રહ્યો. ડહાળા મારતાં યૌવન ને વૈધવ્યના શાંત અને સખ્ત જીવનમાં સમાવવું રહ્યું. કુલ ખીલે ને પહેલાં જ ચીમળાયું. એ કુમળી વેલી ઉપર હિમ પડ્યું, અને એથી જ રહેજે ગવાઈ જાય, ‘મનખો મેલ્યો રે મોહભર્યો’.

વળી એના માતાપિતા અને ખીજ વડીલો હશે. જેણે એનું લાલનપાલન કર્યું હશે; તેમનું એ આશા કેન્દ્ર હશે; પુત્રને ઉત્કર્ષ જોવા સદા તત્પર એની માતાની તો પીઠ જ ભાંગી ગઈ. એમના જીવનની જ્યોતિ, આત્માનો આનંદ, વૃદ્ધાવસ્થાનો શ્રવણ આમ અકાળે ગયો, ને ગરીબ ખીચારાંની દ્રષ્ટિ સન્મુખ વિધવા પુત્રવધૂ ખડી થઈ, હાય મારી બેસી રહ્યાં, પ્રભુએ તો એમની પાંખ જ કાપી નાંખી. એમની આશાઓ અફળ નિવડી. આશાઓ

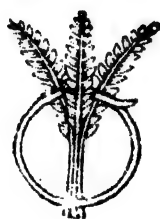
એમને અમર નહિ પણ કુલુલંકુર ભગી, અને સહેજે કાઠ કહે, 'મનખો મેલ્યો રે મોહભર્યો'.

જગતમાં મમ્મા કોને નથી દોતી ? એને મિત્રો હશે, જેના અંતર ઉલાડવાના છેલ્લાં સ્થાનોમાંનો એ એક હશે, જેમની વિપત્તિમાં પીરજ આપનાર અને પડતીમાં પડામે ઉભો રહેનાર એ એક હશે. તેમને મેં કેવું લાગ્યું હશે ? ખીજા ધણાએ મિત્રો મળશે, ધણી એ વાતો કહેવાશે, પણ આ અંતેરા મિત્રની ખોટ તો લાગવાનીજ. ખરે 'મનખો મેલ્યો રે મોહભર્યો.'

કેટલાંએ મંડળોનો કે સમિતિઓનો એ સભ્ય હશે. જનતાની કેટલીએ સેવા કરવાનું એણે ઇચ્છ્યું હશે ? કેટલીએ પ્રવૃત્તિ આદરવાના એણે અભિલાષ રાખ્યા હશે. કેટલીએ પ્રવૃત્તિ આદરી હશે, કંઈ કંઈ અનેરી આશાઓના મગનમાં એ વિચર્યો હશે. આશા વિનાનું જીવન એ તો જીવનજ નહિને ? માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા ઉપર પ્રાણ પાથરવા એણે ધાર્યું હશે. પણ એ તક આવે-આશાવેલીને પુષ્પ આવે-તે પહેલાં એ બધા ઉપર કાળો પડદો ફરી ગયો. કંઈ કેટલાં જીવનવૃત્તાંતો એણે રચ્યાં હશે કંઈ કેટલાનાં હૃદય એણે ઠાર્યાં હશે, કંઈ કેટલી આત્મ-લાવનાઓ ઉડરી હશે, જીવન-ભેખડ ઉપર હલા રહી કંઈ કેટલાંએ રસપ્રસંગો જોવાના એના અભિલાષ હશે. કંઈ કેટલાને એના વિના નજ યાલે એમ એણે કહ્યું હશે. તે એ બધું છોડી, આ સંસારનાં અત્રૂટ બંધનો તોડી, એ આત્મા ઉડી ગયો-સારી પૃથ્વી જાણે સરી જતી હોય એવું એને લાગ્યું. તે વિશાળ સંસારના મોહને ભરખીજૂત

કરી સૃષ્ટિને એણે ત્યાગ કર્યો. એ ગયો, કેટલાયે ગયા,
અને કેટલાયે જશે. દિવસો વિતશે, પશુ ટૂટતાં હૃદય રડશે,
'મનખો મેલ્યો રે મોહભર્યો.'

કાળધેરાં અંધારાનાં પથરાતાં જતાં * શાંત સાત્રા-
ન્યમાં ગરીબ બિચારી એની વિધવા માતાના હુસકાં કેટ-
લાંએ હૃદયને ચીરી રહ્યાં હતાં. સારી દુનિયાને જીલી જવા
હિન્મત્ત જેવા મેં જોરથી બારી ઢાંકીને પથારી પર પડ્યો.
પડતાં મોટેથી બોલાઈ જવાયું, 'મનખો મેલ્યો રે મોહભર્યો'

દેવો ભગત

પાત્રો

દેવો ભગત

કાશી

ચોર

રૂપાં

ફેાઝદાર

જેણે મારા પર અનેક ઉપકારો
ક્યાં છતાં પોતે મારા ઉપકાર
તળે છે એમ માનનાર એક
મૂર્ખી બહેનને

અને

મારી 'ઘર બાળી તીરથ કરવાની'
ટેવ પર લાપણે મારનાર
એવીજ એક મૂર્ખી માસીને
અર્પણ.

પ્રવેશ ૧ લો

(બહારના ચુલા પાસે બેઠી બેઠી રૂપાં બળતણ સંકારે છે. કાશી ઠાકોરજીની પાલખી આગળ ઉભી છે.)

કા—રૂપાં, પાણી તાત્યું કે ? ભાઈને આવવાનો વખત થયો.

રૂ—ના, બા.

કા—કેમ હજી નહિ ? તેં ચુલો ખરાખર નહિ સળગાવ્યો હોય.

રૂ—પણ બા, ચુલો તો તમે સળગાવેલો.

કા—જો, પાછું સામી બોલી ? આમ સામું બોલીએ એ ખરાબ ગણાય.

રૂ—હા, બા.

કા—જો, ત્યારે હવે મારે તને પાછું ન કહેવું પડે, હં !

રૂ—હા, બા.

કા—પણ ભાઈ હજી કેમ ન આવ્યો ? બારણે તો બાર વાગવા આવ્યા છતાં એનો તો પત્તોજ નથી. હેં રૂપાં ?

રૂ—હા, બા.

કા—અલી રૂપાં, ભાઈ જતી વખત કાંઈ કહી ગયેલા ?

રૂ—ના, બા.

કા—ક્યાં ગયા, તે તને ખબર છે ?

રૂ—હા, બા.

કા—(ચાળા પાડતાં) હા, બા તો રાં.....જત્યાર મુખી

કહ્યું કાં નહિ ?

૩—બા, તમે પૂછ્યું નો'વું ને ?

કા—પણ એટલે તારે કહેવું નહિ ? એમ, હેં !

૩—બા, આજ સવારે તમે કહેલું કે વગર પૂછ્યે કાઈ

વાતનો જવાબ આપવો નહિ એટલે હું સમજી કે—

કા—કપાળ સમજી તારે ? તું સાવ નકામી છોકરી છે.

૩—હા, બા.

કા—અસ, હવે તો બસી મર, દેવો બાઈ ક્યાં ગયો ?

૩—મારી મા જરા માંદી છે, તેને જોવા.

કા—તારી માને જોવા ? તેને વળી શું રોગ થયો ?

૩—દેવાકાકાએ પૂછ્યું કે 'તારી માને કેમ છે ?' એટલે
મેં કહ્યું કે આજે ઠીક નથી, પાછો તાવ આવ્યો છે.

કા—વાહરે ! તારી માને ઠીક નહિ તેથી મારો બાધ
જમવાનો ખોટી થાય, એ તે કયા ધરની વાત ?

૩—બા, પાણી તાતી ગયું.

કા—આરે, લાકડાં બહાર કાઢી મુક ને—પણ અરે ? પેલો
હાકારજીને પરસાદ ધરાવવાનો ચાંદીનો વાડકો ક્યાં ગયો ?

૩—શું, બા ? ચાંદીનો વાડકો ?

કા—આહા ? આટલી બધી બહેરી ક્યારથી થઈ ?

૩—એ તો વેચાઈ ગયો.

કા—શું વેચાયું ? તારું બેળું તો ઠેકાણે છે ને ? શા
માટે વેચાયો ?

૩—બા, સવારે તમે નો'તાં, ત્યારે દેવાકાકાએ મને એ
અમથા સોનીને ત્યાં આપી આવવા કહ્યું, ને એણે
થોડા રૂપીઆ આપ્યા.

કા—પણ મને પૂછ્યા વિના ?

રૂ—પણ બા, દેવાકાકાએ કહેલું ને ?

કા—દેવાકાકા તો રાજ માણસ, પણ એને પૈસાનું એવું શું કામ આવી પડ્યું હતું ?

રૂ—બા, મને લાગે છે કે પેલી ગંગા ડાશી માટે હશે.

કા—આ પેલી ગંગલી ? મુઠ રાં...ડાકણ. કામ કરવાની દાનત નહિ, એટલે પયારીમા પડી ઢોંગ કરે. હં પણ એને પૈસાનું શું કામ પડ્યું ?

રૂ—તે છે ને બા, રૂઢનાથ મોદી એની પાસે થોડા પૈસા માગતો હતો. તે બા, એણે કહ્યું કે પૈસા આજ ને આજ આપ, નહિ તો હું દાવો માંડીશ. ને તેથી એણે મકનને મોકલેલો.

કા—અરે રામ ? આ તે શું થવા બેઠું છે ? એની મિલકત ગધ, કમાઈ ગધ, ધરનું રાયરચીલું ગયું; અને જો મારું આડ વચ્ચે ન હોત તો આ ધર પણ ક્યારનું ગયું હોત. કેવો સરસ ઠાકોરજીને પ્રસાદ ધરાવવાનો વાડકો ! કેવો સરસ ? આ રામ ?

રૂ—આવું જણાયે તો તો—

કા—તો તો શું ? તારા જેવાં નાના માણસને એ મોટી વાતનું શું કામ ? દેવાભાઈની ચીજ એ ન વેચે તો કાણ વેચે ? જા, તારા હાથ ધોષ આવ, અહુ ગંદા છે. (દેવો ભગત 'હું કરે' હું કરે' એજ અચાનતા, ગાતા ગાતા આવે છે.)

રૂ—હા, કેટલું સરસ ઠંડું અહીં લાગે છે. આ ઠંડક અનુભવવા એક વખત તાપમાં રખડી આવવાનું મન થાય છે.

(દેવો માથા પરનો ફેટો નીચે નાખે છે, કાશી તે લાઇ ખીંટી પર મૂકે છે.)

દે—રહેવા દે. અરે ? કાશી, તને શું થયું ? તારી આંખો રાત્રી કેમ ? રૂપાંએ પળવી ?

કા—રૂપાં ! નારે, પણ, ના અમસ્તી ચોળાઈ ગઇ હશે.

દે—ના, એ આજપંપાળ ન આશે. તારે કહેવુંજ પડશે. જા, રૂપાં ઢિકરી, તું તારે ઘેર જા. તારી બાને હવે ઠીક છે. કિરપો વેંઘ હમણાજ આવી ગયો. ને જો, એ હમણા ઉંઘતી હોય તો ગરબડ ન કરીશ. તારું ખાવાનું લઇ જાશે હું ?

રૂ—વાર, કાકા.

દે—પણ રૂપાં, આ મારી કામળી લેતી જા. હમણા સવારના ટાઢ ખુશ પડે છે, તારે જોઇશે. સાંજના અહીં આવવાનું કંઈ કામ નથી, જા.

રૂ—(કાશી તરફ જોતાં) ના કાકા, અમને ટાઢ નથી વાગતી.

કા—એ...એ શું બાઈ ? એમને તે વળી ટાઢ શી ? એને લીધે તું ટાઢે મરીશ ?

દે—એમ નહિ, કાશી. શું એને જીવ નથી કે ? ચાલ લે, રૂપાં, ઘેર દોડી જા. અરે, પણ આજ સવારે હું નહાયો એ નથી. ચાલ ત્યારે હું નાહી લઉં. કાશી, તું પીરસવા માંડ.

કા—આ-હા જલ્દી નાહી આવ. રસોઇ તો કરીને ઠીકરું થઇ ગઇ છે. પણ તું તો એજ દાવનો છે. મારા પેટમાં તો ક્યારનાં કુરકુરીયાં જોશે છે.

દે—એ હમણાં આવ્યો.

(જાને જાય છે)

પ્રવેશ બીજો

(દેવો ભગત નાહીને રસોડામાં આવે છે)

દે—કઢીની વાસ તો સરસ આવે છે.

કા—આવેજ ને ? છતાંં જે એની તને કદર ક્યાં છે ?
આખો વખત લોક માંદા પડે એની ખમર લયા કરવી.
રૂપાંની માને તો ખાસ કશુંય થયું નથી, ત્યાં આટલો
બધો વખત શા માટે ખેંચી રહ્યો ? બધાનાં મનમાં કે ભગત
પોતાને ત્યાં આવીને ખેંચે પણ ભગતની કામને પડી છે ?

દે—કાશી, મને એઓ પોતાની પાસે ઇચ્છે એતો એમની
માયા ગણાય. અને એ માટે તો મારે ઉકટો એમનો
આભાર માનવો જોઈએ.

કા—કપાળ ! ‘ધરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાખ્યાને આટો.’
દેવા, તારી આવી વાત છે.

દે—પણ સાચ્યે જુદેન, આ કઢી એવી સરસ થઈ છે. તું
ન હોત તો મારું શું થાત ?

કા—તેથીજ તું આટલો બધો વખત ધરમાં રહે
છે ને ? મારા બાઈ રે, લોકો કેટલું જુહું બોલે
છે, તેનું તને જ્ઞાન છે ?

દે—જુહું બોલે તો એમને પાપ, મારે શું ?

કા—અરે! પણ એ ભરોસે તું બધું આપી દેશે તો રહેશે શું ?
 દે—બહેન, માતીશ, જગત એટલું બધું દુઃખી છે, ને
 મારાથી કંઈ થતું નથી. જરા ચે નહિ.

કા—એટલેજ કહું છું ને કે આખી દુનિયાનાં દુઃખની તને પડી
 છે, ને મારી જ નથી પડી. તું મને કેટલી દુઃખી કરે
 છે, દેવા ?

દે—મેં તને દુઃખી કરી ? કયારે ? હાં હવે સમજ્યો.
 એમાંજ તુ રડતી હતી કે ? મારો વાંક તો કહે. મને
 મારી નહિ આપે ?

કા—મારી માગે કે દીલગીર થયે કંઈ નહિ વળે. અરે !
 પણ તારી કટી કડી થઈ જશે.

દે—ચાલ, એ તો પી જાઉં છું, પણ તું શું કહેતી હતી ?

કા—ભાઈ, મને તો લાગે છે કે તું હજી બાળક જેવો જ
 રહ્યો. અને હું તે રાં-કેટલો વખત જીવવાની ?
 મારા પછી તારું શું થશે ? હું આ સવારે જરાક
 મંદિરે ગઈ કે તેં પેલી રૂપલી ને ઠાકોરજીને પ્રસાદ
 ધરવાનો વાડકો વેચવા મોકલી.

દે—હા, પેલા વાડકો, અરે રામ ! તને બહુ ગમતો હતો,
 ખરું છે.

કા—મને ગમતો હતો એમ ? વરસો થયાં, આપણે એમાં
 ઠાકોરજીને પ્રસાદ ધરાવતા હતા, ઠાકીના વખતથી.

દે—હા, એ સાચું, વાડકો સુંદર હતો એ ખરું; પણ
 ઠાકોરજીને પ્રસાદ તો પતરાળીમાં ચે ધરાવાય.

કા—કહેને કે એ તો બોંય પર ચે મુકાય. ઓ રામ ! એ
 પણ થશે. પણ એ ડોસલીમાં પૈસા માગવાની હિંમત
 ક્યાંથી આવી ? મેં જો દિવસે તો મેં એને ખુબ

તતજવેલી, ને મારા મનમાં તો એમ હતું કે એ એની ખો સૂલી જશે.

દે—એમ ! તેથીજ મેં જ્યારે એને બે ચાર દિવસ આપણે ત્યાં રહેવા ચાલ એમ કહ્યું ત્યારે એણે કહ્યું, ‘કાશી ખંડેનને નહિ ફાવે.’

કા—નહિ ફાવે ! સાડી સત્તરવાર નહિ ફાવે.

દે—અને જોને બિચારો મોઢી કેટલા દિવસ ખોટી થાય ? એટલે મારે પૈસા આપવા પડ્યા.

કા—તારે પૈસા આપવા પડ્યા હં.

દે—હા, અને મારી પાસે પૈસા તો હતા નહિ, એટલે મારે એ વેચવો પડ્યો. અને હું કેટલા નસીબદાર કે મને એ મળી આવ્યો. ખરું ? અરે, પણ તને ખોટું લાગ્યું ?

કા—હા બાપુ, હા. તારી મરજી, ફાવે તેમ કર. હવે એક ઠાકોરજીનું સિંહાસન વેચવાનું રહ્યું છે.

દે—નારે ખંડેન, ઠાકોરજીને તે ગમે ત્યાં પધરાવાશે ?

કા—કેમ નહિ ? એ વળી કોકના મોઢીના પૈસા ચુકવવાના કામમાં નહિ આવે ?

દે—સાચી વાત. પણ ખંડેન એ મારે નથી વેચવું. બાએ મને એ આપેલું અને એની યાદગીરીમાં એ જાગવી રાખવા કહેલું એટલે એને તો રાખીશજ. પણ કેં નહિ. કોઈ સારા કામમાં વપરાય તો ચે શું ?

કા—ભાઈ, ભાઈ ! પણ આ દુનિયાના માયાના પાશે મને બાંધી છે. મારાથી એ નહિ જોવાય, નહિ રહેવાય, અને બળ્યું મોત પણ નથી આવતું. અરે ! પણ તારી કઠી છેક ઠરી ગઈ હશે.

પ્રવેશ ત્રીજો.

(રાત્રે દેવો ભગત બેઠા બેઠા ભાગવત વાંચે છે. પાસેના દીવાનું તેજ ઠાકોરજીના સિંહામન પર પડે છે. એ ચગકાટ તરફ ઘડીબર દેવો ભગત જોઈ રહે છે.)

દે—એ સિંહાસન કાઢના પૈસા આપવાના કામમાં આવશે એમ ને ? કેવો સરસ વિચાર !

(એ વાંચવામાં મશગુલ થાય છે. એવામાં પાછળથી એક ચોર ખુલ્લે છરે આવી દેવા ભગતનું ગળું પકડે છે)

ચોર—એક શબ્દ પણ બોલ્યો તો હાર મુઝો સમજજો.

દે—પણ બસા ભાઈ ! જરા થડો થા, હું વાંચું છું. પછી મારે ખૂબ પાડવાનું શું કામ ? બેસ, તારે કંઈ જોઈએ છે ?

ચોર—મારે કંઈ જોઈએ છે ? હા, મારે ખાવાનું જોઈએ છે. ત્રણ દિવસ થયાં અન્નનો દાણો મારા પેટમાં નથી પડ્યો. લાવ, મારે ખાવાનું જોઈએ છે. નહિ તો આ છરો જોયો ? છરાની ધાર પર બંધકર રીતે હસતાં આંગળી ફેંકે છે.)

દે—પણ એમાં એટલો બધો આકલો કાં ? તને ખાવાનું જરૂર મળશે. મારી બહેન પાસે હું કબાટની કુંચી લેતો આવું. (ઉભો થાય છે)

ચોર—એસી જા. (ભગત હસતા હસતા બેસે છે) એમ, હું નહિ છેતરાઉં. એમાં તો મેં જીંદગી ગાળી છે. તું બહેન પાસે કુંચી માગશે એમ ને ? વાહ, બહુ સારી વાત અને સાથે સાથે પાડોશિયોને ચે જગાડશે. હા ! હા ! હા ! સરસ ધંધો ! મારે કુંચીબુંચી નથી જોઈતી. મને બતાવ ખાવાનું ક્યાં છે ? ઓ ! મારા પેટમાં લાય સળગી ઉઠી છે.

દે—(સ્વમત) કાશીએ કાઠાર ખુલ્લો રાખ્યો હોય તો સારું, ચાલ, ભાઈ ચાલ, હું તને બેતાવું.

ચો—હા, ચાલો.

(ભગત અંદરના ઓરડા તરફ જાય છે.)

પણ યાદ રાખજે કે દગો રમ્યો તો આજ છરો તારી છાતી ચીરશે. મારે તો કાંઈ ખોવાનું છે જ નહિ.

દે—બેટા ! તું કંઈક એવું ખોઈશ કે જે મારા કુદરતી કરતાં વધારે કિંમતનું છે. (બારણા આગળ ખૂમ મારે છે.) કાશી, કાશી.

કા—(અંદરથી) કાં ભાઈ.

દે—આપણે ત્યાં એક ગરીબ મુસાફર આવ્યો છે. એ બે ત્રણ દિવસના ભૂખ્યો છે. જરા કાઠાર ઉઘાડી આપીશ ? નહિ. તો મને કુંચી આપ, હું ઉઘાડીને એને ખાવાનું આપીશ.

કા—મુસાફર ! આટલી રાતે બહુ સારો ધંધો; એટલે તું
આપણે ઉધવું નહિ ને રસ્તે જતાં આવતાં જે કોઈ
આવે તેની મહેમાનગીરી કર્યા કરવી ?

દે—પણ બહેન, એ છેક ભુખ્યો છે.

કા—બહુ સારું, એ હમણા બહાર આવું છું (બહાર આવે
છે. ચોરને જોઈ) પણ એના હાથમાં એ છરો કેવો ?

દે—અરે અમસ્તો સરાણે ચઢાવવા લાગ્યો હશે ! (હસે છે)

કા—ના લાઈ, પણ મને બહુ બીક લાગે છે. જોને
આપણા તરફ એ કેવી વિચિત્ર રીતે જૂએ છે.

ચો—ચાલો, જલદી આપો.

દે—બહેન, તું મને કુંચી આપીને સુઈજા. (કાશી જાય છે.)

ચો—ખડે રહો, તમારા બેમાંથી કોઈએ પણ આ ચોરડો
છોડવાનો નથી.

દે—કાશી, એસ ત્યારે. એને કોઈ પીરસીને જમાડતું નથી
એથી ખોટું લાગે છે.

કા—સારું. (ભયથી ધ્રુજતી એ પીરસે છે.)

ચો—(જમવાનું શરૂ કરતો.) હાશ, કેવું સરસ ખાવાનું ? અને
કેટલે દહાડે ? કેદખાનામાં તો આવું કાંઈ મળતું નો'તું.

કા—કેદખાનું !

ચો—તમે આ બારી કેમ ખુલ્લી રાખેલી ? ખુલ્લી જોઈને
તો કોઈપણ ઘરમાં ઘુસે ને ?

દે—એ માટેજ એ ખુલ્લી રાખવામાં આવે છે.

ચો—પણ હમણા બંધ કરીને ?

દે—હા, આ ત્રીસ વર્ષમાં આજ પહેલીજ વાર.

ચો—તમને ચોરનો ધાક નથી લાગતો ?

દે—મને એમની દયા આવે છે.

ચો—એમની દયા આવે છે ? હા ! હા ! બહુ સરસ.

હા ! હા ! હા ! પણ તમે છો કોણ ?

દે—હું તો પ્રભુનો એક ગરીબ ભક્ત છું.

ચો—હં. ભગત, વાહરે ભગતજી ! ત્યારે તો મારે વગર કામનાં બાપણો સાંભળવાં પડવાનાં.

દે—કાશી, તું જા. હવે સુષળ, બહુ મોડું થયું. અમે બે નિરાંતે વાતો કરશું.

(કાશી જરાક ગભરાતી ચોર તરફ શંકાશીલ નજરે જોતી જાય છે.)

ચો—તમે શું કહ્યું, ભગત ? તમને ખબર છે હું કોણ છું ?

દે—મને લાગે છે કે એક ઘણોજ દુઃખી માણસ.

ચો—દુઃખી...હં...દુઃખી ! ઓ પ્રભુ, વર્ષો પહેલાંની વાત છે. ત્યારે તો હું માણસ હતો, હવે તો હું આંકડો બની ગયો છું. ૨૨૭. હું એ નરકમાં દશ વર્ષ રહી આવ્યો.

દે—મને એ બધું વિગતવાર નહિ કહે. બાઈ.

ચો—કેમ ! (શંકાભરી નજરે) પાછળથી પોલિસને મને પકડાવેલો રહેતો પડે એ માટે, એમને ?

દે—ના બાઈ, મારે પોલિસને કહેવાનું શું કામ ?

ચો—તમે...કોણ જાણે કેમ પણ તમારી આગળ (માથુ ખજવાળતાં) બધું કહેવાનું મન થઈ જાય છે ?

દે—(ચોરની પીઠપર કામળતાથી હાથ ફેરવતો.) તું એ નરકમાં ગયો તે પહેલાંની વાત કહે.

ચો—એને તો એટલા બધા દિવસ થયા કે એ વાત પણ હું સાવ ભૂલી ગયો છું. મારે એક ધર હતું. એની પાસે એક જમરૂખી હતી. એ જમરૂખો (રહેજ બાવ

ભરી આંખે) સુંદર હતી, અને એક સ્ત્રી હતી. મને લાગે છે કે એ મારી સ્ત્રી હતી. હાં હવે યાદ આવ્યું, એ માંદી હતી. મરણ પથારીએ હતી. મારી પાસે પૈસા નોંતા. વરસ ખરાબ હતું. એને માટે ખાવાનું લાવવા, હા. એ માટે મેં ચોરી કરી. હું પકડાયો. મેં બહુ વિનંતિઓ કરી, મેં શ્રી માટે ચોરી કરી હતી તે કહ્યું. પણ ત્યારે તો તે ઉલટા હસવા લાગ્યા, અને મને સખ્ત કેદની રાજી થઇ. કોણ જાણે કેટલાંયે વર્ષેની ! જે દિવસે હું એ નરકમાં પ્રવેશ્યો તે દિવસેજ જોલરે મને કહ્યું કે મારી વહુ મરી ગઇ હતી. ઓ પ્રભુ, એ બધાનું સત્યાનાશ જાણે.

દે—પણ એ નરકમાં શું થયું તે તો કહે ?

ચો—તમને બધું કહું, એમને ? વરસો પહેલાં હું મનુષ્ય હતો. અત્યારે હું પશુથી ચે ખરાબ છું. અને મને પશુ બનાવવાનું માન એ લોકોને ઘટે છે. ખાવાનું નહિ, પીવાનું નહિ. કામ કરવાનું ને વાંક થાય તો કટકા ખમવાના. જરા ફરિયાદ ન થાય. આમ મનુષ્યનો એમણે મને પશુ બનાવ્યો. પશુથી ચે મને ખરાબ રાક્ષસ બનાવ્યો. પણ એક દિવસ હું નાસી છુટ્યો, નાસી છુટ્યો પણ જૂખે મરવા માટે.

દે—જૂખે મરવા માટે ?

ચો—હા. નરકમાં ખાવાનું મળે પણ નરકમાંથી છુટ્યા પછી તમારે જૂખે મરવું પડે છે. શિકારી કુતરા માફક પોલિસ મારી પાછળ ભમતી હતી. એટલે રોજ મારે ખોરાક ચોરવો પડતો. ઝાડીમાં, કાંટામાં ગમે

ત્યાં હું સૂઈ રહેતા. કામ મારાથી થતું નહિ,
સહેરમાં બીજા માગતા મારાથી જવાતું નહિ એટલે
મારે ચોરી કરવાની ફરજ પડતી.

દે—મેટા, તેં સહન તો ખુબ કર્યું. પણ હજી તારે માટે
આશા છે.

ચો—(ખડખડાટ હસે છે) હા, હા, હા, આશા ! મારે
માટે ? હા, હા, હા.

દે—ચાલો બહુ વાતો થઈ. તું ચાક્યો લાગે છે માટે તું
આ ખાટલા પર સૂઈ જા. હું તારે માટે ઓઢવાનું
લઈ આવું.

ચો—ને કોઈ આવે તો ?

દે—કોઈ નહિ આવે, ને આવે તો ચે શું ? તું મારો
મિત્ર નથી !

ચો—(આશ્ચર્યથી) તમારો મિત્ર !

દે—કાં ? દેવા ભગતના મિત્રનું નામ અહીં કોઈ ન લે.
(ચોર આશ્ચર્યથી મૂઢ થઈ માથું ધવડે છે) વારું હું
ઓઢવાનું લઈ આવું.

ચો—(ઊભો થઈ ગચ્છુગણે છે) ભગતનો મિત્ર (પછી ઓરડામાં
ફરે છે. સિંહાસન પર એવું ધ્યાન પડે છે. એ ઊંચકી
જીતે છે, હાથમાં તોળે છે.)

અહો ! કેટલી ભારે ચાંદી ! કેવું સરસ !

(ભગતનાં પગલાં સંભળતાં ગભરાટથી એ બરાબર
મુકતા જાય છે. એમ કરતાં એ નીચે પડે છે ને અવાજ
થાય છે.)

દે—(આ બધું જુએ છે. પણ એની દરકાર કર્યા વગર
ખાટલા તરફ જાય છે.) એ સિંહાસન સાફ છે, નહિ ?

મારી માએ મને કરાવી આપેલું. કદાચ આ નાનકડા
ધરના પ્રમાણમાં વધુ સુંદર ગણાય, પણ મારી માતા
સ્મારક તરીકે એને હું પુજી રહી છું. ચાલ, ખાટલો
તૈયાર છે, સૂઈ જવું છે ને ?

ચો—હા હા, હું સૂઈ જઈ છું પણ તમે મારા તરફ
આટલા બધા માયાળુ કાં ? તમારે શું જોઈએ છે ?

દે—તું નિરાંતે ઉંઘે એજ મારે જોઈએ છે.

ચો—મને લાગે છે કે તમારો વિચાર તમારી માફક મને
જગત બનાવવાનો છે, માનશો ? મને એમાં જરા
શ્રદ્ધા નથી.

દે—કંઈ નહિ, દિકરા. તને પ્રભુ ધિક્કારતો નથી, તો પછી
તું એને કાં નહિ પ્રાર્થે ?

ચો—તમારો પ્રભુ ! હા, હા, હા એક વખત એ હતો.
જગતજી, આજે નથી. આશા, વિશ્વાસ, દયા એ
બધી છેતરપિંડી છે. હું એમાં નથી માનતો.

દે—કંઈ નહિ, ભાઈ. બહુ મોડું થયું, સૂઈ જા.

ચો—હા. પણ કોઈ આવે તો નહિ ને ?

દે—ના ભાઈ, ના. જતાં તને ધાક હોય તો અંદરથી આરણ્યું
બંધ કર. સારૂ, જય જય ભાઈ, નિરાંતે ઉંઘજો.

(જગત જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થી

(રાત્રે ચોર ઝોરડામાં ફરે છે.)

ચો—(ફરતો ફરતો જઈ સિંહાસન આગળ જઈ ઉભો રહે છે)
આવી ચીજને આ લોકો પેટીમાં કાં નહિ રાખે ?
લાવ જરા બેડું તો ખરો. (તોળી બુએ છે)
સેંકડો રૂપીઆની હશે ? આ વેચીને બે પૈસા
મળે તો સરસ. નવી જીંદગી શરૂ કરી શકું. ભગ-
તજીને એ બહુ ગમે છે. એની માએ એને આપ્યું
હતું એવું કંઈક એ કહેતો હતો. પણ મને જોલમાં
મોકલતી વખતે મારી માનો એ લોકોએ વિચાર
નોતો કર્યો. એ મારા તરફ માયાળુ હતો. પણ
ભગતજી એ વિના ખીબું કરવાના ચે શું ? હાં. મનજી.
ખુશ થાઓ. આ આખાદ તડાકો છે. આવા ઉપકારથી
જોળવાઈ મારો ધંધો મુકું એવો મૂર્ખો હું ખરો
ને ? આપણે તો આ લઈને ઉપડી જવાના ? એ ને
એના ભાપણુ ગયાં ઘેર. હું તો મારે આ લઈ ચાલ્યો.

(જાય છે. ખારબૂનો અવાજ થાય છે. કાશી જાગી ઉઠે છે.)

કા—કાણુ છે ? અરે, કાણુ છે ? મારે આળે ઉઘવું કે નહિ ?
ઓરડામાં જાય છે, જગતના ઓરડામાં જીવે છે તો
સિંહાસન નથી.) લાઇ, લાઇ, સિંહાસન ક્યાં ? દોડજો
રે ચોર,—ચોર.

દે—કેમ, શું છે બહેન ?

કા—પેલો મૂઝો લાગી ગયો, અને સાથે સિંહાસન પણ
લેતો ગયો. હું નોંતી કહેતી કે એ ચોર છે ?

દે—સિંહાસન ? નારે બહેન, જુઓ. અરરર ! એ ગયું. મારી
માનું એકનું એક સ્મારક.

કા—તો જા જઇને પોલિસને બોલાવ. અને જલદી કહે તો
એઓ એને પકડી પાડશે.

દે—પણુ બહેન, વાંક મારો છે, મેં એને લલચાવ્યો. એનાં
એની આગળ વખાણુ કર્યાં.

કા—કપાળ ! એ હતોજ ચોર એની આંખજ એ બતાવી
આપતી હતી. તું બોળો તે બોળવાયો. પણુ તું જાય
છે કે નહિ ? નહિ તો હું જાઉં.

(કાશી આરણ્ય ઉઘાડે છે. દેવો તેને અટકાવે છે.)

દે—કાશી, ઉભી રહે ? વળી પાછો એને કેદમાં મોકલવો ?
પાછો નરકમાં ? કાશી, નહિ. મારે માટે એ પુરતી સગ્ન
છે. મારા જેવાએ આટલી કિંમતી ચીજ શા માટે
રાખવી ? પણુ આ અસહ્ય તો ખરું જ ?

કા—એમાં હું કાંઈ નહિ સમજું. તું નહિ કહે તો હું
પોલિસને કહીશ. તું મારો લાઇ છે, જગત છે.
આખી દુનિયા જડે તને ડાહ્યો ગણે પણુ તું મૂર્ખો
છે. છેક બાળક છે. હું આમ તને મારી આગળ
ચોરાતો નહિ જોઈ શકું ? હું તો આ ચાલી.

દે—કાશી, ચોલા. એ મારા કરતાં એને વધારે કામમાં આવશે. બા જીવતી હોત તો કદાચ એને આથી વધારે આનંદ થાત.

કા—પણ... ..

(બારણા જોરથી ઠોકાય છે)

ફાજદાર—(બહારથી) ભગતજી, અમે તમારે માટે કેં લાવ્યા છીએ. અંદર આવીએ કે ?

દે—આવો ખેટા !

(ચાર મિપાછઓ ને હાથકડી નાખેલા ચોર સાથે ફાજદાર પ્રવેશ કરે છે. એના હાથમાં સિંહાસન છે.)

કા—કેમ બદમાશ, છેવટ તું પકડાયો ને ? હાથ.

ફાજદાર—હા બહેન. એ લપાતો લપાતો રસ્તા પરથી જતો હતો. એને પૂછેલા પ્રશ્નોનો એ સંતોષદારક જવાબ ન આપી શક્યો. એટલે અમે એને પકડ્યો. શું એનું જોર ! અને અમે બાંધતા હતા એવામાં આ સિંહાસન એના ગજવામાંથી નીકળી પડ્યું. (કાશી ફાજદારના હાથમાંથી સિંહાસન લઈ આનંદભર્યાં નેત્રે જોઈ રહે છે.) એ સિંહાસન ભગતજીનું છે એમ અમને લાગ્યું એટલે એને અહીં લઈ આવ્યા. એ તમારુંજ છે એની ખાત્રી થાય તો આને અમે પૂરી દબાવે.

(ચોર અને ભગત એક બીજાના મોંમાં સામું જોયા કરે છે)

દે—પણ મને કાંઈ સમજતું નથી. એ તો મારો અંગત મિત્ર છે

ફાજદાર—તમારો મિત્ર ! મિત્ર ને તમારો ! અસહ્ય ?

દે—હા મારો મિત્ર ! કાલે એ બાપ મારા મહેમાન હતા અને મેં હા, મેં એ સિંહાસન એમને આપ્યું હતું.

ફાજદાર—તમે એને આપ્યું ? શું તમે એને સિંહાસન આપ્યું ? ઓ પ્રભુ.

દે—હા. અને હવે તમે એને છોડી દો. એમને તમે નકામા હેરાન કર્યાં.

ફાજદાર—એ તો ઠીક, પણ...

દે—પણ શું ? એ મારો મિત્ર છે એટલું બસ નથી.

ફાજ—પણ.....

દે—પણ બધું કેં નહિ, તમને કહ્યું ને ?

(ફાજદાર અને દેવો ભગવ બન્ને એક બીજાની સામું બુએ છે. થોડોવાર બન્ને શાંત ઉભા રહે છે.)

ફાજ—હા ચાલો કેદીને છોડી દો.

(ભગતને) જય જય ભગતજી.

દે—જય જય.

(જય છે. થોડી વાર પછી બધું શાંત)

ચો—(અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામાં) પેલાઓને તમે કહ્યું કે તમે મને એ સિંહાસન આપેલું. તમે મને આપેલું, ઓ પ્રભુ !

કાશી—(ચોર તરફ મુઠી ઉગામતાં) ઓ ચોર ! લુચ્ચા ! તને ખવડાવ્યું, સુવાડ્યો તેનો આ બદલો !

દે—કાશી, તારું મગજ તપી ગયું લાગે છે. જા તારું કામ કર.

કા—વાર, આ ચાલી. પણ આ સિંહાસન સાથે લેતી જઈશ.

દે—ના કાશી, સિંહાસન અહીં મુકીને જા.

કા—(મકકમતાથી) ના.

દે—હું તારો ભાઈ તને કહું છું કે અહીં મુકી જા.

(કચવાતે મને કાશી મુકી જાય છે)

ચો—(ભગતજીને) મને લાગે છે કે હું એની સાથે નાસી ન ગયો તે સાદુંજ થયું, ઓ પ્રભુ ?

દે—ઠીક પણ ભાઈ ખેસતો ખરો. અહીં આવ. આ ગાદી પર ખેસ.

ચો—ના હવે નહિ. મારે જવું છે, હું જઈશ. નરકમાંથી આવ્યા પછી પહેલીજ વાર આજે કાંઈ વિચિત્ર અનુભવું છું. હા, વિચિત્રજ. તમે મને આશિર્વાદ આપશો. કદાચ એ આશિર્વાદ મને કામમાં આવશે.

દે—(એના માથા પર હાથ મુકે છે) જા ભાઈ, પ્રભુ તને સદ્બુદ્ધિ આપે ને સન્માર્ગે પ્રેરે.

(ચોર બોલવા પ્રયત્ન કરે છે પણ એનાથી બોલાતું નથી. એને એક કુસકુ આવે છે. બારણા તરફ જાય છે.)

દે—(ચોરને અટકાવી) બેટા, ઉભો રહે. તું તારું કંઈ અહીં ભૂલી ગયો છે. (સિંહાસન આપે છે)

ચો—મને ? તમે શીદને મને આ આપો છો.

દે—હા, એ તને કામમાં આવશે.

(આશ્ચર્યમૂલક બનતો ચોર એ લે છે)

અને આ વાડાની પાછળ એક રસ્તો છે. એ તને તારે વતન જંગલમાં થઈ લઈ જશે.

ચો—(ભગતને પગે પડી.) ઓ મારા પિતા. તમારો કેટલો ઉપકાર માનું ! (એ રડે છે.) હું રહી શકું એટલો બાળક છું, મુર્ખ છું. પણ મારામાં કંઈક નવિન

જ્ઞાન આવ્યું હોય એવું મને લાગે છે. પશુમાંથી
વળી પાછો તમે મને માણસ બનાવ્યો છે.

(ચોર બારણામાં ઉભો છે)

દે—(એનાં ખભા પર હાથ મુકી) બેટા, સર્વદા યાદ
રાખજે કે આ શરીર એ એક જીવન્ત પ્રભુનું મંદિર છે.

ચો—(માનથી) જીવન્ત પ્રભુનું મંદિર ? હા હું માદ રાખીશ.
(ભગત બારણું બંધ કરે છે. અને 'ભલું થયું ભાગી
જંગળ' ગાતા સ્નાન કરવા જાય છે.)

સુચિત.

સ મા સ.

**Be the Doctor & heal
the sick.**

PROSPECTUS

**Dr. Gunvantray's
Universal**

**HOMEO-BIO-
AYURVEDIC
MEDICAL
INSTITUTE.**

For the propagation
of Homeopathy, Bio-
chemic, Ayurvedic and
allied sciences.

ESTABLISHED IN 1930.

(Regd. by Government.)

The above named Institute stands for the Propagation of the above said sciences in India & other countries all over the world. Therefore, oh, Students & Sympathisers of these harmless Medicinal Sciences do apply for the Prospectus & immortalize your worthy names by joining yourself with the Institute as a student or the member.

Degrees, Diplomas & Fellowship from our Institute will immortalize your names with the History of the Homeo-Biochemic World

Our Correspondance-course fee is to suit all the Pockets. Doctors, Compounders, & Vaidyas even should not miss this Golden opportunity.

Apply to:-

Near by Bhayani's Val
Chudavala's Building
Hariपुरा-SURAT.
Bombay Presidy
India.

Founder, Principal & President.
**Dr. Gunvantray Chunilal
Sheth.**

VAIDYA-BHUSHAN.,
H. M. D., N. D. etc.

યાદ રાખો કે પ્રભુ સક્ષિત રૂપે પ્રકટ થયા છે.

અમમતી ભુવાની, મુંદરતા અને શક્તિ મેળવવા આજેજ મંગલો. રજીસ્ટર્ડ નં. ૪૦

જરા ધ્યાનથી સંપૂર્ણ વાંચો.

આ દવામાં ગુણ નથી તે સાબિત કરનારને

રૂ. ૫૦૧) ઈનામ.

દૈવી આયુર્વેદિક રસશાળા, બારડોલી.

વિદેશી દવાઓ પ્રથમ, ધન અને આરોગ્યતાનું સત્યાનારા વાળે છે તેને એકદમ બહિષ્કાર કરો.

છંદગીનું જ્વાહિર-અમીઝરા સેટ. આ દશ દિવસના સેટના સેવનથી વીર્ય સંબંધી તમામ રોગો જીવાન થા વૃદ્ધ માણસોની તમામ જાતની નપુંસકતાની બીમારી, પાણી વિકાર, દમ, કાશ, મંદબાહ પછીની નબળાઈ, છલ્હુજ્વર ઈત્યાદિ રોગોનો નાશ કરી શરીરને નિરોગી બનાવી દીર્ઘાયુષિ કરે છે. હજારો માણસો આ સેટને વાપરી પુનઃ નવા જીવનને આનંદ લઈ રહ્યા છે પાંચ દિવસના સુગ્રેષ્ઠ સેટ ક્રિ. રૂ. ૨-૪-૦ દશ દિવસનો સેટ ક્રિ રૂ. ૪-૬-૦

કાન્તા શક્તિવર્ધક ટૅબ્લેટસ. આ દવા સ્ત્રીઓને એક ખરેખર આશીર્વાદ સમાન છે. આઠ દિવસ આંધે નેટલી શીશી ક્રી. રૂ. ૧-૪-૦

સ્પેશિઅલ જ્વર વિનાશક ટૅબ્લેટસ આ ટીકડાઓથી દરેક જાતનો તાવ નાબૂદ થાય છે. વાપરવાની રીત ટીકડાઓની સાથે પચીસ ટીકડાની ક્રી. ૦-૮-૦ સુગ્રેષ્ઠ નંબ ૭ ના ૦-૨-૬

ઝડુ શુદ્ધિ ગુટિકા-આ દવા જંતુને બચાવવાની રીતે નિયમિત દાવવામાં મદદ કરે છે. અને બૈરાંનાં અટકાવ સંબંધી બધા રોગ નાશ કરે છે. પંદર દિવસ આંધે નેટલી દવાની ક્રી. રૂ. ૨-૧૦-૦

સંતતિ જન્મ કૅપર કાપુ-સ્ત્રીઓ કે પુરુષની રોગે રમવા છતાં ગર્ભ ધારણ થવાની ખાતરી ન રહેવા આ ખાસ દવા આખર સાચવવા ખાતર સોધવામાં આવી છે. ક્રી. રૂ. ૫-૦-૦

સ્પેશિઅલ ગર્ભધારણ ગુટિકા-આ ગુટિકા થોડી પુરુષોના આશીર્વાદરૂપ દૈવી દવા છે. સ્ત્રીઓને ગર્ભ ધારણ કરવામાં ખાસ મદદ કરે છે.

મુંબઈ ઈલાકાના સ્ટોક એજન્ટ

સી. બી. ભંડારીની કુંઠ

પગથીઆ શેરી, વાડીફળીઆ, સુરત.

પરોના અમુલ્યીઓની અમલ

કામગીરી નીચે બોલાયલું

આમલ્ય એવું કૃત્ય એવું બના

વલરેથી બાંધે

મી. સુ. અમુનાવિલ

સીંદુર મેન્ડ હાઉસ.

આમલ્ય એવું કૃત્ય એવું બના

વલરેથી બાંધે અમલ્ય એવું

કામગીરી નીચે બોલાયલું

આમલ્ય એવું કૃત્ય એવું બના

વલરેથી બાંધે અમલ્ય એવું

કામગીરી નીચે બોલાયલું

આમલ્ય એવું કૃત્ય એવું બના

વલરેથી બાંધે અમલ્ય એવું

કામગીરી નીચે બોલાયલું

આમલ્ય એવું કૃત્ય એવું બના

વલરેથી બાંધે અમલ્ય એવું

કામગીરી નીચે બોલાયલું

આમલ્ય એવું કૃત્ય એવું બના

વલરેથી બાંધે અમલ્ય એવું

કામગીરી નીચે બોલાયલું

આમલ્ય એવું કૃત્ય એવું બના

વલરેથી બાંધે અમલ્ય એવું

કામગીરી નીચે બોલાયલું

આમલ્ય એવું કૃત્ય એવું બના

વલરેથી બાંધે અમલ્ય એવું

